

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

На правах рукопису

ХОМ'ЯК ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 947.084.8:355.311.5(477)“1943/2013”

**РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВОЄННОГО ДОСВІДУ
В ПАМ'ЯТІ ВЕТЕРАНІВ ДИВІЗІЇ «ГАЛИЧИНА»
(1943-2013 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Шліхта Наталія Василівна,
PhD, кандидат історичних наук, доцент

Київ-2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
Розділ I	
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія	11
1.2. Джерельна база	28
1.3. Методологія дослідження та ключові терміни	38
Розділ II	
ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ВЕТЕРАНІВ	
ДИВІЗІЇ «ГАЛИЧИНА»	54
2.1. Дивізія «Галичина»: створення, підпорядкування, бойові дії	54
2.2. Становлення колективної пам'яті ветеранів дивізії в діаспорі	61
2.3. Травмована пам'ять: повоєнні долі дивізійників у СРСР (1944-1991 рр.)	76
Розділ III	
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВОЄННОГО ДОСВІДУ	
В КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ДИВІЗІЙНИКІВ	92
3.1. Особливості «дивізійної ідеології»	92
3.2. Інструменталізація пам'яті: Братство колишніх вояків 1-ої УД УНА	111
3.3. Заснування, діяльність і меморіальні практики Галицького братства	118
Розділ IV	
ІНДИВІДУАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ:	
МОТИВИ ВСТУПУ ДО ДИВІЗІЇ ТА ВОЯЦЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ	132
4.1. Набір до дивізії в 1943 р. – поч. 1944 р. та його відображення в мемуарах	133
4.2. Пам'ять про рекрутування до дивізії в 1944-1945 рр.	164
4.3. Відтворення дивізійного повсякдення в спогадах	175

ВИСНОВКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	196
ДОДАТКИ	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК	– Армія Крайова
б. д.	– без дати
ВУ	– Військова управа дивізії «Галичина»
ГУ	– Головна управа Братства дивізійників
Ді-Пі	– переміщені особи
КГБ (рос.)	– Комитет государственной безопасности
КП	– Крайовий провід ОУН
КУ	– Крайова управа Братства дивізійників
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ (1934–1946 рр.)
НСДАП	– Націонал-соціалістична німецька робітничка партія
ОбВУ	– Організація бувших вояків-українців у Великобританії
ОУН(б)	– ОУН, очолювана С. Бандерою
ОУН(м)	– ОУН, очолювана А. Мельником
ПУН	– Провід українських націоналістів
РКУ	– Райхскомісаріат Україна
РОА (рос.)	– Русская освободительная армия
СБ	– Служба безпеки ОУН
СД	– Служба безпеки Райхсфюрера СС
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС	– Охоронні відділи НСДАП
УВВ	– Українське визвольне військо
УГКЦ	– Українська Греко-Католицька Церква
УДК	– Український допомоговий комітет
УД УНА	– Українська дивізія Української національної армії
УГА	– Українська галицька армія
УНА	– Українська національна армія
УНР	– Українська Народна Республіка
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УЛС	– Український легіон самооборони

- УПА – Українська повстанська армія
- УЦК – Український центральний комітет.
- IRO – International Refugee Organization
- SEP – Surrendered Enemy Personnel

ВСТУП

Актуальність. Протягом останнього десятиліття активізувалися наукові дослідження пам'яті про Другу світову війну, а також травматичного досвіду її учасників, жертв та очевидців. Студії пам'яті дозволяють порівняти офіційну версію історії з особистими переживаннями безпосередніх свідків минулих подій, показати місце офіційних наративів та контрнاراتивів в історичній пам'яті суспільства та індивідуальному сприйнятті. «Війни пам'ятей» в сучасній Україні вкотре підтверджують потребу висвітлення воєнного досвіду ветеранів по різні боки фронту та підпільних формувань.

Досвід вояків 14-ї дивізії Ваффен СС «Галичина» перебуває на периферії наукових студій і державної політики пам'яті. Ветерани дивізії, об'єднані в Братство колишніх вояків 1-ої Української дивізії Української національної армії, уособлюють особливу культуру пам'яті. Це зумовлено не тільки специфікою їхньої колективної та індивідуальної пам'яті, а й самим фактом створення дивізії 28 квітня 1943 р. в рамках Ваффен СС, визнаних вироком Нюрнберзького трибуналу «злочинною організацією». Після закінчення війни, частини дивізії були інтерновані англійськими та американськими військами. Її вояки в переважній більшості випадків не були репатрійовані до СРСР й отримали можливість оселитися на Заході. Актуальність обраної теми зумовлена й тенденційністю висвітлення історії дивізії в історіографії з позиції моральної оцінки. Спроби представити її вояків як «героїв», «воєнних злочинців» чи «зрадників» унеможливають неупереджене дослідження ролі та місця дивізії «Галичина» в українській історії.

У дисертації фокус дослідницької уваги зміщено з подієвої та ідеологічної складової проблематики на розгляд досліджуваних подій з позиції ветеранів, мотивів їхніх вчинків та стратегій виживання, колективної та індивідуальної пам'яті. Запропоноване дослідження важливе й у суспільному вимірі, адже зумовлене потребою зближення історичної пам'яті з науковим рівнем пізнання, висвітлення раніше замовчуваних історичних тем, з'ясування впливу Другої

світової війни на формування ідентичностей її учасників, розкриття повсякденного життя в екстремальних умовах.

Оскільки назва дивізії змінювалась упродовж війни декілька разів (Стрілецька дивізія СС «Галичина», 14-а гренадерська дивізія Ваффен СС (галицька № 1), 14-а гренадерська дивізія Ваффен СС (українська № 1), 1-а Українська дивізія Української національної армії тощо)¹, з метою полегшеного сприйняття тексту вживатимемо такі терміни як *дивізія «Галичина»* та *дивізієвці* для позначення її колишніх вояків. Це ті поняття, якими колишні вояки окреслюють власну колективну ідентичність та приналежність до Братства ветеранів дивізії. Субординацію дивізії передано через транслітерацію німецького відповідника Waffen-SS – Ваффен СС. Це, на нашу думку, краще передає зміст терміну, ніж його прямий переклад – Зброя СС чи Війська СС.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане на кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» у рамках науково-дослідної теми «Історія України в контексті історії Центрально-Східної Європи» (державний реєстраційний номер 0110U001734).

Тему дисертації затверджено Вченою радою НаУКМА (протокол № 43 (9) від 4 грудня 2008 р.) та уточнено Радою факультету гуманітарних наук НаУКМА (протокол № 7 від 6 жовтня 2016 р.).

Мета дослідження полягає у всебічному вивченні репрезентації воєнного досвіду в індивідуальній та колективній пам'яті ветеранів дивізії «Галичина».

Для досягнення мети було поставлено наступні дослідницькі завдання:

- 1) з'ясувати стан наукової розробки теми, окреслити її джерельну базу та методологічні засади дослідження;
- 2) висвітлити чинники формування колективної пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» в діаспорі та в пострадянській Україні;
- 3) встановити особливості репрезентації воєнного досвіду в колективній пам'яті дивізієвців;

---

¹ Про зміни назв дивізії див. Додаток Б.

- 4) дослідити способи інструменталізації пам'яті ветеранів на прикладі Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА;
- 5) розкрити мотиви вступу до дивізії та особливості вояцького повсякдення в індивідуальній пам'яті ветеранів.

Об'єктом дослідження є пам'ять про воєнний досвід українців у німецьких збройних формуваннях у роки Другої світової війни.

Предметом є репрезентація воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії Ваффен СС «Галичина».

Хронологічні межі дослідження обмежуються 1943-2013 рр. Нижня хронологічна межа окреслюється початком кампанії рекрутування до дивізії «Галичина» – 28 квітня 1943 р. За верхню хронологічну межу обрано 2013 р. з двох міркувань. По-перше, в 2000-х рр. розпочався процес самоліквідації структурних частин Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА і в 2013 р. відбулося останнє ювілейне святкування 70-ї річниці створення дивізії «Галичина» його осередками. По-друге, уже в наступному, 2014 р., припинила свою діяльність найбільша станиця Братства в Торонто.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що дисертація є одним з перших в історіографії комплексним дослідженням формування, інструменталізації та репрезентації воєнного досвіду в пам'яті колишніх вояків дивізії «Галичина».

У ході проведеного дослідження *вперше*: всебічно відтворено мотиви вступу до дивізії; висвітлено особливості вояцького повсякдення в індивідуальній пам'яті; відстежено становлення колективної ідентичності ветеранів дивізії в СРСР; введено до наукового обігу низку джерел з усної історії, створених та опрацьованих авторкою, а також раніше не опублікованих архівних матеріалів; *уточнено*: способи інструменталізації пам'яті дивізійників на прикладі Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА в діаспорі та пострадянській Україні; вплив пропаганди та контрпропаганди на рекрутування до дивізії та її сприйняття ветеранами; ставлення українського підпілля до створення дивізії та його вплив на мотивацію вступати чи не вступати до дивізії; репрезентацію досвіду Другої

світової війни дивізійниками; *набуло подальшого розвитку*: питання формування колективної пам'яті ветеранів дивізії в діаспорі.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їхнього використання у спеціальних працях зі студій пам'яті, історії військової колаборації в роки Другої світової війни, нацистського окупаційного режиму в Україні, радянзації Галичини в повоєнний час, становлення осередків українців за кордоном, у розробці навчальних курсів з історії та повсякдення війни.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на особливості формування, інструменталізації та репрезентації колективної пам'яті ветеранів дивізії «Галичина», її співвідношення із індивідуальною пам'яттю. Наукові результати дисертації належать особисто авторці дослідження і становлять теоретичний і практичний внесок здобувача у розвиток історичної думки.

Апробація результатів дослідження. Положення дисертації оприлюднено у доповідях на міжнародних конференціях: «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» (Київ, 2009), «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод і джерело» (Харків, 2009), «Конструюючи “радянське.” Політична свідомість, повсякденні практики і нові ідентичності» (Санкт-Петербург, Росія, 2013), «Усна історія у Центрально-Східній Європі: сучасна дослідницька тематика, виклики та особливості» (Лодзь, Польща, 2015), «Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі» (Київ, 2015), «Усна історія в епоху змін: соціальні контексти, суспільно-політичні виклики, академічні стандарти» (Харків, 2016); під час публічної лекції у Центрі європейських, російських та євразійських студій Університету м. Торонто (Торонто, Канада, 2010); наукових форумах та семінарах для молодих науковців: «Історія, культура, політика» (Варшава, Польща, 2008), «Радянський спадок та пострадянські практики: економіка, політика та повсякденне життя» (Острог, 2011); «Насильство і його наслідки у радянському і пострадянському контексті» (Житомир, 2012), «Локалізація та переміщення пам'яті» (Дублін, Ірландія, 2016).

Публікації. Основний зміст та результати дослідження викладені у 10 одноосібних публікаціях, із яких 4 – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, 1 – у виданні, внесеному до міжнародної наукометричної бази, 1 – у закордонному збірнику, 4 – в інших наукових виданнях. Повний обсяг публікацій складає 9,6 д.а., з них – 0,7 д.а. іноземною мовою.

Структура дослідження. Дисертація побудована за проблемно-тематичним принципом й складається з переліку умовних скорочень, вступу, 4 розділів, в яких виділено 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (518 бібліографічних позицій, з них 73 іноземних) та додатків. Повний обсяг дисертації – 261 сторінка, з яких 195 сторінок основного тексту.

Розділ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

«Бум пам'яті» останніх десятиріч вважається «меморіальною епохою»: її поява пов'язується з деколонізацією окремих народів, етносів, груп наприкінці ХХ ст. Виникнення різних форм пам'яті оприявило потребу повернення власного минулого задля утвердження своєї ідентичності (національної, соціальної, релігійної, сексуальної тощо)². Особливістю пострадянського простору стала поступова ідеологічна деколонізація та звернення до власної пам'яті, знищеної чи викривленої в радянський час.

Попри актуалізацію вивчення пам'яті про Другу світову війну, особливості репрезентації воєнного досвіду та повоєнна діяльність ветеранів 14-ї дивізії Ваффен СС «Галичина» залишаються недостатньо вивченими. Специфікою історіографії про дивізію є її суперечливість та значна залежність від політичної та національної приналежності автора. Студії історії дивізії нерівномірно представлені на академічному та публічному рівнях. Тому сприйняття дивізії сформувалося не під впливом академічної літератури, а, радше, газетних публікацій та некомпетентних дискусій в публічному просторі.

Опрацьовану історіографію про дивізію Ваффен СС «Галичина» в дослідженні систематизовано за тематичним принципом: звинувачення у воєнних злочинах і висвітлення подієвої історії; хронологічним: до і після 1991р.; і географічним: дослідження, створені в СРСР / соціалістичних країнах та поза їхніми межами.

Звинувачення в воєнних злочинах. Проблема участі дивізії «Галичина» у воєнних злочинах є наріжною в історіографії. З одного боку, визнання СС злочинною організацією вироком Міжнародного військового трибуналу у Нюрнбергу, з іншого – зростання зацікавленості проблемою покарання

---

²Нора П. Всемирное торжество памяти [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005 – № 2-3 (40-41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>. (дата обращения: 05.03.2012) – Название с экрана.

нацистських злочинців на Заході у 1970-х рр. та (спів)відповідальності за «Остаточне рішення» єврейського питання спричинили хвилю звинувачень супроти дивізії та існування окремого пласту літератури з цієї проблеми³. Дослідники звертають увагу на ще одну причину – провокації радянських спецслужб, занепокоєних зближенням єврейської та української громад в Північній Америці.⁴ Ми не ставимо за мету виправдати чи підтвердити причетність дивізії до тих чи інших злочинів, а лише подати основні історіографічні дискусії довкола дивізії.

Неупереджене дослідження історії дивізії було неможливим в СРСР, а доробок радянських авторів носив пропагандистський та звинувачувальний характер, адже підпорядковувався ідеологічній політиці держави. Так, образ Перемоги у «Великій Вітчизняній війні» заклав основи бачення Другої світової війни, а пропагована «морально-політична єдність радянського народу» апріорі виключала можливість співпраці радянських громадян з нацистами. Їхній досвід та пам'ять про них замовчувалися. Відсутність згадок про дивізію в «Українській радянській енциклопедії» та низці публікацій з історії війни засвідчувала, що колабораціонізму в СРСР не було⁵. Виняток – закид митрополиту Андрею Шептицькому як одному «з організаторів дивізії “СС Галичина”» в УРЕ⁶.

Через навішування ярликів Сергій Даниленко (1970) засудив діяльність УГКЦ та митрополита Андрея за благословення «чергового злочину» – створення дивізії, вояками якої стали «покидьки суспільства»⁷. Клим Дмитрук (1973)

³ Загальні тенденції окреслено у: Hackmann J. From National Victims to Transnational Bystanders? The Changing Commemoration of World War II in Central and Eastern Europe / Jorg Hackmann // Constellations. – 2009. – Vol. 16. – No 1. – P. 167-181.

⁴ Kupchinsky R. Nazi War Criminals: the role of Soviet disinformation / R. Kupchinsky // Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. / [edited by Y. Boshyk]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 143.

⁵ История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941-1945. В 4-х т. – Москва: Воен. Изд.-во Мин-ва оборони СССР, 1962; Українська РСР у Великій Вітчизняній Війні Радянського Союзу 1941-1945. В 3-х томах. – Київ: В-во політ. літ-ри України, 1969.

⁶ Українська Радянська Енциклопедія. Том 12. Вид. 2-ге. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1985. – С. 399

⁷ Даниленко С. Дорогою ганьби та зради. Історична хроніка / С. Даниленко. – Київ, 1970. – 360 с.

наголосив на примусовому характері набору до дивізії⁸, а в іншій книзі (1974) показав вояків УПА та дивізії як «безбатченків», «есесівських недобитків», «бандитів і убивць». Дивізія уособлювала «зрадницьку змову гітлерівців з оунівськими найманцями»⁹. Через возвеличування перемог РСЧА хід Львівсько-Сандормирської операції висвітлили М. Полушкін (1969) та П. Лященко (1972), вказавши на беспорядність німецького командування та розгром під Бродами, зокрема і дивізії¹⁰. До 30-х роковин операції видано спогади її радянських учасників (1974) із нарисом історика В. Сульженка про дивізію як «мерзенний приклад зради». Соціальний зріз її вояків склали: «поліцаї, оунівці, куркульські синки, уніатські годованці, головорізи, убивці і гвалтівники, бандити із батальйону “Нахтігаль”, випущені з тюрем злочинні елементи» – тобто, уся суспільна «нечисть», яку шляхом «насилля, шантажу, залякування, обману, підкупу» змусили воювати¹¹. Так, радянська історіографія, не відповідаючи засадам наукового дослідження та не спираючись на належну джерельну базу, зображувала дивізію як примусову й злочинну формацію, до складу якої потрапили ті категорії «ворогів народу», з якими боролася радянська влада. Її творцями виступають не німці, а ОУН та Церква, як нелояльні та ворожі до радянської влади.

Тези і обвинувачувальний тон радянської історіографії притаманні і для польської історіографії соціалістичного періоду у питанні висвітлення діяльності УПА та дивізії із акцентом на злочинах супроти польського населення. У їхньому баченні ОУН(м) була творцем дивізії. Наріжним питанням стала участь українців, зокрема і вояків дивізії, у знищенні польського села Гута Пеняцька 28 лютого

⁸Дмитрук К. Свастика на сутанах / Клим Дмитрук. – Київ: В-во політ. літ-ри України, 1973. – С.201.

⁹Його ж. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу Німеччини на СРСР / Клим Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1974. – С.234.

¹⁰Лященко П. Н. Из боя в бой / П. Лященко. – Москва: Воен. изд-во Мин. Обороны СССР, 1972. – С. 278-279; Полушкін М. На сандомирском направлении. Львовско-Сандомирская операция (Июль-август 1944 г.) / М. Полушкін. – Москва: Воениздат. 1969. – С. 50.

¹¹Сульженко В. Позорное предательство, безславный конец / В. Сульженко // Бродовский котел: воспоминания, очерки, документы. Ред. М. В. Вербинский, Б. В. Самарин. – Львів: Каменяр, 1974. – С. 209-210.

1944 р. та у придушенні Варшавського повстання¹², тому для польських авторів історія дивізії не закінчується влітку 1944 р. розгромом під Бродами. Втім, публікації Ричарда Тожецького (1993) та Гжегожа Мотики (2001) у «*Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*» спростували причетність до придушення Варшавського повстання частин дивізії¹³. Натомість, участь 4-го поліційного полку (4. *Galizische SS-Freiwillige Regiment*), сформованого з добровольців до дивізії, у знищенні Гути Пеняцької та двох рот Українського легіону самооборони (УЛС, т. зв. «Волинський легіон») у придушенні Варшавського повстання та знищенні польського села Хлянув (*Chlaniow*) у серпні 1944 р. (жертвами стало близько сорока осіб) не викликає сумнівів¹⁴. Рештки цих формацій було включено до складу дивізії, відповідно, на початку червня 1944 р. та у березні 1945 р.¹⁵

Саме знищення Гути Пеняцької, осередку переховування радянських партизанів під керівництвом Дмитра Медведєва та підпілля АК, є одним із найбільш дискусійних в історіографії. Так, з нагоди 65-х роковин трагедії у 2009 р. тут відбулося офіційне вшанування її жертв за участі українського та польського президентів. У працях Гжегожа Мотики (2006) винуватцем трагедії є 2-ий батальйон 4-го поліційного полку¹⁶. Мотика розглядає знищення Гути Пеняцької руками «українських вояків СС» як «типову німецьку пацифікацію», яка входить до числа найбільших за масштабом подібних злочинів (йдеться про 600-800 жертв)¹⁷. Ігор Ільюшин (2009) вказує на дивізію «Галичина»: на 4-ий

¹²Prus E. *SS-Galizien. Patrioci czy zbrodniarze?* – Wrocław: Nortom, 2001. – S. 191; Szczesniak A., Szota W. *Droga do nikąd. Wojna Polska z UPA.* – Warszawa, 1973; Prus E. *Herosi spod znaku tryzuba: Konowalec – Bandera – Szuchewycz.* – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985.

¹³У спогадах українцями часто вважалися росіяни або російськомовні українці у складі РОА генерала Власова, відділи якої брали участь у придушенні Варшавського повстання. Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej.* – Warszawa PWN, 1993. – P. 253; Motyka G. *Dywizja SS "Galizien"* / Grzegorz Motyka // *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej.* – 2001. – № 1. – S. 19-20.

¹⁴Motyka G. *Dywizja SS "Galizien"...* – S. 19-20.

¹⁵Окрім 4-го поліційного полку та УЛС, до дивізії було включено й 5,6,7 та 8-ий «поліційні полки», укомплектовані із добровольців до дивізії.

¹⁶Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942 – 1960* / G. Motyka. – Warszawa, 2006. – S. 383.

¹⁷Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». – С. 168.

поліційний полк, як складову дивізії, хоч і не підпорядкованому їй¹⁸. Натомість, Андрій Боляновський, Микола Литвин та Володимир В'ятрович називають трагедію відплатною акцією саме німецького загону у відповідь на вбивство двох офіцерів¹⁹. Мотика припускає й інші злочини дивізії²⁰. Ігор Ільюшин вказав на знищення польських сіл Будки Незнанівські (Кам'янецьчина) і Павлів (Радехівщина) в квітні 1944 р.²¹, та близько 250 поляків в Підкамені (Бродівщина) в березні 1944 р. вояками дивізії²². При цьому автор не розмежував поліційні полки і, власне, дивізію.

Дискусійною залишається участь відділів дивізії в каральних операціях (*Einsatz*) супроти словацьких партизанських загонів, в тому числі і радянських, в жовтні 1944 р. – січні 1945 р. під час дислокації в Словаччині, що частково співпало із придушенням німцями Словацького повстання²³. Із дивізією у Словаччині перебувала й бригада «Дірлевангер» (*SS-Sonderbrigade Dirlewanger*), чії воєнні злочини на території Польщі та Білорусі офіційно підтверджено (зокрема участь у придушенні Варшавського повстання). Пер Рудлінг вважає, що таке «сусідство» гіпотетично мало б спонукати дивізійників до скоєння тих чи інших злочинів, документального підтвердження яких не наведено²⁴.

Якщо гіпотетичну можливість участі одних індивідів у воєнних злочинах до вступу в дивізію ще потрібно дослідити (на цьому наголошує Олеся Хромейчук (2013)²⁵), то участь в злочинах проти людства інших підрозділів та

¹⁸Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939-1945) / І. Ільюшин. – Київ: «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 294-295.

¹⁹Литвин М. Гута Пеняцька: нацистський слід польської трагедії 1944 р. // День. – 2009. – Ч. 35; Каліщук О. Проблема Гути Пеняцької: історіографічний зріз / О. Каліщук // Бродівщина — край на межі Галичини й Волині. Мат. шостої краєзн. конф. – Вип. 5. – Броди, 2012. – С. 72-76.

²⁰Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». – С. 163-171.

²¹Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова... - С. 291.

²²Там само. – С. 295-296.

²³Див.: Melnyk M. To Battle: The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division/ M. Melnyk. – Solihull: Helion&Co., 2002 – 382 p., Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians. Post-War Narratives of the Waffen SS 'Galicia' Division / Olesya Khromeychuk. – Series: Nationalisms across the Globe. Vol. 11. – Peter Lang, 2013. – 197 p., Гунчак Т. У мундирах ворога/ Тарас Гунчак. – К.: Час України, 1993. – 208 с.

²⁴Rudling P. 'They Defended Ukraine': The 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr. 1) Revisited / P. A. Rudling // The Journal of Slavic Military Studies. – 2012. – Vol. 25:3. – P. 343-344.

²⁵Детальніше у 2 розділі монографії Олеси Хромейчук: Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians... – P. 61-90.

індивідів (як німців, так і українців) до переведення в дивізію є підтвердженою та/або потребує відповідної класифікації. Пер Рудлінг наголошує, що такі особи, як командир дивізії генерал Фріц Фрайтаг, СС гаупштурмфюрер Гайнріх Вінс, СС оберштурмфюрер Франц Магаль (переведений до дивізії із бригади «Дірлевангер») брали участь у розстрілах євреїв, масових вбивствах, та злочинах проти білоруських та українських цивільних. Окрім німців, Рудлінг наголошує на причетності до воєнних злочинів і батальйонів «Роланд» та «Нахтігаль», з яких після розформування відповідно четверо та десять осіб ввійшли до дивізії²⁶.

Таким чином, огляд історіографії засвідчив суперечливість звинувачень у воєнних злочинах, а також відсутність адекватного визначення, яке б допомогло класифікувати діяльність дивізії та її вояків впродовж війни у правовому полі. По-перше, це рівень індивідуальної та колективної вини та (спів)відповідальності. Зокрема, яким чином потрібно класифікувати діяльність включених до її складу тих військових формувань та окремих індивідів, чия участь у військових злочинах доведена. Останнє стосується і осіб, які стали «дивізійниками» в останні місяці війни. По-друге, це рівень субординації німецького (керівного) та українського (переважно рядового) особового складу. З одного боку, про участь окремих вояків-німців у скоєнні військових злочинів до переведення в дивізію відомо. З іншого – резолюції повоєнної британської комісії з перевірки біженців (1947)²⁷, Комісії з пошуку військових злочинців в Канаді (1986)²⁸ про непричетність до скоєння воєнних злочинів стосуються тільки вояків-українців.

Висвітлення подієвої історії: західна історіографія. Окрім зацікавлення проблемою скоєння воєнних злочинів, дослідники зверталися і до інших аспектів історії дивізії. Так, в період Холодної війни, орієнтовно до кінця 1970-х років, у західній історіографії домінувала тоталітарна парадигма бачення історії СРСР²⁹. В умовах відсутності доступу до радянських архівів, її визначальною рисою стала

²⁶Rudling P. 'They Defended Ukraine'. – P. 343-344.

²⁷National Archives (NA). – HO/213/1851. Refugee Screening Commission Report on Ukrainians in SEP Camp No. 374, Italy. – 21 February 1947. – 6 p.

²⁸Commission of Inquiry on War Criminals. Report. Part I: Public. – Minister of Supply and Services Canada, 1986. – 966 p.

²⁹Raleigh D. J. Doing Soviet History: The Impact of the Archival Revolution / Donald J. Raleigh // Russian Review. – 2002. – Vol. 61, No. 1. – P. 17.

поляризація історії на «своїх» та «чужих», і, як наслідок, спрощений виклад радянської історії для західної аудиторії³⁰.

У контекст українських сюжетів Другої світової війни вперше вписав дивізію американський дослідник Джон Армстронг у праці «Український націоналізм» (1955), яка вважається важливою спробою описати події воєнного часу на теренах України, зокрема українського підпілля, та переглянути явище колабораціонізму в Східній Європі³¹. Без доступу до радянських архівів, праця містить низку фактологічних помилок: так, 4 травня 1943 р. вказано датою створення дивізії замість 28 квітня 1943 р.³², перебільшено роль ОУН(м) у створенні дивізії та веденні пропагандистської кампанії з рекрутування³³ тощо. У публікації нестачу архівних матеріалів компенсовано інтерв'ю із очевидцями, некритична довіра до яких зумовила значний вплив їхньої повоєнної риторики на відтворення описуваних подій автором. Зокрема, йдеться про тези, що дивізія створювалася із вірою у «фантастичний» сценарій розвитку подій як відчайдушна спроба «перехідного» союзу із німцями на шляху подальшого діалогу із західними країнами³⁴.

На загал західноєвропейські дослідники зображають досвід учасників добровольчих формувань крізь призму нацистської окупаційної політики. Окремо можна виділити низку узагальнюючих військово-історичних публікацій про дивізії СС та Ваффен СС, які фіксують організаційні засади їх створення, структуру, озброєння, командний склад, бойовий шлях тощо, коли дивізію «Галичина» вписано в загальний контекст³⁵. Виважене саме академічне

³⁰Viola L. The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union /Lynne Viola // Russian Review. – 2002. – Vol. 61, No. 1. – P. 25.

³¹Armstrong J. Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe /John Armstrong // The Journal of Modern History. – 1968. – Vol. 40. – No 3. – P. 396; Armstrong J. Ukrainian nationalism / John Armstrong. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.

³² Armstrong J. Ukrainian nationalism. – P. 127.

³³Ibid. – P. 129.

³⁴Ibid. – P. 130.

³⁵Jurado C.C. Foreign Volunteers of the Wehrmacht / C. Jurado. – London: Osprey, 1983. – 48 p.; Quarrie B. Hitler's samurai. The Waffen-SS in action / B. Quarrie. – Wellingborough: Patrick Stephens, 1986. – 160 p.; Littlejohn D. Foreign legions of the Third Reich / D. Littlejohn. – Vol.4. Poland, the Ukraine, Bulgaria, Romania, Free India, Estonia, Latvia, Lithuania, Finland and Russia. – San Jose: R.

дослідження проблеми належить Джорджу Штайну, вперше опубліковане у 1966 р. та перевидане понад п'ять раз³⁶.

З початком 1990-х років було опубліковано кілька монографій західних вчених, присвячених історії дивізії. Так, для Річарда Ландвера (1993) феноменом є сам факт постання добровольчих формувань із слов'ян, адже це суперечило расовій теорії нацистів. Вояків дивізії автор називає «справжніми націоналістами», яких об'єднала із німцями – «братами по зброї» – боротьба проти спільного ворога. У книзі зустрічаються й інші суперечливі судження, а односторонність подання матеріалу відображає основна назва книги «Боротьба за свободу»³⁷. На противагу, у науково-популярному нарисі (2008) військової історії дивізії німецького дослідника Рольфа Мікаеліса наголошено на суперечливій ролі дивізії в польській історії: 1) сам генерал Владислав Андерс «заступився» за дивізійників («солдатів-кілерів», як називає їх автор у Вступі) перед британськими військовими після їхнього інтернування; 2) вояки дивізії визнані польськими громадянами до 1939 р., відтак, не були репатрійовані до СРСР; 3) командувач УНА генерал Павло Шандрук, в минулому офіцер польської армії, у 1965 р. був нагороджений найвищим польським орденом *Virtuti Militari* за боротьбу з німцями у вересні 1939 р.³⁸. Робота ілюстрована фотографіями та супроводжується блоками із цитатами із джерел, передусім, польського підпілля³⁹. Цитування лише джерел одного походження без відповідних коментарів свідчить про однобокий підхід автора до викладу матеріалу.

Нова хвиля зацікавленості західних істориків історією дивізії частково пов'язана з політикою пам'яті президента Віктора Ющенка, його спробами примирити ветеранів війни, які воювали у різних арміях, та надати статус «Героя України» Степану Бандері та Роману Шухевичу. Це актуалізувало інтерес до

James Bender Publishing, 1994. – 360 p.; Lumsden R. Himmler's Black Order. A History of SS. 1923-1944. – Phoenix Mill: Sutton Publishing, 2005. – 284 p.;

³⁶Stein G. The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939-45 / G. H. Stein. – Cornell University Press, 1984. – 330 p.

³⁷Landwer R. Fighting for Freedom: The Ukrainian Volunteer Division of the Waffen-SS / Richard Landwer. – Maryland: Manufactured in the United States of America, 1993. – 225 p.

³⁸Michaelis R. SS-Galizien / Rolf Michaelis. – Warszawa: Wydawnictwo "Militaria", 2008. – 66 s.

³⁹Ibid. – S. 5.

дивізії та викликало дискусії щодо того, чи можливе офіційне визнання її колишніх вояків українською державою як ветеранів Другої світової війни. Розвій студій пам'яті вплинув на поступове зміщення акцентів у вивченні історії дивізії та повоєнної долі її вояків: йдеться про перші спроби західних дослідників окреслити особливості колективної пам'яті її ветеранів, а не тільки висвітлювати подієву історію цього формування.

Досліджуючи творення національної історії в сучасній Україні, Девід Марплз (2007) ставить питання, чи може «виправдати факт, що німецька політика в дистрикті була більш толерантна порівняно із Райхскомісаріатом, створення української військової частини на стороні Німеччини і з ініціативи німців, особливо на такому пізньому етапі війни»⁴⁰. Це засвідчило недалекоглядність та наївність голови УЦК Володимира Кубійовича та його прихильників, і те, що мотиви їхньої співучасті у створенні дивізії залишаються незрозумілими⁴¹. Аналізуючи низку публікацій в українській пресі 1990-х років, Девід Марплз (2009) висвітлив сприйняття дивізії «Галичина» у пострадянській Україні. Автор висновує, що оцінка діяльності цього формування неоднозначна та по-різному сприймається всередині країни, хоча позитивне зображення таки переважає⁴². Втім, автор не зауважив публікацій іншого ідеологічного спрямування (лівого, комуністичного чи крайнього правого), що могло б дещо змінити його висновки. На його думку, гострота дискусій довкола дивізії та статусу її ветеранів навряд чи зміниться найближчим часом, адже дивізія – одна з найбільш проблемних серед усіх німецьких військових формувань, оскільки у добровольців була альтернатива вибору: УПА, робота в Німеччині чи Червона армія⁴³.

Пер Рудлінг (2011) проаналізував «український» міський простір канадського Едмонтону на прикладі пам'ятників Роману Шухевичу (1973), воякам дивізії «Галичина» (1976) та меморіалу Голодомору (1983). На його думку, ці

⁴⁰Marples D. Heroes and villains: creating national history in contemporary Ukraine / David Marples. – Budapest; New York: Central European University Press, 2007. – P. 193.

⁴¹Ibid. – P. 199.

⁴²Marples D. Beyond the Pale? Conceptions and Reflections in Contemporary Ukraine about the Division Galizien / David Marples // Journal of Ukrainian Studies. – Summer-Winter 2009. – Vol. 34. – P. 337-350.

⁴³Ibid. – P. 337-348.

монументи презентують наратив про спротив, страждання та жертвність українців, є прикладом селективної пам'яті української спільноти та її міфотворчої діяльності. Так, націоналістична ідеологія з її некритичним сприйняттям «тоталітарних, терористичних політиків-антисемітів», задіяних у воєнних злочинах, етнічних чистках та колабораціонізмі із нацистами, виступила «автентичним українським культурним надбанням»⁴⁴. Пер Рудлінг вважає підтримку канадських українців урядом Канади, зокрема фінансову, свідченням його нерозбірливої мультикультурної політики, адже за державні кошти проводиться уславлення тоталітарних діячів⁴⁵.

В іншій статті Рудлінг (2012) фокусується на тому, що «міфотворці (дивізійники. – О. Х.) оминають або ж не визнають»: йдеться про ідеологічні засади вступу до дивізії, тобто про прихильність до ідеології нацизму, та участь у воєнних злочинах⁴⁶. Публікації Пера Рудлінга присвячені розгляду схематичних колективних образів минулого дивізійників, які автор співставляє із «об'єктивною реальністю», тобто з тим незручним минулим, яке замовчується не лише дивізійниками, а й в діаспорі загалом (Голокост, Волинська трагедія тощо). Попри важливі висновки, аргументація автора не завжди переконлива. Викликають сумніви його твердження, що ідеологічні лекції упродовж двох годин на тиждень на військовому навчанні в змозі виховати затятих нацистів⁴⁷. У запропонованій роботі розглянуто, наскільки індивідуальна пам'ять ветеранів залежить від колективної, а також мотивації до вступу в дивізію та вояцьке повсякдення.

У монографії «Невизначені українці» (2013) Олеся Хромейчук досліджує, яким чином інтернованим воякам дивізії вдалося уникнути репатріації до СРСР. Авторку цікавить, як суперечлива риторика різних сторін (дивізійників, їхніх опонентів та їхніх прихильників) переконала уряди Британії, а відтак, і Канади,

⁴⁴Rudling P. Multiculturalism, Memory, and Ritualization: Ukrainian Nationalist Monuments in Edmonton, Alberta / Per Anders Rudling // Nationalities Papers. – September 2011. – Vol. 39. – No. 5. – P. 733-768.

⁴⁵Ibid. – P. 733-735.

⁴⁶Rudling P. “They Defended Ukraine”... – P. 329-368.

⁴⁷Ibid. – P. 329-368.

дозволити воякам дивізії оселитися в їхніх країнах⁴⁸. Хромейчук прослідкувала, як звинувачення у воєнних злочинах вплинули та впливають на формування нарративів про дивізію у різних середовищах, зокрема і в сучасній Україні. Дослідниця робить важливий висновок, що міфи про дивізію не варто недооцінювати саме через ту значимість, яку вони мають сьогодні⁴⁹. Натомість, у запропонованому дослідженні розглянуто, як сприймають і відтворюють свій воєнний досвід саме дивізійники, які чинники впливали на формування їхньої колективної пам'яті в діаспорі і в Україні, яким чином відбулася її інструменталізація.

Діаспорна історіографія. Праці професійних істориків із середовища української діаспори та дивізійників / їхніх рідних теж відобразили поляризовану риторику Холодної війни. Їхні студії спрямовувалися на встановлення деталей бойових дій, фактологічні обставин її створення та діяльності, й, враховуючи поширені звинувачення у воєнних злочинах та «зраді», на їхнє спростування.

Перший нарис історії дивізії написано у 1953 р. генералом Миколою Капустянським, членом ОУН(м), для видання «Історія українського війська»⁵⁰. Передумови створення дивізії та зусилля німецької окупаційної адміністрації дистрикту «Галичина» й особисто губернатора Отто Вехтера розглянув дивізійник та історик за фахом Василь Дмитришин (1956)⁵¹.

У 1980 р. опубліковано «Дорогами Другої світової війни» дивізійника й історика Василя Вериги з метою протистояти «обезславленню доброго українського імени»⁵². Книга користувалася популярністю: у 1981 р. вийшло друге доповнене видання, у 1998 р. – третє. У 1976-1980 рр. Верига виконував обов'язки голови Головної управи Братства дивізійників. Його праця присвячена

⁴⁸Khromeychuk, O. "Undetermined" Ukrainians... – 197 p.

⁴⁹Ibid. – 197 p.

⁵⁰Капустянський М. Перша українська дивізія української національної армії / М. Капустянський // Історія українського війська. Вид. друге, доп. – Вінніпег: Клуб приятелів української книжки, 1953. – С. 604 – 634.

⁵¹Dmytryshyn B. The Nazis and the SS Division 'Galicia' / Basil Dmytryshyn // The American Slavic and East European Review. – 1956. – Vol. 15. – No 1. – P. 1-10.

⁵²Верига В. Дорогами Другої світової війни. Дивізія „Галичина”. Легенди про участь українців у здуванні Варшавського повстання в 1944 р. та про Українську дивізію «Галичина». – Накладом Братства, 1998. – С. 16.

спростуванню звинувачень, висунутих в канадській пресі, польській та радянській літературі. Автор, з одного боку, вказує на незначну воєнну роль дивізії, з іншого – наголошує на її важливій ролі, адже дала можливість її воякам вижити та емігрувати⁵³. Закиди у колабораціонізмі та «зраді Батьківщині» безпідставні: для бездержавного українського народу ні польська держава, ні радянський режим не були легітимною владою, а «дух Дивізії – це дух українського народу»⁵⁴. Дивізійник Роман Колісник в праці «Українська дивізія і Військова Управа «Галичина»» (1990) висвітлив шлях дивізії крізь призму діяльності Військової управи та наголосив на ролі дивізії як на ще «одній можливості формування української військової частини»⁵⁵.

Після розпаду СРСР діаспорні історики отримали нагоду працювати у щойно відкритих радянських архівах. Праця Тараса Гунчака «У мундирах ворога» (1991) – академічна монографія, написана професійним істориком не з числа дивізійників чи їхніх дітей⁵⁶. На його думку, дивізія «Галичина» постала в час «гострого протистояння між національною надією і тодішньою суворою дійсністю»⁵⁷. У статті (1993) дивізійник Василь Дмитришин відтворив усі етапи діяльності дивізії. Автор наголосив на різних мотивах, які вкладали у дивізію її творці: німці та українці, вказуючи на недалекоглядність та наївність останніх⁵⁸.

У студіях синів дивізійників Михайла Логуса (1997) та Майкла Мельника (2002) зібрано значний архівний матеріал та найповніше відтворено подієву історію дивізії, зокрема битву під Бродами у дрібних деталях⁵⁹. Розділ про

⁵³Верига В. Дорогами Другої світової війни. – С. 196-197.

⁵⁴Там само. – С. 195.

⁵⁵Колісник Р. Військова управа та українська дивізія «Галичина»: діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943-1945. – Торонто, 1990. – 168 с.

⁵⁶Гунчак Т. У мундирах ворога / Тарас Гунчак. – К.: Час України, 1993. – 208 с.

⁵⁷Гунчак Т. До генези дивізії «Галичина» // Свобода (США) – 5 червня 2009. - № 23. – С.11.

⁵⁸Dmytryshyn B. The SS division 'Galicia': Its genesis, training, deployment / Basył Dmytryshyn // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. – 1993. – Vol. 21. – № 2. – P. 53-73.

⁵⁹Logusz M.O. Galicia Division. The Waffen-SS 14th Grenadier Division 1943-1945 / M. Logusz. – Atglen: Schiffer Military History, 1997. – 558 p.; Melnyk M. To Battle: The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division/ M. Melnyk. – Solihull: Helion&Co, 2002 – 382 p..

Бродівську битву Логуша перекладено на українську мову⁶⁰. Майкл Мельник працював у німецьких архівах – це дозволило йому подати багато фактологічного матеріалу, детальні біографічні дані німецьких офіцерів дивізії. Автор намагається не виправдовувати і не звинувачувати, інформацію з його робіт можуть брати як прихильники, так і противники дивізії. Його ціль полягала у висвітленні подієвої історії, а мотивації до вступу залишились значною мірою поза увагою, як і повоєнна доля її вояків, особливості їхньої пам'яті про війну.

У праці Василя Вериги «За Рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники?» (2006) зібрано короткі біографічні дані понад 1000 колишніх вояків, показано широкий спектр професій, в яких вони реалізували себе на Заході⁶¹.

Російська історіографія. Після розпаду СРСР російські автори отримали можливість висвітлювати деякі замовчувані в радянський період питання. Зважаючи на кількість та популярність праць про військову колаборацію радянських громадян із німцями, можна говорити про існування своєрідного науково-популярного жанру воєнно-історичної літератури. Окреме місце відведено російським, прибалтійським, білоруським та українським сюжетам. Утім, якщо одні автори переважно зосереджуються на сухій подієвій історії, особливостях обмундирування, озброєння іноземних формувань в німецьких збройних силах, не вживаючи при цьому ідеологічних штампів (Сергій Дробязко, Андрій Карашук, Костянтин Семенов та ін.⁶²), то інші продовжують пропагандистські традиції радянської історіографії (Сергій Чуєв)⁶³.

⁶⁰Логуш М. Дивізія „Галичина”. Бої під Бродами. Липень 1944. Пер. з англ. Федика І. та Колісника Р. / Михайло Логуш. – Торонто: Накладом Братства, 1998. – 144 с.

⁶¹Верига В. За Рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники? / Василь Верига. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 288 с.

⁶²Дробязко С., Карашук А. Восточные добровольцы в Вермахте, полиции, СС / Сергей Дробязко, Андрей. Карашук. – Москва: Издательство АСТ, 2000. – 48 с.; Семенов К. Войска SS. Солдаты как все / Константин Семенов. – М.: ЯУЗА, Эксмо, 2004. – 384 с.

⁶³Чуєв С. Украинский легион/ Сергей Чуєв. – М.: Яуза, 2006. – 544 с.; Чуєв С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха / Сергей Чуєв. – М.: Эксмо, 2004. – 576 с.

Михайло Семиряга (2000) розглянув колабораціонізм як типове і масове явище в європейських країнах під час війни⁶⁴. Аналізуючи його витoki, форми і територіальні особливості, співпрацю радянських громадян з нацистами він розглядає не як зраду, а як соціально-політичне явище, зумовлене, передусім, масштабом радянських репресій. Водночас, постійне вживання ним ідеологічних штампів («фашисти» замість «нацисти», «немецкие захватчики», чіткий поділ на «своїх» і «ворогів») викликають сумніви в неупередженості. Військові формації з українців, і дивізія в тому числі, стверджує автор, не відіграли позитивної ролі у визвольній боротьбі, адже придушували спроби інших народів позбутися німецької окупації (поляків, словаків тощо)⁶⁵.

Праця Бегляра Наврузова (2010) із серії «Враги и союзники»⁶⁶ – спроба показати російському читачеві, «де правда, де домисли» серед «вигадок та штампів радянської пропаганди»⁶⁷. Це – синтетична праця на основі аналізу доступної літератури та спогадів, а не архівних матеріалів. Джерельна база доволі обмежена, а власні судження автора часто не обгрунтовані. Так, автор вказує, що усі причини для формування образу радянської влади як «ворога» – терор та масові розстріли українців у 1939-1941 рр. – надумані і роздуті, оскільки вони зачепили переважно передусім поляків, і в цей період було розстріляно 359 українців⁶⁸. Основним мотивом вступу до дивізії Наврузов, передусім, називає важливість пільг для родин новобранців. Оцінюючи роль дивізії, автор зазначив, що неможливо бути борцем за свободу Батьківщини в рядах чужої армії. Водночас, УПА була «своєю армією» для тисяч українців, а Червона армія – для мільйонів українців⁶⁹. Тож, попри значні зрушення, російській історіографії у висвітленні дражливих питань Другої світової війни ще не вдалося повністю позбутися ідеологічних штампів радянської доби.

---

⁶⁴Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / Михаил Семиряга. – М., 2000. – 863 с.

⁶⁵Семиряга М. И. Вказ. праця. – С. 493.

⁶⁶Наврузов Б. 14-я гренадерская дивизия СС "Галиция" / Бегляр Наврузов. – Москва: Вече, 2010. – 320 с.

⁶⁷Там само. – С. 3.

⁶⁸Там само. – С. 316.

⁶⁹Там само. – С. 318.

Українська історіографія. У пострадянській Україні історію дивізії переосмислено з погляду національного бачення. Некритичне осмислення подій Другої світової війни, зокрема націоналістичного руху, та радянської історіографії через зміну «мінуса» на «плюс» і навпаки посприяло націоналізації історії та розвою «патріотичної історіографії» в 1990-ті рр. Багатовекторність воєнного досвіду українців по різні боки фронту та у підпільних формуваннях, відсутність єдиної державної політики у сфері формування історичної пам'яті, небажання примирити та зрозуміти «інші» досвіди, спекуляції на історичні теми тощо так і не дозволили витворити такий погляд на Другу світову війну та участь у ній українців, який би став прийнятним для усіх сторін. Історія дивізії дуже повільно входить до наукової сфери, порівняно із масштабом досліджень українського націоналістичного підпілля та масштабом дискусій у публічному просторі.

Монографії «Дивізія "Галичина". Історія» (2000) Андрія Боляновського є першим ґрунтовним дослідженням історії дивізії в українській історіографії, де простежено усі етапи її формування та бойових дій. У своїй наступній праці «Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945)» (2003) автор показав місце дивізії в контексті створення німцями збройних частин з українців⁷⁰. Андрій Боляновський вважає, що агітація УЦК щодо вступу до дивізії «Галичина» «лише незначною мірою підштовхнула зголоситися до лав дивізії багатьох українців, позаяк вони і без того були готові взяти в руки німецьку зброю з надією створити власну національну армію і вибороти Україні державну незалежність»⁷¹. Автор акцентує, що багато охочих не потрапили до дивізії із об'єктивних причин: не пройшли медичну комісію, не були відпущені зі своїх робочих місць або ж за віком тощо⁷². Попри значну джерельну базу, автор пропонує доволі ідеалістичну версію формування дивізії, яка не передає усю складність воєнних реалій, відтворює тенденції українського національного нарративу.

⁷⁰Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія / Андрій Боляновський. – Львів, 2000. – 538 с.; Його ж. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945) / Андрій Боляновський. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 681 с.

⁷¹Боляновський А. Дивізія «Галичина»... – С. 67.

⁷²Там само. – С. 97.

Публікація доповідей наукової конференції з нагоди 50-ліття створення Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА (2002) показала стан вивчення історії дивізії та відобразила характерні тенденції розвитку української історіографії 1990-х рр.⁷³. Йдеться про намагання відтворити «не підкрашену і не викривлену» історичну правду про події середини ХХ століття, «звільнити історію України від антиукраїнських стереотипів» крізь призму реабілітації «зрадників» та «колабораціоністів» радянського періоду⁷⁴.

Низка статей розширила деякі тематичні аспекти історії дивізії. Статтю Ігора Пилипіва та Руслана Делятинського (2009) присвячено ставленню духовенства УГКЦ до створення дивізії⁷⁵. Підтримка дивізії кліром та особисто митрополитом Андреем ґрунтувалася на політичних розрахунках щодо легального формування української армії в майбутньому та відновлення державності. Ярослав Стоцький (2010) показав роль капеланів дивізії для підтримання духовності вояків під час створення, військового навчання та бойових дій під Бродами, перебування у таборах для інтернованих⁷⁶. Крізь призму публікацій в українській легальній пресі під час німецької окупації, Костянтин Курилишин розглянув в окремому розділі монографії (2010) «формування і підтримку суспільством» дивізії «Галичина»⁷⁷. Перше етнологічне дослідження матеріальної культури у повсякденні дивізійників (житло і харчування) провела Марина Гримич (2015)⁷⁸.

⁷³Перша Українська дивізія Української Національної Армії: історія створення та національно-політичне значення / Матеріали наук.-практ. конф. – Львів: Новий час, 2002. – 172 с.

⁷⁴Дашкевич Я. Вступне слово, або про проблеми колаборанства / Я. Дашкевич // Перша Українська дивізія Української Національної Армії. – С. 7-9.

⁷⁵Пилипів І., Делятинський Р. До питання про ставлення греко-католицького духовенства до дивізії „Галичина” (1943-1945 рр.) / І. Пилипів, Р. Делятинський // Галичина. – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 15-16. – С. 373-388.

⁷⁶Стоцький Я. Духовна опіка в українській дивізії «Галичина» / Я.Стоцький // Мандрівець. – 2010. – Ч. 4. – С.48-52.

⁷⁷Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944 рр). За матеріалами україномовної легальної преси / К. Курилишин. – Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2010. – С. 242-271.

⁷⁸Гримич М. В. Життя на війні та в полоні: Побутова культура вояків дивізії «Галичина» / Марина Вілівна Гримич // Українська культура ХХ-ХХІ ст.: соціоантропологічний аспект: зб. наук. праць / [наук. ред. М. Гримич]. – К.: Дуліби, 2015. – С. 132-161.

У виданні (2016) Львівської станиці Галицького братства вміщено, окрім передруків, також і низку статей, які висвітлюють різні аспекти історії дивізії⁷⁹. Так, Андрій Усач окреслив суперечливі взаємини поміж ОУН, УПА та дивізією від створення дивізії до битви під Бродами⁸⁰. Віталій Манзуренко продовжив своє попереднє дослідження (2009)⁸¹ про німецькі нагороди вояків дивізії, зокрема Залізний хрест, а також про пропам'ятних відзнаки Братства дивізійників⁸². Особливості уніформ та відзнак вояків, а також однострою та відзнак Братства окреслено Сергієм Музичуком та Андрієм Жукевичем⁸³.

Роман Пономаренко (2016) дослідив перший бойовий досвід вояків дивізії у складі групи «Байерсдорфа» (кінець лютого-березень 1944 р.), якій вдалося разом із німцями завдати поразки «Першій українській партизанській дивізії ім. С.А. Ковпака» під керівництвом П. Вершигори⁸⁴.

Значним недоліком вітчизняних досліджень є розгляд історії дивізії як окремого феномену, змалювання суто подієвої історії, при цьому не враховуються сучасні дискусії та тенденції у дослідженнях Другої світової війни загалом і німецьких добровольчих формувань зокрема.

Аналіз наявної літератури свідчить про тенденційне висвітлення історії дивізії та увагу до відтворення подієвої історії. Намагання авторів виправдати чи засудити уособлюють спроби навішати ярлики, призводять до відсутності виваженого підходу в публічному (медійному та політичному) просторі довкола дивізії. Хоча станом на сьогодні висвітлено основні етапи історії дивізії, ми не

⁷⁹Українська дивізія «Галичина» (Львівщина): історія, спогади, світлини / Упор. І. Іваньков, М. Романюк. – Львів: Духовна вісь, 2016. – 840 с.

⁸⁰Усач А. Дивізія «Галичина», Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: до питання про взаємовідносини (1943-1944 рр.) / А. Усач // Українська дивізія «Галичина» (Львівщина). – С. 61-83.

⁸¹Манзуренко В. Перша протитанкова бригада «Вільна Україна» та її пропам'ятна відзнака / Віталій Манзуренко // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2009. – Вип. 10. – С. 199-208.

⁸²Манзуренко В. Нагороди вояків та комбатантів української дивізії «Галичина» / Віталій Манзуренко // Українська дивізія «Галичина» (Львівщина). – С. 99-119.

⁸³Музичук С., Жукевич А. Однострої та національні відзнаки дивізії «Галичина» та Братства 1-ої УД УНА/ Сергій Музичук, Андрій Жукевич // Українська дивізія «Галичина» (Львівщина). – С. 84-98.

⁸⁴Пономаренко Р. Бойова група «Байерсдорф» / Роман Пономаренко. – Тернопіль: Мандрівець, 2016. – 104 с.

маємо повної відповіді на питання, якими були мотиви вступу у різні періоди її існування, як і про той контекст, в якому приймалися рішення. На ці питання повноцінно не відповідають і ті архівні документи, які збереглися. Доступні праці подають історію дивізії в хронологічному порядку, відтак ми не побачимо відокремленого змалювання саме особливостей набору добровольців, який з меншою чи більшою інтенсивністю тривав до кінця війни. Перші спроби західних дослідників у вивченні повоєнних доль вояків дивізії лише засвідчують потребу комплексного аналізу формування та репрезентації воєнного досвіду в колективній та індивідуальній пам'яті дивізійників.

Зважаючи на недостатній стан вивчення теми, потребу відповідати на нові запитання та вийти за межі вузького національного підходу у розумінні української історії, запропонована дисертаційна робота є актуальним дослідженням, здатним зробити суттєвий внесок у вивчення питання.

1.2. Джерельна база

У ході дисертаційного дослідження опрацьовано матеріали державних архівів України (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Державного архіву Львівської області (далі – ДАЛО), Центрального державного історичного архіву м. Львова (далі – ЦДАІЛ), Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО)), архіви Служби безпеки України (Галузевий державний архів Служби безпеки України у м. Києві (далі – ГДА СБУ) та Архіви Управління Служби безпеки України у Львівській та Тернопільській областях), архів Центру досліджень визвольного руху (далі – ЦДВР) у Львові, архів Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто, Канада (далі – УКДЦ). Авторкою дисертаційного дослідження також проведено 37 інтерв'ю із колишніми вояками дивізії Ваффен СС «Галичина» та/або УПА, які проживають в Україні, Канаді, США та Великій Британії.

Джерельну базу дисертації можна умовно поділити на *джерела усної історії, архівні матеріали, опубліковані документи*. Для вирішення поставлених завдань також залучено зображальні джерела. Застосування історико-антропологічного підходу визначило коло залучених джерел.

Джерела усної історії було зібрано та опрацьовано авторкою в ході дисертаційного дослідження. Йдеться про серію біографічних та/або тематичних інтерв'ю із колишніми вояками дивізії «Галичина» та/або УПА з таких країн їхнього проживання: Україна (20 осіб), Канада (14 осіб), США (1 особа). Також було отримано один рукопис спогадів та один аудіозапис, як результат відповідей на запропоновані запитання опитника від двох громадян Великої Британії. Загалом, у різний спосіб було опитано 37 осіб. Ці матеріали вперше вводяться до наукового обігу та зберігаються в приватному архіві авторки, частково опубліковано в окремих статтях. Для роботи із цим масивом джерел використовуються методологічні й теоретичні праці з усної історії⁸⁵.

Особливістю *архівних матеріалів*, опрацьованих у ході дослідження, є їхня розпорошеність: потрібну інформацію можна віднайти як в офіційній документації владних установ (накази, розпорядження, протоколи засідань тощо), так і особових фондах, листуванні тощо. Особливістю архівних колекцій з досліджуваної теми є те, що матеріали в радянський час зберігалися під грифом «секретно» та були недоступними для широкого кола дослідників. Істотні зміни в українській історіографії Другої світової війни не в останню чергу пов'язані саме із розсекреченням документальних матеріалів спецслужб, зокрема теперішньої Служби безпеки України. Поза тим, інформацію про діяльність дивізії «Галичина» в архівних колекціях України відшукати складно: поодинокі згадки містяться в різних фондах та окремих документах. Матеріали з навчальних таборів дивізії, особові картки офіцерського складу, розпорядження штабу тощо

⁸⁵Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів / Гелінада Грінченко. – Харків, 2007. – 28 с.; Grele R. J. Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history / R. J. Grele // The Oral History Reader. Ed. by R. Perks and A. Thomson. – London; New York: Routledge, 2002. – P. 38-52; Portelli A. What Makes Oral History Different / Portelli A. The death of Luigi Trastulli and other stories. Form and the Meaning in Oral History. – New York: State University of New York Press, 1991. – P. 1-26.

зберігаються переважно у Німеччині у фондах Федерального військового архіву у м. Фрайбург (ВА/МА), де зібрано документи основних нацистських міністерств та відомств, рейхсканцлера, СС, РСГА тощо. Оскільки реконструкція історії дивізії не є предметом дослідження, тому цей масив документів не опрацьовувався.

Опрацьовані *архівні матеріали* класифіковано за походженням та авторством.

Документація установ, причетних до створення дивізії та вирішення організаційних питань: окупаційної адміністрації дистрикту «Галичина», Військової управи, Українського центрального комітету використовувалася для відтворення мотивів вступу до дивізії та офіційних заходів з нагоди її створення.

Фонд Р-35 у ДАЛО – найповніший архів діловодної документації окупаційної адміністрації дистрикту, що зберігається в Україні. В описах 6, 9, 12, 13 знайдено свідчення фрагментарного характеру (вказівки, кошториси, листівки, списки, анкети, клопотання щодо отримання матеріальної допомоги тощо).

Фонд 3971 «Есесівська стрілецька добровольча українська дивізія СС «Галичина» (під грифом «розсекречено») у ЦДАВО України укомплектовано документами ВУ різного походження з періоду створення дивізії, рекрутування вояків (урядовці ВУ були змушені залишити одну вантажну машину із документами у Вроцлаві, оскільки закінчився бензин під час евакуації з Кракова). Матеріали фонду представлені розпорядженнями окупаційної адміністрації щодо забезпечення родин вояків, зверненнями до української молоді, наказами штабу формування (поміж іншого, міститься і копія промови Гімлера перед вояками дивізії), а також копіями та чернетками деяких протоколів нарад та засідань Військової управи⁸⁶ та її підвідділів, особові картки вояків тощо, а також видання відділу культурної праці УЦК. Матеріали УЦК також містяться у фондах 3951, 3959 та 4628 ЦДАВОУ.

Значний масив документів окупаційної адміністрації дистрикту та УЦК міститься у фонді 13 ГДА СБУ. Тут зібрано усі документи, які активно використовувалися для роботи співробітників КДБ. На даний момент не існує

---

⁸⁶Загалом, усі протоколи у двох томах було вивезено на Захід, перший з яких втрачено. Див.: Колісник Р. Військова управа (2009). – С. 144.

каталогу усіх матеріалів, які містяться в архіві (за незначним винятком). Матеріали представлені фотокопіями спецповідомлень німецьких органів влади про діяльність націоналістичного підпілля та дивізії Ваффен СС «Галичина» (спр. 376: том 35; спр. 1114), фотокопіями листів українських політичних діячів до нацистських керівників стосовно створення військових формацій з українців (спр. 1115).

Документація територіальних структур ОУН(б) використана для дослідження реакції українського підпілля на створення дивізії, їхніх (проти)дій у відповідь, настроїв населення та особливостей повсякденного життя у період німецької окупації. Матеріали представлені інструкціями крайових провідників, повідомленнями районним осередкам пропаганди для роботи з населенням, звітною документацією крайових проводів («Вістки з терену» тощо) про політичне становище та ситуацію на місцях. Підпільні видання ОУН(б) – «Бюлетень», «Інформатор», «Юнак» для підпільної юнацької сітки ОУН – були платформою, де транслювалося бачення проводу на значимі події для рядових членів. Окремо слід виділити і протоколи допитів Служби безпеки ОУН (б) тих осіб, які, окрім членства в ОУН та/або перебування в УПА, також певний час були вояками дивізії. Цей масив документів знайдено в Фонді 4628 ЦДАВОУ (опис 1), фонді 9 архіву ЦДВР, фонді 13 ГДА СБУ (спр. 376, 985) тощо. Окремі згадки містяться також і у партійних архівах Тернопільського обкому Комуністичної партії (фонди П-1 та П-319, ДАТО).

Матеріали польського підпілля АК у Львові, що включало у себе як військові загони так і цивільну мережу, а також повідомлення польського уряду у зв'язку зі створенням дивізії «Галичина» (інструкції, листівки, офіційні документи та періодичні видання тощо) розміщено для публічного доступу на сайті електронного архіву Центру досліджень визвольного руху. Колекція також містить підбірку підпільних газет «Walka», «Słowo Polskie», а також «Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej» – офіційне видання Армії Крайової в окрузі «Львів». Ця група джерел розкриває ставлення польської сторони до створення дивізії, українського підпілля та населення.

Документи особового походження, створені під час описуваних подій, містять унікальні відомості про реалії життя, думки і дії людей в період, що розглядається. Дійсно, важко переоцінити значення еґо-документів у дослідженні «історії знизу». Більшість опрацьованих джерел представлена приватним листуванням: найбільшу цінність мають 36 листів, відправлених українськими рекрутами з навчальних таборів Райху рідним чи друзям (фонд Р-173 «Управління німецької східної пошти» ДАТО). Ці джерела використано для відтворення побуту та умов рекрутського навчання, настроїв вояків. Ці листи були надіслані за один-два місяці до евакуації німецької адміністрації з теренів Тернопільської області у лютому-квітні 1944 р., а тому так і не дійшли до свого адресата.

Іншу групу джерел особового походження складають листи різних осіб з військових частин, де проходили військову підготовку рекрути, до канцелярії ВУ, листи начальника військової канцелярії ВУ Осипа Навроцького до різних осіб в справах дивізії «Галичина». Окремо виділимо листи, надіслані до редакції дивізійного часопису «До Перемоги», дописи «Чому я зголосився до дивізії», та інші матеріали, надіслані до видання. На особливу увагу заслуговує рукопис під назвою «Хроніка дивізії «Галичина» Михайла Островерхи, що працював секретарем ВУ у Львові (на початку 1944 р. став головним редактором тижневика «До Перемоги»): в його обов'язки входило записувати протоколи засідань. Окрім цього «офіційного» завдання, він вів щоденник, куди записував усі важливі події в офісі ВУ, щоденні питання, які необхідно було вирішувати тощо. Альфред Бізанц, очільник ВУ, випадково заглянувши до записів Островерхи, «мав сказати: “Якби гестапо знало, що ти записуєш, то тебе розстріляло б”»⁸⁷. Унікальність цього джерела в тому, що дає відтворює повсякденне життя без зайвих прикрашань та замовчувань неприємних моментів. Означені документи зберігаються у фонді 3971 у ЦДАВО України.

Документація архівно-кримінальних справ осіб, засуджених радянською владою. Більшість дивізійників, які проживають зараз в Україні, відбули покарання в ГУЛАГу: про це збереглися відповідні кримінальні справи у ГДА

⁸⁷ Колісник Р. Військова управа (2009). – С. 144.

СБУ (фонд 5), в регіональних архівах Управління Служби безпеки України у Львівській, а також Тернопільській областях. Пошук необхідних справ утруднювало те, що їхній реєстр ведеться за прізвищами звинувачених, й не усі з них були реабілітовані. До того ж, зважаючи на їхню важливість, деякі справи можуть і зараз зберігатися в архівах Російської Федерації, а не України. Таким чином, вдалося ідентифікувати 9 групових та/або індивідуальних кримінальних справ, за якими проходили колишні вояки дивізії та/чи священики, засуджені за продивізіynu «агітацію». Ця група джерел дозволила дослідити причини арешту та особливості обвинувачувальних вироків для цих людей, їхні стратегії захисту та поведінки, їхню «справжню» життєву історію, а також відстежити подальші рішення стосовно звільнення з місць покарання та реабілітації у 1990-х рр. До деяких справ також підшито листи-апеляції, які писалися засудженими до Верховного Суду СРСР у 1950-х рр. з проханням про перегляд вироків.

Документація Братства колишніх вояків I УД УНА представлена матеріалами Тернопільської станиці Галицького братства, Головної управи та станиці Братства колишніх вояків у Торонто, Канада.

Богдан Стасів очолював Тернопільську станицю Галицького братства понад п'ятнадцять років від часу її заснування. Усі особисті та робочі документи станиці передано до ДАТО, де укомплектовано окремих фонд Р-3464. Наявні матеріали містять не лише статuti та протоколи зборів станиці, а також особисті подяки від різних установ, вирізки із газет, тексти виступів на урочистих зборах тощо. Доступні документи уможливили дослідження основних векторів діяльності станиці та її голови Богдана Стасіва.

Головна управа та станиця Братства колишніх вояків, а також редакція «Вістей комбатанта» у Торонто частково передали свої документацію на зберігання в Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр в Канаді. На жаль, ці документи ще потребують повного опрацювання та класифікації архівістами. Авторкою опрацьовано частину цих матеріалів Братства для висвітлення обставин його заснування та діяльності ГУ в Канаді.

Опубліковані джерела, опрацьовані в ході дисертаційного дослідження, представлені мемуарами, періодикою, друкованими матеріалами Братства колишніх вояків І УД УНА, публікаціями документальних матеріалів.

Спогади колишніх вояків дивізії почали виходити ще у 1950-х роках у вигляді окремих книжок та коротких заміток. Мемуари очевидців опубліковані у виданнях української діаспори «Вісті колишніх вояків І УД УНА», «Вісті комбатанта», «Сурмач», українських газетах діаспори тощо.

Першою колекцією спогадів дивізійників є історико-публіцистичний збірник «Броди» (1951)⁸⁸. Мемуари належать перу як тих осіб, які доклали значних зусиль для того, щоб постала дивізія «Галичина», так і її звичайних солдатів: Василя Вериги, Романа Шумського, Юрія Тис-Крохмалука, Романа Колісника, В.Яшана та інших⁸⁹. Опублікували свої спогади не лише колишні дивізійники, а й діячі українського руху Опору – Михайло Капустянський та о.Іван Гриньох⁹⁰. Після розпаду СРСР свої спогади почали публікувати і дивізійники з України⁹¹. Особливістю спогадів є те, що висвітлюють події частково і фрагментарно. Незаперечна їхня цінність у тому, що містять маловідомі та/або взагалі невідомі факти.

Автором ґрунтовної праці напівмемуарного жанру, яка спершу вийшла в українському перекладі, є колишній начальник оперативного відділу штабу дивізії, майор Вольф-Дітріх Гайке (1970). Її унікальність в тому, що наведено єдиний «інший» – німецький – погляд людини, яка пліч-о-пліч з українцями

⁸⁸Вісті комбатанта. Український військовий журнал. – Торонто-Нью-Йорк, 1962-2014; Броди. Збірник статей і нарисів. Ред. О. Лисяк – Мюнхен, 1951.

⁸⁹Яшан В. Стрілецька дивізія «Галичина». Станиславівська округа в роках 1943-44 / В. Яшан // Вісті Комбатанта. – 1968, № 5-6. – С. 47-60; Верига В. Наша сотня вже готова. Виїзд на фронт / Василь Верига // Вісті Комбатанта. – 1968, № 5-6. – С. 61-72; Шумський Р. ОУН-Дивізія-УПА-каторга / Роман Шумський // Вісті Комбатанта. – 2006, № 1. – С. 67-72; Колісник Р. Як гартувався і розгартувався дух вояка у І-ій українській дивізії / Роман Колісник // Вісті Комбатанта. – 1968, № 5-6. – С. 72-80.

⁹⁰Капустянський М. Перша Українська дивізія та ОУН / М. Капустянський // Вісті Комбатанта. – 1967, № 1. – С. 6-9; Гриньох І. Дивізія „Галичина” й українське підпілля / І. Гриньох // Броди. Збірник статей та нарисів. – Мюнхен, 1951. – С. 31-46.

⁹¹Муха Л. З Австрії на Колиму. Спогади дивізійника / Леонід Муха. – Львів, 2003. – 125 с., Мулик М. Пам'ять серця. Історична п'єса / Михайло Мулик. – Івано-Франківськ, 1997. – 20 с.; Малкош В. Мої спомини з-під Бродів / Володимир Малкош // Три спомини з боїв під Бродами. – Бібліотека «Вістей Комбатанта». – №. 8 – С. 2-20.

перебувала в дивізії. У спогадах відсутня емоційна складова: автор віддає перевагу фактологічному змалюванню подій. Гайке критично зображує тих німецьких офіцерів, які не розуміли політичного характеру дивізії, а українців подає радше у позитивному світлі. Саме тому ця книга високо цінується серед дивізійників як джерело інформації «з перших уст»⁹².

Важливим джерелом є спогади, які висвітлюють деякі етапи життєвого шляху тієї чи іншої особи (переддивізійного, дивізійного та частково післядивізійного періоду). Загальне тло досліджуваних подій та маловідомий фактичний матеріал викладено у мемуарах Романа Колісника, Петра Новосада, Петра Грицака, Романа Висоцького, Леоніда Муха, Лева Стеткевича, в автобіографічних повістях Володимира Молодецького та інших⁹³.

Цінними є мемуари офіцерів дивізії Євгена Побігушого та Дмитра Феркуняка, які, поміж іншого, висвітлюють проблеми взаємин українських вояків з німецьким складом дивізії⁹⁴. На особливу увагу заслуговують спогади Романа Крохмалюка, який до травня 1944 р. виконував функції уповноваженого ВУ на Львівську округу, потім увійшов до складу ВУ та відповідав за набір до дивізії⁹⁵. Маючи доступ до офіційних документів та фотоматеріалів (деякі з них вміщені у книзі як додатки), Роман Крохмалюк описав ті труднощі, з якими стикнувся як уповноважений ВУ. Слід виділити й спогади головнокомандувача Української національної армії генерала Павла Шандрука, за посередництвом якого було змінено субординацію дивізії з Ваффен СС до УНА⁹⁶. Шандрук розповів історію

⁹²Гайке В-Д. Українська дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943-45 роках. Пер. з нім. Р.Колісника / Вольф-Дітріх Гайке. – Торонто – Париж – Мюнхен: Накладом Братства, 1970. – 278 с.

⁹³Колісник Р. Маршрути добровольців. Спомины / Р. Колісник. – Тернопіль, 2003. – 120 с.; Новосад П. З Україною в серці / П. Новосад. – Львів: Каменяр, 1995. – 223 с.; Грицак П. Вежі і кулемети. Спогади з Дивізії і большевицького полону/ П. Грицак. – Мюнхен, 1959. – 148 с.; Висоцький Р. Спогади дивізійника / Р. Висоцький. – Чикаго, 1994. – 175 с.; Стеткевич Л. Як з Бережан до кадри. Спогади з дивізії / Л. Стеткевич. – Тернопіль: Джура, 1998. – 172 с.; Молодецький В. Полум'яні дні / В. Молодецький. – Торонто, 1983. – 192 с.

⁹⁴Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів / Є. Побігуший-Рен. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 188 с.; Феркуняк Д. Спомины з життя в дивізії «Галичина» і в полоні 1943-1947 / Д. Феркуняк. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 84 с.

⁹⁵Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у ВУ «Галичина» в 1943-45 рр. / Роман Крохмалюк. – Торонто – Нью-Йорк, 1978. – С. 4-123.

⁹⁶Шандрук П. Історична правда про І УД і УНА // Вісті Комбатанта. – 1965. - № 1. – С. 5-22.

дивізії в останні місяці війни та те, як і чому дивізії вдалося уникнути репатріації до СРСР. Окремі аспекти створення дивізії та її поточних справ відтворено у спогадах очільника УЦК Володимира Кубійовича та його заступника Костя Панківського, які були причетні й до її організаційного створення⁹⁷.

Спогади про перебування в британському полоні зібрано у двох збірниках «Ріміні. 1945-1947», упорядкованими Всеволодом Будним (1979) та Валер'яном Ревуцьким (2005). У них йдеться про культурно-освітню та спортивну діяльність полонених: періодичну пресу, роботу Народного університету, гімназії, курсів, хорів, оркестрів, спортивних змагань тощо. Основна ідея – показати масштаб діяльності, який перевищував аналогічні показники в таборах для переміщених осіб в Західній Німеччині і, таким чином, це був «рух за дротами, де самі дроти виконували лише функцію символічного значення»⁹⁸.

Періодичні видання. Специфічною рисою газет та журналів як історичного джерела є комплексний, синтетичний характер: представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронікальна, особового характеру тощо). Періодичні видання, що виходили під час Другої світової війни, доцільно розділити на легальні та підпільні.

Легальна періодика представлена офіційними виданнями, дозволеними окупаційною адміністрацією, які зберігаються, окрім зазначених архівів, у газетному фонді НБУ НАН України імені В.Вернадського. Періодика є важливим джерелом, що висвітлює ідеологічну політику та пропагандистську діяльність окупаційної адміністрації, ВУ та УЦК в дистриктах «Галичина» та «Краків». Йдеться, передусім, про «Львівські вісті», «Краківські вісті», «Станиславівське слово» тощо. Майже кожен номер цих видань, що вийшли впродовж травня 1943 р. – червня 1944 р., містить різноманітні згадки про дивізію, відбиває етапи її формування, перебіг вишколу, бойових дій тощо. Окрім цих загальних видань, ВУ видавала часописи для вояків дивізії «До перемоги» та «Доброволець». Для

⁹⁷Кубійович В. Дивізія «Галичина» (до історії її постання) / В. Кубійович // Вісті комбатанта. – 1963. – № 3. – С. 9-14; Панківський К. Від комітету до державного центру / К. Панківський. – Нью-Йорк-Торонто: East Side Press, 1968. – 288 с.; Панківський К. Роки німецької окупації / К. Панківський. – Нью-Йорк-Торонто: East Side Press, 1965. – 481 с.

⁹⁸Ревуцький В. Від упорядника / Ріміні. Збірник II. – С. 6.

легальної преси періоду характерна залежність від цензури, оскільки статті, повідомлення та ілюстрації мали проходити перевірку відповідних органів.

Підпільна періодика представлена виданнями польського та українського націоналістичного підпілля: «*Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieńskiej*», «*Walka*», «*Slowo Polskie*», «Бюлетень», «Юнак» та інші.

Братство ветеранів дивізії «Галичина» впродовж 1950-1974 років видавало «Вісті колишніх вояків I УД УНА», який згодом став повноцінним ілюстрованим журналом на 32 сторінки та виходив шість разів на рік. З певних причин, видання часопису припинилося. З 1962 р. «Вісті комбатанта» стали основним пресовим органом для військовиків українських формацій, останній номер якого вийшов у 2014 р.⁹⁹.

Публікації документальних джерел. Окремих збірок документів з історії дивізії на сьогодні не опубліковано. Інформацію дотичного чи фрагментарного характеру можна віднайти у загальних збірниках з історії Другої світової війни та українського руху Опору. Передусім, це збірники документів та матеріалів німецького окупаційного режиму¹⁰⁰ (передусім, протоколи Військової управи, опубліковані у книзі колишнього дивізійника Романа Колісника¹⁰¹), публікації документів радянських органів державної безпеки¹⁰², українського підпілля (передусім, серії «Літописів УПА»), Братства колишніх вояків 1-ої Української дивізії Української національної армії.

Упродовж своєї діяльності Братство займалося і видавничою справою. З нагоди святкування річниць створення дивізії, інших визначних дат, Братство видавало відповідні «Бюлетені» та інші збірки, які є цінними джерелами з історії

⁹⁹Вісті комбатанта. Український військовий журнал. – Торонто – Нью-Йорк, 1962-2016.

¹⁰⁰Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 488 с.

¹⁰¹Протоколи Військової Управи // Колісник Р. Військова Управа та українська дивізія "Галичина": діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943-1945. Вид. друге, доповнене.– Київ: Ярославів Вал, 2009. – С. 143 – 283.

¹⁰²Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Київ, 2006. – Т.1. – 920 с.; «Особие папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. Збірник документів / Упор. Я. Дашкевич, В. Кук. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2010. – 594 с.

Братства в Україні та діаспорі. Серед іншого, можна згадати видання Галицького братства, де містяться короткі біографії близько 80 членів Львівської станиці, поіменний список членів Галицького братства з часу його заснування¹⁰³.

Зображальні джерела представлені фотодокументами, опрацьованими в ході дисертаційного дослідження в ЦДАВОУ та ДАЛО, а також фотокопіями із приватних колекцій колишніх вояків, наданих авторці.

Таким чином, опрацьована джерельна база є репрезентативною, включає різнопланові за змістом і походженням джерела, дає можливість всебічно виконати поставлені в роботі дослідницькі завдання. Лише комплексний аналіз усіх опрацьованих джерел дозволяє дослідити особливості репрезентації досвіду Другої світової війни колишніми вояками дивізії Ваффен СС «Галичина» та їхні індивідуальні мотивації вступу в дивізії.

1.3. Методологія дослідження та ключові терміни

Для всебічного аналізу порушених у дисертації проблем було застосовано *загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні історичні* методи.

Загальнонауковий метод аналізу використовувався для висвітлення колективної й індивідуальної пам'яті ветеранів дивізії «Галичина». Метод синтезу було залучено для узагальнення та обґрунтування теоретичних положень дослідження. *Міждисциплінарний* метод усної історії застосовано для збору та опрацювання свідчень ветеранів дивізії. Для створення джерел усної історії використано метод автобіографічного або тематичного напівструктурованого інтерв'ю, розроблений німецькою дослідницею Габріель Розенталь¹⁰⁴. Його використання дозволило побачити, як оповідач вписує тему, що цікавить дослідника, у загальну розповідь про своє життя. Для аналізу транскрипту інтерв'ю застосовано реконструктивний та наративний методи. Реконструктивний

¹⁰³Галицьке братство колишніх вояків І УД «Галичина» УНА 1992-2002. – Львів, 2002. – 92 с.

¹⁰⁴Розенталь Г. Реконструкція рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики / Г. Розенталь // Хрестоматия по устной истории. – СПб., 2003. – С. 322-355.

аналіз використано під час висвітлення повсякдення та мотивів вступу до дивізії. Наративний – для з'ясування особливостей колективної та індивідуальної пам'яті дивізійників. Зі *спеціально історичних* методів використано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та метод архівної евристики. Порівняльний аспект повоєнних доль ветеранів у діаспорі та пострадянській Україні визначив структуру дослідження. Порівняльно-історичний метод уможливив аналіз часової та територіальної специфіки повсякденного життя під час та після Другої світової війни, дозволив з'ясувати особливості становища дивізійників у країнах проживання. Проблемно-хронологічний метод був використаний для відтворення у хронологічній послідовності специфіки рекрутування до дивізії та особливостей індивідуальної мотивації щодо вступу в дивізію. Метод архівної евристики допоміг виявити й систематизувати наявні джерела для проведення дослідження.

Для вирішення поставлених завдань у роботі також застосовано методологічні підходи історичної антропології, мікроісторії, історії повсякдення, студій пам'яті.

Історична антропологія. Британський дослідник Пітер Берк появу нових напрямів в історіографії другої половини ХХ ст. назвав «*новою історією*»¹⁰⁵, означивши поворот в історичних дослідженнях від історії глобальної до регіональної (локальної), від макро- до мікро- підходів, від традиційних політичних та соціально-економічних до антропологічних досліджень. Поява історичної антропології в межах соціальної історії ознаменувала зацікавленість *людиною* з усіма її переживаннями та страхами, та дозволила кожному бути почутим. Безумовною перевагою використання історичної антропології як методологічного підходу в дослідженні є, передусім, її міждисциплінарність, звернення до взаємин між індивідами та колективами, до соціальних практик та

---

¹⁰⁵Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / Пітер Берк // Нові хвилі історіописання / За ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 8.

щоденного життя у його найрізноманітніших виявах, розгляд досліджуваних подій з позиції їхніх учасників¹⁰⁶.

У дослідженні використовуються методологія та теоретичні засади таких напрямків історичної антропології як історія повсякдення / «історія знизу», мікроісторія, студії пам'яті (*memory studies*), а також усна історія. Студії пам'яті використовуються для дослідження особливостей формування та репрезентації індивідуальної та колективної пам'яті ветеранів дивізії. Недостатність архівних джерел, особливо для дослідження маргіналізованих груп у суспільстві, спонукала нас звернутися до усної історії.

Об'єктом дослідження *історії повсякдення* є досвід «маленьких людей». Її витоки пов'язують із французькою школою Анналів у 1960-х та 1970-х роках та німецькою *Alltagsgeschichte* у 1980-х роках. Праці Марка Блока, Люсьєна Февра, Фернана Броделя, представників школи Анналів, розглядають історію повсякденності як елемент *макроконтексту* життя людей¹⁰⁷. Натомість, представники *Alltagsgeschichte* Альф Людтке, Карло Гінзбург та інші розглядали *мікросвіт* пересічних людей¹⁰⁸. На думку «батька» історії повсякденності, яким вважається Альф Людтке, повсякденність як предмет дослідження не має меж, відтак, усі форми людської діяльності заслуговують на те, щоб бути дослідженими¹⁰⁹.

Застосування мікроісторичного підходу в дослідженні дозволило звернути увагу до образів «іншого», до вивчення того, чого не сталося, але могло відбутися, до визнання більш суттєвої ролі за окремою біографією у формуванні загальної картини історичного процесу, де індивіди постають не лише як діючі особи, а й як

¹⁰⁶Кромм М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу / Михаил Кромм. – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2000. – С. 68.

¹⁰⁷Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Наталья Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 5.

¹⁰⁸Там само. – С. 7.

¹⁰⁹Людтке А. История повседневности в Германии: новые подходы к изучению труда, войны и власти / Альф Людтке; пер. с англ. и нем. – М., 2010. – С. 56-57.

творці історії. Так, мікроісторичне дослідження дозволяє побачити ті подробиці, які можуть бути невидимими для ока дослідника при ширшому підході¹¹⁰.

Дослідження повсякденного життя в період війни, під час революцій чи соціальних/економічних потрясінь тощо має свої особливості. Саме мікроісторики поставили в центр своїх досліджень досвід екстремального виживання. Вивчаючи повсякденне життя населення Радянської Росії у період сталінізму, американська дослідниця Шейла Фіцпатрик ввела термін *надзвичайна повсякденність*, описуючи способи, за допомогою яких радянські громадяни намагалися вести «звичайне життя у незвичайних умовах»¹¹¹. Відтак, у дисертаційному дослідженні аналіз умов життя населення та їхніх змін здійснюється крізь призму моделей поведінки та стратегій виживання, якими люди користуються в екстремальних соціально-політичних умовах.

У дисертації враховано, що висвітлення щоденного життя звичайних людей може залишати поза увагою дослідника подієву історію, і, відповідно, перешкоджає пізнанню історичного процесу¹¹², тому дослідження вписано в загальне тло епохи.

Концепція пам'яті у дослідженні. Предметом нашого дослідження є колективна та індивідуальна пам'ять ветеранів дивізії про їхній досвід перебування в дивізії «Галичина». Вперше термін *колективна пам'ять* ввів до наукового обігу французький соціолог Моріс Гальбвак¹¹³, наголосивши на її соціальній обумовленості та залежності індивідуальної пам'яті від колективної. У дослідженні враховано обмеженості та переваги тих методологічних засад, що лежать в основі обраного підходу.

Термін *історична пам'ять* позначає процес творення єдиної пам'яті про спільне минуле, головним суб'єктом формування якого виступає держава. Тому

¹¹⁰Леві Дж. Про мікроісторію / Джованні Леві // Нові підходи до сторіописання / [за ред. Пітера Берка; пер. з англ. 2-ге вид., випр.]. – Київ: Ніка-Центр, 2010. – С. 140.

¹¹¹Фіцпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Шейла Фіцпатрик. – 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 3.

¹¹²Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей / Юрген Кокка // Thesis. – 1993. – Вып. 2. – С. 186-187.

¹¹³Halbwachs M. On Collective Memory / Maurice Halbwachs. Trans. and ed. Lewis A. Coser. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 237 p.

можемо поставити знак рівності між такими поняттями як «історична пам'ять» та «офіційний наратив» (офіційний дискурс, офіційна версія історії).

Відмежовуючи пам'ять та історію, дослідники звертають увагу на те, що історична пам'ять постає як функція влади, розглядається як засіб для мобілізації політичної влади, адже визначає як слід представляти минуле¹¹⁴. Так, нами враховано роль та значення уявленого/вигаданого у процесі формування колективної пам'яті дивізійників, висвітлені у класичній збірці «Винайдення традиції» (1983) під редакцією Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера¹¹⁵. Важливим стало бачення націй, а також окремих колективів, як «уявлених спільнот», запропоноване Бенедиктом Андерсом (1983)¹¹⁶.

У радянський період ветерани дивізії не були інституційно оформлені як певна соціальна група та не мали можливості соціальної комунікації. Тому говорити про колективну пам'ять дивізійників в Радянському Союзі ми не можемо, адже у них не було механізмів спеціальної підтримки і організації пам'яті, ритуалів тощо. Тому, крім усіх інших особливостей, пов'язаних з індивідуальною пам'яттю (її суб'єктивність, вибірковість, структурованість пам'яті мовою, освітою, соціальним досвідом тощо), потрібно враховувати те, що пам'ять про перебування в дивізії була сама по собі «небезпечною», що могло призвести до «свідомого забування». Водночас, початки інституалізації колективної пам'яті дивізійників у формі Братства колишніх вояків I-ої УД УНА на Заході відносимо до 1949 р. Лише після розпаду Радянського Союзу, дивізійники в Україні отримали можливість інституційного оформлення.

Таким чином, ми послуговуємося терміном *колективна пам'ять* для позначення особливостей репрезентації історії дивізії її ветеранами. Терміни *історична пам'ять / офіційний дискурс / політика пам'яті* вжито для позначення інтерпретації історії Другої світової війни, яка використовується державою (йдеться як про Радянський Союз, так і про пострадянську Україну). Колективна

¹¹⁴Хаттон П. История как искусство памяти / пер. с англ. В.Ю. Быстрова. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 13.

¹¹⁵Винайдення традиції / за ред. Е.Гобсбаума, Т.Рейнджера. – К., 2005. – 445 с.

¹¹⁶Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо поширення й походження націоналізму / Бенедикт Андерсон. – Київ: Критика, 2001 – 271 с.

пам'ять дивізійників виступає водночас *контрпам'яттю* по відношенню до офіційного дискурсу.

Ієрархія пам'ятей існує не лише ззовні колективу, а й всередині. Джефрі Олік вказав на два підходи – індивідуалістський та колективістський – до розуміння колективної пам'яті, розрізнення яких не завжди артикулюється в дослідженнях пам'яті¹¹⁷. У запропонованому дослідженні використовується індивідуалістський підхід, який поєднує соціально обумовлені персональні спогади членів групи в одне ціле. Вчений вказує на можливість того, що спогади одних членів колективу можуть мати значно більшу колективну цінність, ніж спогади інших членів групи. Цей феномен він окреслює терміном зібрана пам'ять (*collected memory*)¹¹⁸. У такому значенні колективної пам'яті саме індивід виступає її носієм. Використання саме такого підходу до колективної пам'яті допомагає уникнути упереджень у дослідженні з кількох причин. По-перше, колективна пам'ять дивізійників трактується нами як уособлення пам'яті лише частини спільноти. По-друге, це дозволило побачити в межах колективу дивізійників існування одночасно офіційної/публічної пам'яті та індивідуальної пам'яті, яка може бути репресованою, забутою або просто не артикулюватися і не наголошуватися як окремий варіант спільного досвіду. У цьому контексті застосування методу усної історії є цінним, адже дозволяє надати та почути голос кожного, таким чином віднайти знехтувану пам'ять окремих членів спільноти. Колективістський підхід (чи «справжня колективна пам'ять» в означенні автора) передбачає увагу до колективного крізь призму вивчення публічних репрезентацій минулого. Автор наголошує, що колективна пам'ять все ж не може існувати без індивідів, так само як не може існувати приватна пам'ять за рамками соціального досвіду¹¹⁹.

При дослідженні особливостей становлення колективної пам'яті дивізійників, ми врахували зауваги Алона Конфіно про потребу висвітлення

¹¹⁷Olick J. CollectiveMemory: The Two Cultures / Jeffrey Olick // Sociological Theory. – Vol. 17. – No. 3. – November 1999. – P. 333-348.

¹¹⁸Ibid. – P. 338-339.

¹¹⁹Ibid. – P. 346.

ширшого контексту (політичного, загальнокультурного, соціального) досліджуваних подій, а також дослідження не тільки того, що репрезентується, але й того, яким чином цей образ минулого сприймається іншими членами спільноти, чому той чи інший образ минулого був прийнятий чи відкинений колективом¹²⁰. Це дозволило нам поставити питання щодо ролі минулого в межах окремого колективу й вирішити проблему прирівнювання пам'яті до ідеології, до публічної, офіційної та вузької політичної пам'яті, яка ігнорує рецепцію офіційної пам'яті на рівні приватному та не пояснює вплив пам'яті на організацію та ієрархію соціокультурних зв'язків¹²¹.

На недостатній концептуальній відмінності між власне індивідуальною та колективною пам'яттю зосередив свою критику Вульф Канштайнер¹²². На його думку, колективну пам'ять слід розглядати як «результат взаємодії трьох типів історичних чинників: інтелектуальних і культурних традицій, що окреслюють / структурують усі наші репрезентації минулого, “творців пам'яті”, які вибірково змінюють ці традиції та маніпулюють ними, а також “споживачів пам'яті”, що сприймають, ігнорують чи трансформують ці артефакти відповідно до власних інтересів»¹²³. Виходячи з цього, для нас є важливою взаємодія між загальним тлом описуваних подій, «творцями пам'яті» та «споживачами пам'яті» як всередині так і ззовні спільноти.

Для аналізу дивізійних «місць пам'яті» та їхніх комеморативних практик, визначення їх символічного значення та ролі у процесі інструменталізації їхньої колективної пам'яті, використано підхід *lieux de memoire*, запропонований П'єром Нора. Дослідження під його редакцією¹²⁴, опубліковане у 1984-1992 роках, оприявило методологічний поворот у студіях пам'яті, таким чином відкривши нові горизонти для досліджень. Відтак, «музеї, архіви, кладовища, фестивалі,

¹²⁰Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method / Alon Confino // American Historical Review. – Vol. 102. – No. 5. – December 1997. – P. 1388-89, 1392.

¹²¹Ibid. – P. 1393.

¹²²Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies / Wulf Kansteiner // History and Theory. – No. 41. – May 2002. — P. 179–197.

¹²³Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять... – С. 17.

¹²⁴Переклад терміну *lieux de memoire* із французької мови на інші варіює, немає усталеного взірця. Вживаються такі відповідники як *sites, realms*, також простір – пространство пам'яті, мнемонические места тощо.

річниці, угоди, письмові свідчення, святилища, таємні спільноти» тощо стали повноцінним об'єктом у вивченні відповідних репрезентацій минулого, якими наповнене сьогодні¹²⁵. П'єр Нора зауважив, що в наш час «колективна пам'ять претендує на більш “правдиву” правду, ніж правдивість історії, правду пережитого, правду спогадів (про біль і страждання, репресії, приниження, забуття)», хоч би якою була, втім, частка штучного конструювання¹²⁶.

Усна історія як метод дослідження. Зрозуміти стратегії та механізми запам'ятовування / забування, межі впливу зовнішніх факторів на індивідуальну пам'ять дозволяє усна історія. Вона ставить в центр свого дослідження суб'єктивний досвід конкретної людини. Дискусії довкола доцільності чи недоцільності застосування джерел усної історії, їхньої правдивості чи неправдивості постійно ведуться істориками¹²⁷. Дональд Річі зауважив, що «усна історія надійна чи ненадійна тією ж мірою, що й інші джерела. Жодним даним не можна довіряти повністю, і кожне джерело має бути перевірене шляхом зіставлення з іншими»¹²⁸. Розуміючи суб'єктивність свого джерела, усний історик не ставить собі за мету написати хроніку подій минулого із зазначенням дат, дійових осіб, реконструювати історію на основі свідчень очевидців чи встановити «історичну правду». Як зазначає теоретик усної історії Александро Портеллі, основне, що вирізняє усну історію, це її інформування «не стільки про факти, скільки про їх значення. <...> Усні джерела повідомляють нам не лише про те, що люди вчинили, але й що вони хотіли вчинити, що, як їм здається, вони насправді чинили, і що вони зараз думають про те, що вчинили»¹²⁹. Тому саме суб'єктивність оповідача дає можливість отримати унікальну інформацію, яку можна почерпнути лише з усних джерел¹³⁰. Спосіб бачення історії та вписування в

¹²⁵Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Memoire / P. Nora // Representations. — 1989. — No. 26 (Special Issue: Memory and Counter-Memory). — P. 19.

¹²⁶Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять... — С. 264.

¹²⁷Див. Portelli A. What Makes Oral History Different / Portelli A. The death of Luigi Trastulli and other stories. Form and the Meaning in Oral History. — New York, 1991. — P. 51-53;

¹²⁸Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. — 2007. — Ч. 11. — С. 16.

¹²⁹Там само. — С. 17.

¹³⁰Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М. В. — Спб., 2003. — С. 32-51.

неї свого минулого кожним індивідом складає окреме поле дослідження. Окрім того, усна історія дає можливість порівняти офіційну версію історії з особистими трагедіями та переживаннями безпосередніх учасників тих подій.

У ході дослідження авторкою було зібрано і опрацьовано джерела усної історії. Зокрема, в Україні записано інтерв'ю із двадцятьма членами Галицького братства колишніх вояків Першої УД УНА та/або братства УПА. Географія усного дослідження охопила м. Київ, Львівську, Івано-Франківську та Тернопільську області. Також записано 15 інтерв'ю із дивізійниками, що після війни оселилися за межами України: в Канаді – 14 осіб, та Сполучених Штатах – 1 особа¹³¹. Також авторкою було отримано один рукопис спогадів та один аудіозапис, як результат відповідей на запропоновані запитання опитника від громадян Великої Британії. Загалом, у різний спосіб було опитано 37 осіб. Ці матеріали вперше вводяться до наукового обігу. Використання методології усної історії дозволило не лише реконструювати історичний контекст та особливості повсякденного життя респондентів до, під час та після Другої світової війни, а й порівняти індивідуальний та колективний досвід війни.

Вибір респондентів обумовлювався наявністю свідків тих подій – колишніх вояків дивізії «Галичина» та військових формацій, які були включені до її складу на тому чи іншому етапі війни. Для збору усних свідчень ми поєднали *приватний* (пошук серед родичів, знайомих, рекомендації від попередніх інформантів) та *інституційний* (звернення до певних організацій, об'єднань) методи пошуку респондентів¹³². Ми зіткнулися й з певними обмеженнями, зумовленими, з одного боку, віком та станом їхнього здоров'я, а з іншого, місцем їхнього проживання. Так, географічний чинник вплинув на вибірку респондентів: в Україні дослідження обмежено обласними та районними центрами, в Канаді – містом Торонто та околицями. Зазвичай із респондентами домовлялися про зустріч особисто або через контактних осіб заздалегідь (за кілька днів чи напередодні),

¹³¹Окрім особистого архіву автора, ці інтерв'ю зберігаються окремою колекцією в Українсько-канадському дослідно-документаційному центрі в Торонто, Канада.

¹³²Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. – Харків, 2007. – С. 10.

вони були попередньо зорієнтовані стосовно його тематики. Місце зустрічі підбиралося індивідуально (зазвичай вдома, на роботі чи у приміщеннях громадських організацій тощо): тобто запис проходив у звичній для кожного обстановці.

Ознакою репрезентативності вибірки усноісторичних свідчень є досягнення порогу насиченості, коли кожне наступне інтерв'ю не привносить нової інформації, є повторенням уже обговорених проблем¹³³. Окрім цього, про репрезентативність свідчить те, що дослідженням охоплено, наскільки це було можливим, респондентів із різноманітним воєнним досвідом.

Вибір типу інтерв'ю та його аналізу зумовлено метою та завданнями дисертаційного дослідження. Під час інтерв'ювання було застосовано нарративне автобіографічне інтерв'ю, розроблене німецькою дослідницею Габріель Розенталь та/або тематичне інтерв'ю, яке охоплювало дивізійний, дивізійний періоди життя респондентів та торкається часу їхнього перебування у сталінських таборах/полоні та повернення в Україну/ еміграції та повоєнного влаштування життя. Згідно з методикою Габріель Розенталь, інтерв'ю проходить дві стадії: основної оповіді (нарації) та розпитування¹³⁴. Спочатку інтерв'юер задає відкрите нарративне запитання (у нашому випадку: «Розкажіть, будь-ласка, про Ваше життя так, як Ви хочете, що вважаєте за потрібне. Можете почати з того, де, в якій сім'ї Ви народилися, і аж до сьогоднішнього дня. Якщо якісь запитання виникнуть, то поставимо їх наприкінці»). Цінність методики в тому, що, попри те, що респондент розуміє, що основна увага інтерв'ю спрямовується на період Другої світової війни, він все ж сам обирає, як йому розповісти про своє життя. Це дозволяє побачити, як оповідач вписує тему, що цікавить дослідника, у загальну розповідь про своє життя (якщо він взагалі це робить). Після завершення основної розповіді, ми переходимо до стадії розпитування, ставимо додаткові питання, які

---

¹³³Семенова В.В. Качественные методы. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r42457/index.html. (дата обращения 15.10.2012 р.). – Название с экрана.

¹³⁴Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики / Г. Розенталь // Хрестоматия по устной истории. – СПб., 2003. – С. 322-355.

виникли по ходу інтерв'ю, потім переходимо до тих тем, яких респондент не розглядав, але які нас цікавлять.

Виходячи з поставлених завдань дослідження, було складено опитник для респондентів¹³⁵. Оскільки найважливішим видається сприйняття воєнної дійсності та мотивація багатьох вчинків, ми керувалися хронологічним принципом під час формулювання запитань. У результаті було отримано розгорнуті оповіді, завдячуючи бажанню респондентів розповісти історію свого життя, зрештою, просто бути почутими. Звичайно, ступінь «розгорнутості» залежав від особистого характеру та багатослівності: було отримано розповіді від півтори годин запису до п'яти. Якщо людина не звикла аналізувати прожите життя та не бачить в ньому нічого особливого, достойного уваги інтерв'юера, чи не мала можливості раніше публічно артикулювати свій досвід, то така розмова може бути напруженою. У таких випадках розповідь вимушено стимулювалася запитаннями інтерв'юера. Інтерв'ю – це результат взаємодії між двома його творцями: респондентом та інтерв'юером.

Аналіз усних оповідей проведено на основі транскрипту інтерв'ю. Для цього використано два способи аналізу біографічних інтерв'ю, запропонованих Габріель Розенталь: 1) аналіз того, про що говорив респондент з метою відтворення як смислів, так і хронології описаних подій в той час, коли вони відбувалися (*генетичний* або *реконструктивний аналіз*), та 2) аналіз власне розповіді респондента, щоб зрозуміти, яке значення респондент надав описуваним подіям сьогодні, аби відтворити механізм відбору тих чи інших сюжетів (*наративний аналіз*)¹³⁶. Реконструктивний аналіз використовувався для відтворення повсякденного життя, реконструкції мотивів вступу в дивізію. Наративний аналіз – для аналізу формування колективної та індивідуальної пам'яті дивізійників.

Відбір сюжетів респондентом не виникає спонтанно в ході розповіді. Структура біографії є осмисленою оповідачем, і саме нею він керується для

---

¹³⁵Опитник вміщено у Додатку А.

¹³⁶Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни. – С. 324; Томсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер.с англ. – М.: Издательство «Весь мир», 2003. – С. 272.

селекції тих чи інших епізодів під час інтерв'ю¹³⁷. Розповідь респондента – це «згусток минулих подій і очікувань майбутнього, але одночасно і продукт теперішнього становища, в якому перебуває біограф.<...> Це конструкція, яка не усвідомлюється біографом, містить в собі не лише відібраний досвід, що зберігається в пам'яті. Вона також відтворює і сучасне сприйняття індивідом свого минулого досвіду»¹³⁸.

Аналіз вибірки. Авторкою дисертації було записано в різний спосіб та опрацьовано інтерв'ю із 37 колишніми вояками дивізії та/або УПА. Нижче проаналізовано вибірку дивізійників (34 особи), які є акторами дослідження, а свідчення вояків УПА (3 особи) розглядаються нами як допоміжні.

Нижньою межею дати народження дивізійників є жовтень 1919 р.¹³⁹, а верхньою – травень 1928 р. Найбільше респондентів народилося у 1924 та 1925 р. – по 9 осіб (загалом 18 осіб за два роки), у 1927 р. – шість осіб, у 1926 р. – четверо осіб, а у 1919 р., 1920 р., 1921р., 1922 р., 1923 р. та 1928 р. – по одному. Географічно місця народження респондентів представлені широко: у сучасній Львівській області народилося 12 чоловік; у Тернопільській – 11, у Івано-Франківській – 8, на території сучасної Польщі – 3. Втім, з Польщі до дивізії вступило 5 осіб, оскільки їхні батьки там отримали роботу. 21 особа народилася у сільській місцевості, а 13 – у містах різного рівня (найбільше львів'ян – семеро). Втім, маємо справу здебільшого з містянами – 24 особи, що пов'язано з навчанням респондентів із сіл у сусідніх містечках чи містах. Тенденція до переваги міських мешканців над сільськими серед зареєстрованих до дивізії спостерігається й у звітах ВУ за травень 1943 р.¹⁴⁰.

Усі респонденти мають за плечима щонайменше 4-8 класів школи, а 17 чоловік навчалося ще й у гімназії. 10 осіб додатково закінчили рік чи два у спеціалізованих навчальних закладах, таких як торгівельна школа, технікум, училище, курси. Кілька осіб розпочали навчання у вищих навчальних закладах,

¹³⁷Розенталь Г. Реконструкція рассказов о жизни... – С. 329.

¹³⁸Там само. – С. 330.

¹³⁹З етичних міркувань точні дати народження та інші особистісні відомості не наводяться.

¹⁴⁰Гунчак Т. У мундирах ворога. – С. 32.

але так їх і не закінчили: Богдан С. провчився рік у Львівському технічному інституті, Андрій К. – два роки у Інституті радянської торгівлі у 1939-41 рр., Михайло Р. вступив у 1943 р. до медичного інституту¹⁴¹.

У 17 респондентів батько проходив військову службу у роки Першої світової війни (в австрійській армії/ легіоні УСС/ УГА). У 15 осіб батько займав високі посади (службовець, залізничник, вчитель, юрист, вїйт) або ж виконував обов'язки голови місцевої Просвіти чи читальні. 24 особи залучалися до громадської діяльності як члени молодіжних організацій Пласт, Доріст, Сокіл, Просвіта, з них 13 членів юнацької сітки ОУН. Дивізійники наголошують, що до дивізії переважно пішла свідомо та освічена гімназійна молодь. Ця ж тенденція прослідковується і на рівні вибірки.

Більшість респондентів є представниками першої хвилі набору до дивізії, які виїхали на рекрутський вишкіл в липні-серпні 1943 р. (21 особа), троє – у вересні, ще двоє – у жовтні 1943 р. Разом 26 осіб. З них двох респондентів включили до поліційних полків, одного до дивізії «*Das Reich*», але згодом перевели до дивізії. 8 осіб вступили до дивізії під час відступу німецької армії з Галичини у травні-липні 1944 р. З них – один респондент за віком потрапив до юнацтва протиповітряної оборони, згодом переведений до дивізії. Загалом вибірка відображає основні етапи рекрутування до дивізії, що проводилися на території дистриктів «Галичина» та «Краків» у 1943-середині 1944 р. Подальший набір у вибірці не відображений.

Рекрутський, спеціалізований, підофіцерський чи офіцерський вишколи новобранців географічно проходили в різних місцях, розкиданих по території Третього Райху (усього 45 навчальних таборів). До початку 1944 р. навчальний табір Гайделягер поблизу польського містечка Дембіца був основним місцем військової підготовки. Там спершу перебували 15 респондентів, решта потрапили до інших місць. Пройшовши загальне навчання, найздібніші були направлені на спеціалізовану підготовку чи курси, після повернення з яких усі рекрути разом формували цілісну військову одиницю, навчалися та проходили військове злагодження у Нойгамері поблизу Бреслау. Звідси у червні 1944 р. перші частини

---

¹⁴¹Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

дивізії виїхали на фронт. Усі респонденти після закінчення свого рекрутського навчання перебували в Нойгамері. Дві особи залучалися до акцій бойової групи Байєрсдорфа у Східній Польщі для боротьби з радянськими партизанами у лютому-березні 1944 р.¹⁴².

У битві під Бродами брали участь 14 осіб. З них 4 респонденти прорвалися із Бродівського котла, інші (10 осіб) одразу потрапили в радянський полон. Ті, що прорвалися – згодом перейшли в УПА (3 осіб), що, однак, не вберегло їх від арешту пізніше. Виняток становить Василь Т., який перебував далі в дивізії, в Сербії відстав від свого відділу та повернувся в Україну, в УПА¹⁴³. Ще двоє українських дивізійників до Бродів не доїхали, адже стало відомо про оточення, згодом вони перебували в Словаччині, де брали участь в акціях проти радянських партизан¹⁴⁴. Після капітуляції Німеччини один респондент був репатрійований в СРСР з госпіталю, інший потрапив в радянський полон при спробі перейти лінію фронту. Усі «українські» респонденти відбули покарання в радянських таборах й після здобуття Україною незалежності не кожен був реабілітований. Одного після «легалізації»¹⁴⁵ не було заарештовано.

Більшість респондентів (13 осіб), що оселилися в Північній Америці, були інтерновані британськими військами, з полону офіційно звільнені на початку 1949 р. У полоні одна особа вступила до 2-го польського корпусу генерала Владислава Андерса, ще одна – утекла з табору в Ріміні (Італія), інша – під час перевезення дивізійників до Британії з Ріміні до родичів в Австрію. Три особи потрапило в полон до американців, й були звільнені в 1947 р. Серед винятків – респондент, який потрапив в радянський полон під час битви за Будапешт, відтак, як «угорський громадянин» був звільнений влітку 1947 р. разом з угорськими полоненими. Підсумовуючи аналіз вибірки, зазначимо, що усі, хто брав участь у

---

¹⁴²Інтерв'ю з Зеноном В. від 1 травня 2006 р. (Україна).

¹⁴³Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Україна).

¹⁴⁴Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна), з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна).

¹⁴⁵Легалізація – термін, який застосовувався підпіллям для означення тих осіб, які могли «з лісу» повернутися до цивільного життя, зокрема, піти навчатися, працювати тощо.

битві під Бродами та вижив, проживали в Радянському Союзі. А усі, хто вступив до дивізії у 1944 р. опинилися в еміграції.

Таким чином, потенціал усної історії якнайповніше використаний для розгляду суперечливих мотивацій вступу до дивізії, повсякденного життя та спротиву в роки війни, аналізу бачення колишніми вояками свого минулого.

Термінологія. Більшість уживаних у роботі термінів сьогодні добре відомі й не вимагають додаткових пояснень. Деякі поняття пояснено в рамках тих методологічних підходів, в яких вони використовуються. Для розуміння загальної концепції дослідження важливо пояснити, в якому значенні вжито наступні терміни: «глорифікація», «віктимізація». Глорифікація (лат. *glorificare* – прославляти) – восхваляння, зокрема і некритичне, певних процесів чи явищ, або, у нашому дослідженні, свого минулого досвіду. Віктимізація – це процес та результат перетворення в жертву, зумовлені як прямими (фізична травма та ін.), так і непрямими способами (навішування ярликів, звинувачення, приниження гідності та інші дії, спрямовані на десоціалізацію).

Для позначення назв структурних частин дивізії та військових звань її рядового та офіцерського складу ветеранами дивізії одночасно можуть використовуватися як німецькі, так і українські (передусім, з періоду Першої світової війни та Української революції) відповідники. Скажімо, курінь – це батальйон, сотня – компанія (рота), чота – цуг (взвод) тощо; старшина – офіцер, сотник – гауптштурмфюрер (капітан), стрілець – солдат тощо; вишкіл – військове навчання, вишкільний табір – військова частина, де відбувалося військове навчання¹⁴⁶. Особливості мови респондентів збережено, щоб точніше передати мову учасників описуваних подій.

Застосування загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів, а також методології та теоретичних засад таких напрямків історичної антропології як історія повсякдення, мікроісторія, студії пам'яті, дало можливість всебічно виконати поставлені дослідницькі завдання.

*****

---

¹⁴⁶ Див. Додаток В.

Історіографічне висвітлення історії 14-ї дивізії Ваффен СС «Галичина» залишається тенденційним, супроводжується намаганням авторів зобразити вояків дивізії в якості «героїв», «злочинців» чи «зрадників». Попри численність праць з історії дивізії, наукові зусилля дослідників спрямовувалися, передусім, на звинувачення чи виправдання участі дивізії у скоєнні воєнних злочинів та висвітлення її подієвої історії. Тож досі у всій повноті не з'ясовано особливостей пам'яті її ветеранів про війну. Разом із дослідженням характеру рекрутування та причин вступу вояків до дивізії, залучення джерел усної історії може стати одним із ключів до більш виваженої оцінки цього військового формування.

Опрацьована джерельна база є репрезентативною, включає різнопланові за змістом і походженням джерела, дає можливість всебічно виконати поставлені в роботі дослідницькі завдання. Комплексний аналіз джерельної бази дозволив дослідити особливості репрезентації досвіду Другої світової війни в колективній та індивідуальній пам'яті колишніх вояків дивізії Ваффен СС «Галичина». Дослідження ґрунтується на документальних та усних свідченнях, які аналізуються в ключі «нової історії» – історичної антропології, історії повсякдення, мікроісторичного підходу, студій пам'яті.

Розділ II. ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ ДИВІЗІЇ

У цьому розділі висвітлюються ключові чинники, які вплинули на формування колективної пам'яті колишніх вояків дивізії в діаспорі та Радянському Союзі, визначено «творців цієї пам'яті» (*memory producers*) та її «споживачів» (*memory consumers*).

2.1. Дивізія «Галичина»: створення, підпорядкування, бойові дії

Першочергово СС (*SS*, від нім. *Schutzstaffel* – охоронні загони) створювалися як елітні відділи особистої охорони Гітлера, куди могли вступити члени нацистської партії, які відповідали необхідним політичним, ідеологічним та фізичним вимогам, зокрема зріст не менше 175 см (для «Полку особистої гвардії Гітлера» – 180 см)¹⁴⁷. У 1934 р. СС стали окремою структурою Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП) й підпорядковувались особисто Гітлеру і райхсфюреру СС Генріху Гімmlеру.

Початок Другої світової війни змусив переглянути стратегію рекрутування до СС. Вже взимку 1939-1940 рр. вперше вжито термін Ваффен СС (Війська СС). Відповідно до Женевської конвенції 1907 р. про правила та звичаї ведення війни, у власній армії заборонялося використання військовополонених і громадян ворожої країни. Тож Німеччина не могла залучати до Вермахту мешканців окупованих країн без німецького громадянства. Виняток становили добровольці. Тож залучення місцевого населення до німецьких формацій у рамках Ваффен СС отримало назву «добровольчого руху». Вважалося, що вояки краще воюють у національно однорідній формації, це також збільшувало кількість добровольців¹⁴⁸.

¹⁴⁷Русак А.В. Многонациональные подразделения Ваффен СС в войне против СССР. 1941-1945. – К., 2002. – С. 4-5; Lumsden R. Himmler's Black Order. A History of SS. 1923-1944. – Phoenix Mill: Sutton Publishing, 2005. – Р. 1-19.

¹⁴⁸Русак А.В. Многонациональные подразделения Ваффен СС. – С. 12-13.

Усередині 1941 р. розпочалося формування перших національних частин Ваффен СС різної величини (від роти, бригади до дивізії): легіон «Фландрія» (пізніше дивізія «Лангемарк»), легіон «Нідерланди», «Норвезький легіон», корпус «Данія» тощо. Спершу до Ваффен СС вступали фольксдойче зі Східної Європи. Згодом, потреба поповнення людських ресурсів у 1942-1943 рр. змусила залучати й ненімецьке населення окупованих територій. На кінець війни СС підпорядковувалося 49 дивізій, з яких п'ять дивізій СС було укомплектовано виключно німецьким особовим складом, а шість – фольксдойче. Решту становили багатонаціональні дивізії Ваффен СС, зокрема і 14-а дивізія Ваффен СС «Галичина»¹⁴⁹. У межах Ваффен СС було створено російські та латвійські дивізії, дивізію «Хорватія» із мусульман Боснії та Герцеговини, переіменовану на «Хондшар» (хорватська ч.1) тощо. Як виняток, до її складу входили і духовні наставники – муфтії, імами та мулли. Можна згадати й менші за розмірами козацький кінний корпус генерала фон Панвіца, кавказькі та туркестанські відділи тощо. Дивізії з номером 39 і вище, які створювалися в останні вісім місяців війни, в історіографії отримали назву «паперових дивізій», адже їх повноцінно так і не було сформовано¹⁵⁰. Нерідко формування, де у назві фігурувало слово «дивізія», за стандартами та кількістю осіб були бригадами чи полками¹⁵¹.

Пропозиції зі створення великого військового з'єднання з українців неодноразово надходили до німецької влади з початку війни від представників усього українського політичного спектру: ОУН(м), УЦК, уряду УНР в екзилі на чолі з Андрієм Лівичим, монархістів з Павлом Скоропадським на чолі, новоствореної Української генеральної ради комбатантів, на початкових етапах війни також і ОУН(б)¹⁵². Німецька окупаційна адміністрація та особисто губернатор дистрикту «Галичина» Отто фон Вехтер з власної ініціативи приступили до створення військового формування – дивізії – з українців Галичини на початку 1943 р. Процес набору новобранців та зв'язків з населенням

¹⁴⁹Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии. – С. 245.

¹⁵⁰Русак А.В. Многонациональные подразделения Ваффен СС... – С. 42-43.

¹⁵¹Lumsden R. Sited work. – P. 134-142.

¹⁵²Див. Паньківський К. Роки німецької окупації... – С. 216-223; Боляновський А. Дивізія «Галичина»... – С. 14-18.

при створенні дивізії було доручено Українському центральному комітету (УЦК). Отримавши офіційну згоду Берліна на її створення, губернатор Вехтер у приватній розмові із Костем Паньківський дав чітко зрозуміти наступне: «Тут вже не стояло питання, хочемо ми дивізії, чи ні, тільки в чемній формі була поставлена вимога співпраці в її творенні»¹⁵³. Керівництво УЦК усвідомлювало, що відмова загрожувала ліквідацією УЦК і, відповідно, нікому було би опікуватися не лише українським населенням, а й вояками майбутньої дивізії¹⁵⁴. Окрім того, вони «були свідомі, що Дивізія при наших зависоких бажаннях була б створена і без нас»¹⁵⁵.

Володимира Кубійович, очільник УЦК, у створенні дивізії бачив можливість для українців стати політичним суб'єктом, об'єднати українців в рамках однієї військової одиниці, а не розпоршених безіменно в складі численних німецьких відділів, і, щонайважливіше, участь у створенні дивізії дозволяла поставити певні політичні вимоги німецькій владі¹⁵⁶. Німецька сторона погодилася на виконання лише деяких із них: участь у війні тільки на Східному фронті; забезпечення духовної опіки над вояками; матеріальне забезпечення їхніх родин та звільнення деяких політичних в'язнів. Тут передусім йшлося про офіцерів та вояків розформованих батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», які після відмови підписати новий контракт, перебували під арештом з кінця 1942 р. Їх звільнили, коли вони погодилися вступити до лав дивізії¹⁵⁷.

Згідно з наказом про підтвердження створення дивізії «Галичина» від 30 липня 1943р., їй було надано статус іноземного з'єднання в структурі німецьких військ. Вона мала деякі риси, відмінні від решти дивізій Ваффен СС: присутність військових капеланів; власну регіональну відзнаку – галицький лев; при дивізії постійно перебував представник Військової управи (ВУ). Останню було створено

¹⁵³Паньківський К. Роки німецької окупації... – С. 223.

¹⁵⁴Заява проф. д-ра Володимира Кубійовича [американській окупаційній владі у справі творення І Української Дивізії // Крохмалюк Ю. Заграва на Сході... – С.269.

¹⁵⁵Кубійович В. Дивізія «Галичина» (до історії постання) / В. Кубійович // Вісті комбатанта. – 1963. – Ч. 3. – С. 12.

¹⁵⁶Кубійович В. Початки Української дивізії «Галичина» / В. Кубійович // Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник / Упор. М. Слабошпицький, В. Стеценко. – Київ – Торонто, 1994. – С. 14-19.

¹⁵⁷Див. Боляновський А. Дивізія "Галичина" ... – С. 29-30.

15 квітня 1943 р. для рекрутування та опіки над вояками дивізії. Спочатку функції представника виконував Дмитро Паліїв, а після його смерті під Бродами – Любомир Макарушка. Відзнаки СС були затверджені для носіння на комірі форми тільки німецьким складом дивізії, хоча були і винятки. Під час кампанії набору окреслення СС у назві дивізії часто трактувалося рекрутами і громадськістю як «наші ес-еси», тобто Січові стрільці¹⁵⁸: «йдемо до нових Січових стрільців»¹⁵⁹.

Дивізію не обійшли і загальні проблеми дивізій Ваффен СС – нестача кваліфікованого німецького офіцерського складу, – тому часто командування цих дивізій складалося із офіцерів поліції та запасу, які готувались для зовсім інших цілей. Багато з них брали участь у Голокості та були причетними до низки воєнних злочинів. Українські офіцери і підофіцери, які зголосилися до дивізії, спочатку пройшли перепідготовку, оскільки німці не визнали їхніх попередніх офіцерських ступенів. Ця ситуація була загальною для дивізій у рамках Ваффен СС¹⁶⁰. Поширеним було явище, коли після перевишколу їм надавалося нижче звання, аніж було до того¹⁶¹.

Офіцери-українці після перепідготовки в офіцерських школах були відправлені у жовтні 1943 р. до військового полігону Гайделягер (*Heidelager*) поблизу польського містечка Дембіца. Тут відбувалося загальновійськове навчання рядового складу й формування ядра дивізії, у грудні та січні 1944 р. – оформлення її структурних частин. Структура за стандартами фронтової піхотної частини сухопутних військ (*Grenadier-Division*) остаточно оформилася в навчальному таборі Нойгаммер (*Neuhammer*), де дивізія дислокувалася від лютого до початку жовтня 1944 р. Її внутрішня структура¹⁶² не була сталою, а змінювалася відповідно до існуючих обставин¹⁶³.

¹⁵⁸Березовський М. «Йдемо до дивізії»// Вісті Комбатанта. – 1995. – Ч 1. – С. 97.

¹⁵⁹Інтерв'ю з Романом К. від 18 листопада 2010 року (Канада)

¹⁶⁰Lumsden R. Cited work. – P. 186; Русак А.В. Многонациональные подразделения Ваффен СС. – С. 69-77.

¹⁶¹Інтерв'ю з Денисом П. від 7 березня 2006 р. (Україна)

¹⁶²Внутрішня структура: три піхотні полки (29-ий, 30-ий та 31-ий), полк артилерії, відділ розвідки, дивізіони зв'язку, зенітної та протитанкової артилерії (моторизовані), батальйони саперів та фюзилерів, спеціальні роти (санітарна, пекарська, ветеринарна, польової жандармерії, амуніційна, інтендатури, польової пошти тощо). Поповнення відбувалося в разі

20 жовтня 1943 р. постійним командиром дивізії було призначено полковника СС Фріца Фрайтага (*Fritz Freitag*), підвищеного до рангу генерала у квітні 1944 р. На думку шефа штабу дивізії майора Вольфа-Дітріха Гайке, призначення саме цієї людини командиром стало трагедією через його характер, політичні погляди та нерозуміння політичного характеру дивізії «Галичина»¹⁶⁴. Німці переважно зайняли офіцерські та підофіцерські пости, а українці – рядовий склад. Посади ройового, чотового та сотника могли обіймати й українці. Як свідчить Євген Побігуший, один з двох українських штабних офіцерів у ранзі майора (іншим був Микола Палієнко, що загинув під Бродами), на кінець грудня 1943 р. замість 480 необхідних було тільки 256 старшин-українців, переважно вояків старшого покоління з Першої світової війни¹⁶⁵. Відсутність кваліфікованих українських офіцерів завжди гостро відчувалася й означала, що незаповнені місця будуть зайняті німцями¹⁶⁶. Інша проблема полягала в тому, що не всі офіцери відповідали кваліфікаційним вимогам. За твердженням Дмитра Палієва: «В Дивізії маємо 85 старшин піхоти, але 35 з них треба б відписати, бо вони не надаються»¹⁶⁷. Ситуація покращилася в березні 1944 р., коли з підстаршинських та спеціалізованих вишкочів повернулися щойно підготовлені вояки, які і взяли на себе підготовку українських рекрутів¹⁶⁸. Однак, саме українського керівного складу дивізії бракувало завжди. Станом на 30 червня 1944 р. нараховувалося 346 офіцерів із 480 необхідних, 1131 підофіцерів із 2587, та 11 822 вояків¹⁶⁹. Як стверджує Юрій Тис-Крохмалюк, який перебував у штабі дивізії з середини 1944 р. і якому вдалося проглянути статистику станом на листопад 1944 р.: на 19 тисяч вояків у дивізії було 3100 німців (16 %) ¹⁷⁰.

потреби за рахунок запасного батальйон. В рамках 14-го вишкільно-запасного полку вишколювали новобранців, які поповнювали резерв дивізії.

¹⁶³Про зміни структури дивізії див.: Боляновський А. Українські військові формування... – С.369-374; Крохмалюк Р. Заграва на сході... – С. 70.

¹⁶⁴Гайке В-Д. Українська дивізія «Галичина»... – С. 35.

¹⁶⁵Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх спогадів... – С. 108.

¹⁶⁶ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 10-11.

¹⁶⁷ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 10зв.

¹⁶⁸Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх спогадів... – С. 108.

¹⁶⁹Там само. – С. 128.

¹⁷⁰Тис-Крохмалюк Ю. У штабі дивізії / Юрій Тис-Крохмалюк // Вісті комбатанта. – 1983. – № 2. – С. 59.

Перше бойове хрещення дивізії у кількості 2000 осіб відбулося у складі групи «Байєрсдорф», яка з середини лютого до кінця березня 1944 р. перебувала в Східній Польщі з метою ліквідації відділів радянських партизан¹⁷¹. У липні 1944 р. дивізія брала участь (в неповному складі) в обороні Львова в складі 13-го корпусу 4-ї танкової армії. Її частини перебували в другій лінії оборони й займали ділянку протяжністю 36 кілометрів. У результаті, із оточення – Бродівського котла – вийшло, згідно з даними різних дослідників, від 3000 до 3600 вояків включно із запасним полком (1200 осіб), який безпосередньої участі у бойових діях не брав. Близько 7400 осіб були означені як вбиті чи пропали без вісти¹⁷². Наказ про відновлення дивізії до 31 грудня 1944 р. вийшов 5 вересня 1944 р. в Нойгамері. Переформування дивізії продовжилось й в Словаччині, куди наприкінці вересня – початку жовтня 1944 р. її передислоковано та підпорядковано тиловим штабам армії із завданням боротися із партизанами. 26 січня 1945 р. дивізію переміщено в Югославію для боротьби з «тітовськими партизанами», в березні-квітні – на фронт в Австрію та Словенію на оборону лінії Гляйхенберг-Фельдбах.

Якщо спершу німці усіляко підкреслювали саме регіональний, а не загальноукраїнський характер дивізії, то вже в листопаді 1944 р. у її назві з'явилося національне означення – 14-та гренадерська дивізія Ваффен СС (українська ч. 1)¹⁷³. Це зумовлювалося як поразками німецьких військ, так і спробами зупинити дезертирство до УПА, яке почало набувати масового характеру (йшлося про 200 дезертирів в Словаччині).

12 березня 1945 р. Український національний комітет офіційно визнано представником інтересів українців у Німеччині під керівництвом Павла Шандрука. Його 15 березня 1945 р. призначено і командиром Української національної армії. Основна мета створення УНА – в недопущенні включення усіх українських військових відділів в рамках німецьких збройних сил до складу

---

¹⁷¹Пономаренко Р. Бойова група «Байєрсдорф»... – 104 с.; Крохмалюк Р. Заграва на Сході... – С. 65-68.

¹⁷²Melnyk M. To Battle... – Р. 176; Логуш М. Дивізія «Галичина»... – С. 138-139; Боляновський А. Дивізія «Галичина»... – С. 255.

¹⁷³Щодо назв дивізії і їх змін див. Додаток Б.

РОА генерала Андрія Власова. З огляду на низку політичних, організаційних причин та технічну неспроможність це до кінця так і не було реалізовано¹⁷⁴. У квітні 1945 р. дивізія, уже як 1-ша Українська дивізія УНА, формально перейшла під юрисдикцію УНА. Командування дивізією мало перейти до українського генерала Михайла Крата, але генерал Фрайтаг залишався де-факто її командиром до кінця війни. Присягу на вірність українському народу (а не Адольфу Гітлеру, як це було раніше) деякі вояки склали 24 квітня 1945 р. у присутності генерала Шандрука.

Після капітуляції нацистської Німеччини, вояки 1-ої УД УНА були інтерновані британськими та американськими військами в Австрії. Німецький персонал дивізії (понад 2000 осіб) було відокремлено від українців. За даними Санітарно-харитативної служби Українського Червоного Хреста, восени 1945 р. у полоні перебувало 11 940 дивізійників-українців: 10 040 осіб – в таборах Італії, 1342 – в Німеччині, 468 – в Австрії¹⁷⁵.

Дивізійники, які перебували під юрисдикцією американців (близько 1 500 осіб) були звільнені з полону влітку 1946 р. та в січні 1947 р.¹⁷⁶. Натомість, близько 11 000 вояків, інтернованих британцями, були перевезені 25 травня 1945р. з Австрії в Італію. Вони спершу перебували в таборі біля Белярії (*Bellaria*) поблизу Венеції, а з листопада 1945 р. до травня 1947 р. – поблизу містечка Ріміні (*Rimini*), де отримали статус «підданого ворожого персоналу» (*Surrendered Enemy Personnel, SEP*)¹⁷⁷. Відомо, що в Ріміні 176 осіб перейшло до польського корпусу генерала Владислава Андерса, орієнтовно 200-300 осіб втекло з табору. Після переміщення (близько 8500 осіб) до Британії вояки дивізії уже трактувалися як «військовополонені» (*Prisoners of War, PoW*). У 1948 р. їм було надано статус «волонтерів праці»: це дозволило залучити їх як дешеву робочу силу для

¹⁷⁴ Див.: Українська національна армія. Матеріали до історії: збірник статей / Упор. Р. Колісник. – Київ: Ярославів Вал, 2013. – 320 с.

¹⁷⁵ Боляновський А. Дивізія «Галичина». – С. 369.

¹⁷⁶ Детальніше: Боляновський А. Дивізія «Галичина». – С. 354-356.

¹⁷⁷ Різниця у статусі полягала в тому, що «військовополоненими» вважалися ті особи, які потрапили в полон під час бойових дій, а «підданим ворожим персоналом» ті, що здалися добровільно.

сільськогосподарських робіт. Остаточне звільнення відбулося в листопаді 1948 р., підтвержуючі документи надано 15 лютого 1949 року¹⁷⁸.

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі визнав систему СС «злочинною організацією». У вироку зазначається: «Неможливо відокремити будь-яку частину СС, яка б не брала участі у цій злочинній діяльності. Загальні СС брали участь у переслідуванні євреїв і використовувались для охорони концентраційних таборів. Частини військ СС брали безпосередню участь у вбивствах військовополонених і звірствах в окупованих країнах»¹⁷⁹. У вироку трибуналу не йшлося про колективне покарання. Винні у злочинах притягувались до відповідальності на засадах доведення їхньої індивідуальної вини. Засудженню не підлягали й ті особи, які «були мобілізовані державними органами таким чином, що вони не мали права вибору, а також ті особи, які не скоїли подібних злочинів»¹⁸⁰. У квітні 2005 р. Комісія ООН з прав людини прийняла резолюцію, в якій висловлено стурбованість щодо глорифікації колишніх вояків Ваффен СС, відкриття пам'ятників та меморіалів на їхню честь тощо, через їхню причетність до злочинів проти людства та численних жертв¹⁸¹.

2.2. Становлення колективної пам'яті ветеранів дивізії в діаспорі

Згідно з домовленостями, досягнутими в лютому 1945 р. на Ялтинській конференції, усі радянські громадяни станом на 1 вересня 1939 р. підлягали обов'язковій репатріації до СРСР. Це визначення не стосувалося жителів Західної України, куди радянські війська увійшли 17 вересня 1939 р. Результат цих

¹⁷⁸Детальніше про дискусії довкола статусу вояків дивізії в Британії у 1947 – поч. 1950рр. див.: Khromeychuk O. «Undertermined» Ukrainians. – P. 121-145.

¹⁷⁹Нюрнберзький процес: сборник материалов / Ред. К. П. Горшенин, Р. А. Руденко и И. Т. Никитченко. Изд. 2-е, испр. – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1954. – Т. 2. – С. 1037.

¹⁸⁰Там само. – С. 1039.

¹⁸¹Комиссия ООН по правам человека осудила прославление бывших членов организации "Ваффен СС" [Електронний ресурс] / Центр новостей ООН. – 14 апреля 2005 г. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/news/story.asp?subj=WCP&newsID=3564#.WK3UNIV97IU>. (дата обращения: 05..2016) – Название с экрана.

домовленостей визначив подальшу долю вояків дивізії. Виявлення радянських громадян серед солдатів уможливило б відповідні вимоги СРСР щодо обов'язкової репатріації як поодиноких вояків дивізії, так і дивізії як цілісної одиниці. Тож вояки дивізії пройшли перевірку спочатку радянською репатріаційною комісією в таборі 5-ц поблизу Белярії влітку 1945 р., а згодом і британською комісією з перевірки біженців (*Refugee Screening Commission*) на початку 1947 р. в Ріміні. Результатом цієї перевірки стало переміщення усієї дивізії з Італії до Великобританії, що унеможливило їхню репатріацію до Радянського Союзу. Саме цю ситуацію можна вважати феноменом дивізії за визначенням Ніколая Толстого, вояки якої не стали «жертвами Ялти»¹⁸².

Перебування в полоні у 1945-1948 рр. заклало підвалини спільної колективної ідентичності. Нижче розглянемо чинники формування колективної пам'яті дивізійників про війну, їхнє бачення історії дивізії на рівні керівництва та рядового вояцтва, а також, як воно змінювалося і чи змінювалося взагалі.

Дивізійна мемуаристика сповнена вдячності генералові Павлу Шандруку за його розуміння необхідності добровільного переходу дивізії, як цілісної бойової одиниці, в полон саме до англо-американських військ. Генерал Шандрук доклав чимало зусиль для реалізації цього задуму¹⁸³. Інший вектор старань генерала було спрямовано на роз'яснювання англо-американським військам того, якою була мета створення УНА в рамках німецьких збройних сил, що таке І УД УНА тощо. За дорученням генерала Шандрука було складено декілька меморандумів до командування британських та американських військ. Так, 8 травня 1945 р. штаб американської дивізії в Зальцбургу отримав меморандум, де зазначалося, що УНА не створювалася «під аспектом допомоги Німеччині у війні», а для «майбутньої боротьби за визволення України з-під російського комуністичного режиму»¹⁸⁴. Англійському командуванню подібний меморандум

¹⁸² Tolstoy N. *Victims of Yalta: The Secret Betrayal of the Allies, 1944-1947* / Nikolai Tolstoy. – New York: Pegasus Books, 2013. – 496 p.

¹⁸³ Див.: Ріміні 1945-47. Перша Українська Дивізія Української Національної Армії у британському полоні в Італії. Збірник I / Упор. В. Будний. – Нью-Йорк, 1979.

¹⁸⁴ Меморандум-протокол // Сурмач. Журнал Об'єднання бувших вояків-українців у Великій Британії. – Лондон, січень-травень 1963. – Ч. 7-8 (21-22). – С. 42.

було передано 20 травня 1945 р. Його автори – полковник Михайло Крат, призначений Шандруком командир 1-ої УД УНА, та підполковник Віктор Малець. Автори заперечили трактування УНА «яко німецьких СС», вказали, що її воякам було заборонено носити відзнаки СС: це, відповідно, використовувалось як свідчення того, що дивізія не перебувала в складі СС¹⁸⁵. У меморіалі від 18 серпня 1945 р. також містяться подібні твердження, які, поруч із загальним викладом причин постановня дивізії, були доповнені твердженнями, що належність дивізії до СС була формальною, добровольці вступали саме до «Української дивізії», «не мали нічого спільного з ідеологією нацистської партії» та не скоїли жодних злочинів¹⁸⁶. Таким чином, одразу після капітуляції нацистської Німеччини було зроблено спробу позбавити «українську дивізію» ярлика «німецьких посіпак», ідеологічної спорідненості з нацистами та спростувати її приналежність до СС.

Найяскравішим спогадом із полону для дивізійників є «епопея із репатріацією», яка тримала у невизначеному стані їх усіх аж до моменту їхнього організованого переміщення до Британії. У червні 1945 р. англійське керівництво табору в Белярії наказало скласти перелік полонених із обов'язковим зазначенням таких особистих даних, як дата та місце народження. За свідченням Романа Долинського, коменданта табору українців в Ріміні: «Не зразу, а трохи згодом ми зрозуміли, що це був справжній привілей, що цю картотеку робили ми самі», відтак стандартною була ситуація, коли українці родом з радянської України «подавали себе за волиняків»¹⁸⁷. Поради «видавати себе за польських громадян» з метою уникнення репатріації до СРСР звучали також і з вуст англійського офіцера, за національністю поляка¹⁸⁸.

Наступним етапом «епопеї із репатріацією» можна вважати власне діяльність радянської репатріаційної комісії влітку 1945 р., мета якої полягала у

¹⁸⁵Крат М., Малець В. Меморандум. М. п., дня 20 (18) травня 1945 р. // Вісті комбатанта. – 1969. – Ч.3-4. – С.68-69.

¹⁸⁶Меморіал про 1-шу українську дивізію, 18 серпня 1945 р. // Боляновський А. Дивізія «Галичина... – С. 414-419.

¹⁸⁷Долинський Р.З фронту за дроти полону // Ріміні 1945-47. Збірник І... – С.17.

¹⁸⁸Стеткевич Л. В світлі міжнародного права // Ріміні 1945-47. Збірник І... – С. 33.

виявленні серед полонених воєнних злочинців та радянських громадян. Відтак, у спогадах колишніх вояків широко висвітлені «непримирливе ставлення до членів радянської комісії» та їхніх закликів «повертатися додому», їхні «безуспішні візити», і, як наслідок, «гідна поведінка» вояцтва. Окреме місце відведено «брехливості більшовицьких обвинувачень» про те, що у таборі «панує терор» й не дозволяють «повертатися додому» охочим¹⁸⁹. У результаті діяльності радянської комісії добровільно «повернулись додому» в СРСР 1052 особи з табору (близько 10 % від загальної кількості)¹⁹⁰. Серед них був і Василь Вінтоняк, який після відповідної фільтрації відбував заслання в Ленінабаді до 1953 р.¹⁹¹ Тож протистояння комісії об'єднало вояцтво перед «спільним ворогом» й небезпекою можливого повернення в СРСР.

Попри закінчення діяльності комісії, вимоги щодо примусової репатріації дивізії звучали від радянських представників й упродовж 1945-1946 рр., зокрема й на засіданнях ООН¹⁹². У подальшому, у середовищі дивізійників це стало не лише анекдотичною темою, а й елементом формування колективної ідентичності. Така перебільшена увага з радянського боку в розумінні вояків уже визначала важливість створення не лише дивізії, а й значимість їхнього власного воєнного досвіду, хоч яким би він був насправді¹⁹³.

Важливим елементом гордості у спогадах дивізійників про полон стала організація їхнього побуту в таборі в Ріміні впродовж 1945-1947 років: йдеться передусім про налагодження духовного життя, курсів самоосвіти, існування хору та театру, видання таборових газет тощо – в основі яких було плекання українськості¹⁹⁴. Доцільно припустити, що на момент приходу британської комісії з перевірки біженців на початку 1947 р. середовище дивізійників уже могло

¹⁸⁹ Див. спогади Р. Долинського, М. Крата, та інших у: Ріміні 1945-47. Збірник І...

¹⁹⁰ Верига В. Під сонцем Італії. Вояки Дивізії "Галичина"- Першої Укр. дивізії Нац. Армії в Бритійському таборі полонених "5Ц" у Беллярії, Італія, червень-жовтень 1945 / В. Верига. – Торонто: [б. в.], 1984. – С. 151.

¹⁹¹ Івано-франківська станиця Галицького братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української національної армії. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. – С. 113.

¹⁹² Стеткевич Л. В світлі міжнародного права / Л. Стеткевич // Ріміні 1945-47. Збірник І... – С.33.

¹⁹³ Див. спогади Р. Долинського, М. Крата, та інших у: Ріміні 1945-47. Збірник І.

¹⁹⁴ Див.: Ріміні 1945-47. Збірник І.

вигорити певні зародки власної колективної ідентичності. Цей процес відбувався в рамках «уявленої спільноти» та в умовах часткової соціальної ізоляції.

Результати додаткової перевірки вояків дивізії вже британцями викладено у звіті від 21 лютого 1947 р. керівника комісії та очільника британської військової місії в Італії Галдена Портера¹⁹⁵. Це – унікальний документ, який містить бачення не лише офіцерами дивізії, а й рядовим вояцтвом власної діяльності під час війни. Комісія Портера, як вказано у звіті, взяла за основу розповідь тодішнього керівника табору в Ріміні майора Савелія Яськевича та опитала близько 250 осіб із 8272¹⁹⁶, які перебували у таборі в Ріміні станом на 16 лютого 1947 р. У комісії не було альтернативних джерел інформації для порівняння чи перехресної перевірки: тільки відомості, надані їй вояками, звірялися між собою¹⁹⁷.

Респонденти звітували, що перебували в Першій українській дивізії УНА від вересня 1944 р., на фронті воювали у квітні 1945 р., решту ж часу виконували охоронні функції та проходили військову підготовку до травня 1945 р.¹⁹⁸. Тому, британцям здалися дивними свідчення деяких вояків про те, що ті долучилися до німецького війська ще у травні чи влітку 1943 р.: чи то до «Першої Галицької дивізії», чи то «14-ої Галицької гренадерської дивізії», – оскільки, на думку Портера, дивізія була створена тільки влітку 1944 р. Цю ситуацію роз'яснив комісії один із офіцерів дивізії так: початково вступали до військового формування під назвою 14-а галицька Ваффен гренадерська дивізія (*14th Galician Waffen Grenadier Division*), яке припинило існування після розгрому під Бродами в липні 1944 р. Уже із решток цієї дивізії було створено «1-шу українську дивізію». Один із п'ятдесяти опитаних офіцерів дивізії зазначив, що спочатку німці називали дивізію «Ваффен СС», але згодом, на вимогу українців, «СС» було забрано з її назви і дивізія стала звичайною німецькою частиною в рамках

¹⁹⁵UK National Archives. – HO/213/1851. Refugee Screening Commission Report on Ukrainians in SEP Camp No. 374, Italy. – 21 February 1947. – 6 p.

¹⁹⁶Кількість інтернованих вояків не була сталою. Скажімо, 17 грудня 1946 р. у Ріміні перебувало 9 000 осіб, у березні 1948 р. у Великій Британії – 8 361 особа, а у квітні – 8 500 осіб. Детальніше: Боляновський А. Дивізія «Галичина». – С. 378.

¹⁹⁷UK National Archives. – HO/213/1851. Refugee Screening Commission... – P. 1, 2.

¹⁹⁸*Ibid.* – P. 2.

Вермахту¹⁹⁹. (Насправді, дивізія ніколи не підпорядковувалась Вермахту). Британці звернули увагу, що вояки пройшли військове навчання в школах СС, оскільки деякі з них мали звання, що відповідали званням СС. Загалом, більшість опитаних не змогли чітко артикулювати, в якій же формації і під якою саме назвою вони служили²⁰⁰. Аналізуючи матеріали британської комісії та офіційну переписку між урядами Великобританії та Канади, Олеся Хромейчук дійшла висновку, що у баченні британців й на початку 1950-х рр. переважало уявлення про дивізію Ваффен СС «Галичина» як про 1-шу Українську дивізію Вермахту, створену у 1944 р. із залишків дивізії Ваффен СС²⁰¹.

Вояки, за деякими винятками, переважно не мали із собою документів (навіть військових книжок), які б підтверджували місце їхнього народження, а вказані ними села чи містечка було неможливо знайти на карті. Тож комісії не залишалось нічого іншого, як припустити, що усі вояки дійсно були громадянами Другої Речі Посполитої станом на 1 вересня 1939 р. Автор звіту був свідомий того, що таке припущення комісії автоматично убезпечує цих людей від покарання за «допомогу ворогу» та як «зрадників» в СРСР і в Польщі, оскільки Галичина, звідки, як виходило із свідчень опитаних, вони походили, уже входила до складу Радянського Союзу²⁰². Члени комісії усвідомлювали, що навряд чи усі подали правдиві свідчення про себе²⁰³.

На основі отриманих свідчень, комісією визначено такі причини вступу до дивізії: надія на незалежну Україну та ненависть до радянського режиму, альтернатива примусовій праці в Німеччині, до того ж, багато з них «точно не розуміли, що вони роблять, зокрема часто ішли шляхом тих знайомих, хто уже пішов»²⁰⁴. У звіті відзначено добровільний характер вступу до дивізії серед більшості опитаних. Портер усвідомлював, що значна кількість осіб, які задекларували добровільність свого вступу, а не примусову мобілізацію,

¹⁹⁹ Ibid. – P. 2.

²⁰⁰ UK National Archives. – HO/213/1851. Refugee Screening Commission Report... – P. 1-2.

²⁰¹ Khromeychuk O. 'Undetermined' Ukrainians... – P. 136-137, 141-142.

²⁰² UK National Archives. – HO/213/1851. Refugee Screening Commission Report... – P. 6.

²⁰³ Ibid. – P.5.

²⁰⁴ Ibid. – P. 6.

зумовлювалася у тому числі і страхом репатріації в СРСР²⁰⁵. Портер висловив й власне судження про дивізійників: «Майже всі опитані чоловіки були звичайного сільського типу та справили добре враження, не виявляли жодних ознак агресивності, більшість з них, чи з тих, що ми бачили, мали переважно менше 30-ти років»; «позиціонують себе як гомогенна одиниця, не пов'язана ні з Росією, ні з Польщею, не виглядають свідомими того, що вчинили неправильно»²⁰⁶.

Таким чином, британці отримали у своє розпорядження свідомо скориговану вояками версію історії дивізії. Звіт комісії Портера, посилаючись на свідчення опитаних, містить низку неточностей щодо того, що таке дивізія, коли вона була створена, кому підпорядковувалася тощо. У документі дивізія постає як складова Вермахту, а не СС чи Ваффен СС (також присутній термін «І-ша Українська дивізія Вермахту»). Це посприяло створенню позитивного образу дивізійників перед британцями. Неможливо однозначно стверджувати, чи подання неточних чи неправдивих свідчень було цілеспрямованою акцією, проте очевидно, що страх перед можливою репатріацією до СРСР був визначальним, адже усі охочі повернутися додому вже були репатрійовані до СРСР. Як згадує Петро Щ., навіть під час перевезення до Британії «було дуже переживаюче, бо чомусь було таке почування, був страх, що нас могли обдурити і може передадуть нас у руки совітської влади»²⁰⁷.

До остаточного звільнення вояків дивізії з полону велася офіційна переписка між урядами Британії та Канади, їхнє переселення до Канади лобіювали й українські організації, зокрема Комітет українців Канади. Вони зображували дивізійників як жертв із вираженими антирадянськими настроями, які поділяли демократичні погляди Заходу²⁰⁸.

Діяльність спочатку радянської репатріаційної комісії, а тоді британської комісії, змушувала до об'єднання, проведення відповідної «просвітницької» роботи серед своїх колег. До цього додамо й спільний досвід організації

---

²⁰⁵Ibid. – P. 6.

²⁰⁶UK National Archives. – HO/213/1851. Refugee Screening Commission Report.... – P. 2, 3.

²⁰⁷Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія).

²⁰⁸Khromeychuk O. Tracing the end of war... – P. 144.

культурного та побутового життя в таборі впродовж трьох років і більше. Аналіз доступних документів показав, що були носії «правильної інформації» про дивізію, переважно офіцери. Водночас, попри проведену «просвітницьку» роботу, були серед інтернованих вояків і особи без належних «знань».

Наступним чинником становлення колективної пам'яті дивізійників стало рішення про заснування Братства колишніх вояків Першої УД УНА, прийняте наприкінці 1949 р. на першому з'їзді в Ульмі, Німеччина. Вперше Установчі збори Братства колишніх вояків відбулися 29-30 квітня 1950 р. в Мюнхені. Згідно зі Статутом, членами Братства могли стати колишні вояки дивізії, «помічники» Люфтваффе – юнацтво, залучене до протиповітряної оборони, та медсестри. До членів Братства включали також вдів дивізійників²⁰⁹. Було засновано п'ять Крайових управ Братства: у США, Канаді, Аргентині, Німеччині, Австралії, які діяли автономно. Діяльність Крайових управ (КУ) координувала Головна управа (ГУ), що від 1964 р. міститься у Торонто (до того – у США). У 1992 р. додалася ще одна Крайова управа – українське Галицьке братство. У країнах, де проживало мало дивізійників (Іспанія, Франція тощо), діяли уповноважені Головної управи.

Заснування та розвиток осередків ветеранів у країнах проживання відбувався по-різному. Станом на 1955 р. Братство в Канаді уже мало 7 діючих осередків (станіць) і 522 члена: «Ще не всі дивізійники співпрацюють з Братством, не всі вони є членами місцевих станіць, хоч обов'язком кожного дивізійника є бути членом Братства»²¹⁰. Кількість членів змінювалася постійно, адже одні члени вибували, а інші прибували, змінюючи місце проживання чи з інших причин. Скажімо, станом на 1984 р., лише станіця в Торонто налічувала 237 осіб. Впродовж 1982-1984 рр. шість членів станіці померло, водночас було прийнято чотири нових особи²¹¹.

²⁰⁹Наприклад, станом на жовтень 1984 р. до складу станіці Торонто також входило 13 жінок – колишніх медсестер або вдів дивізійників.

²¹⁰Гузар В. Крайовий з'їзд Братства в Канаді / В. Гузар // Вісті Братства кол. вояків I УД УНА. – Січень-лютий 1955. – Ч. 1-2 (51-52). – С. 30.

²¹¹UCRDC. – Materials dealing with the Division. – 001.1/82. Торонто, Канада. Станіця Братства кол. вояків I-ої УД УНА 1974-1996. – Звіт із діяльності станіці Братства I-ої УД УНА в Торонті, за час від 9 жовтня 1982 р. до 5 жовтня 1984 р. – С. 1.

Братства як окремої організації у Великобританії створено не було, хоча саме там після звільнення з полону оселилася чи не найбільша кількість дивізійників. Тому колишні вояки влилися до Організації бувших вояків-українців (ОБВУ), членами якої також були й учасники інших українських збройних формувань періоду Першої та Другої світових воєн.

Багато колишніх вояків так і не стало членами Братства: це питання не раз піднімалося дивізійниками. У 1974 р. Михайло Пітюра, секретар станиці в Торонто, звітував: «Як знаємо, в Торонті живе багато колишніх дивізійників <...>. Більшість кол.[ишніх] наших побратимів стоїть осторонь від Братства, але потішає нас те, що велика частина з них <...> працює для добра загалу»²¹². Це означає, що не всі колишні вояки ідентифікували себе із колективом дивізійників. Водночас, членами Братства стали і ті особи, які, на думку деяких ветеранів, не мали б подавати заяви до вступу. Йдеться, передусім, про дезертирів з дивізії (випадки переходу до УПА не класифікувалися як дезертирство): «Такі люде не повинні пхатись до громадської й нашої комбатанської роботи»²¹³. Найбільш обурливим для Любомира Ортинського у 1953 р., редактора «Вістей», було те, що «недавно в голови одної станиці попала людина, що по моему, стовідсотковий дезертир»²¹⁴. Окремо слід назвати й тих «нових» осіб, які перебували в дивізії тиждень чи два, але «роблять на Братстві для себе пропаганду»²¹⁵ та «зіграють першу скрипку на якомусь там терені»²¹⁶. Відзначимо, що Президія Капітули пропам'ятних відзнак I-ої УД УНА та боїв під Бродами також могла відмовити у видачі зазначених відзнак тим особам, які, на їхню думку, цього не заслуговували. Наприклад, Володимиру Муровичу було відмовлено, оскільки був засуджений на смерть німецьким військовим судом за крадіжку особистого майна євреїв у містечку Жиліна, Словаччина, під час перебування там відділів дивізії (йому

²¹²UCRDC. – Materials dealing with the Division. – 001.1/82. Торонто, Канада. Станиця Братства кол. вояків I-ої УД УНА, 1974-1996. – Звіт Михайла Пітюри, секретаря станиці Братства I-ої УД УНА в Торонті за каденцію, від 16 квітня 1973 р. до 5 квітня 1974 р. – С. 7.

²¹³UCRDC. – Materials dealing with the Division. – 001.1/76.2. Листування Капітули від 28.08.1950р. до 23.11.1968 р. – Лист Л. Ортинського до М. Дябоги, від 31 березня 1953 р. – С. 1.

²¹⁴Там само. – С.1.

²¹⁵UCRDC. – Materials dealing with the Division. – 001.1/76.2. Листування Капітули від 28.08.1950р. до 23.11.1968 р. – Лист Л. Ортинського до М. Дябоги, від 15 червня 1953 р. – С. 1.

²¹⁶Там само. – С. 1.

вдалося втекти з тюрми). П.Ф. Кордубі відмовлено через дезертирство з дивізії під час боїв під Фельдбахом в Австрії (квітень 1945 р.) та неправомірне присвоєння собі звання офіцера²¹⁷.

Значно пізніше – у квітні 1976 р. – у США було створене Об'єднання Вояків і Приятелів Другої УД УНА під назвою «Вільна Україна»²¹⁸. У 1985 р. з нагоди 40-річчя від створення дивізії «Вільна Україна», Об'єднання видало ювілейну нагороду у вигляді хреста²¹⁹. Зазначимо, що у складі Галицького братства немає ветеранів дивізії «Вільна Україна».

У зміцненні колективної пам'яті дивізійників значну роль відіграли і звинувачення у злочинах проти людства. У 1970-х рр. на Заході посилилось зацікавлення проблемою покарання нацистських злочинців та (спів)відповідальності за «Остаточне вирішення» єврейського питання. У 1975 р. розпочалася провадження у справі Івана Дем'янюка, якого засудили за те, що, виконуючи функції охоронця у нацистських концтаборах, став співпричетним до розстрілу близько 30 тисяч осіб.

Василь Верига зазначив, що «бути українцем в діаспорі – не було легко, бо ворожа пропаганда таврувала їх як «паліїв війни»²²⁰. З одного боку, авторів зацитованих слів йшлося про публікації, в тому числі й англійською мовою, прорадянських авторів, які «викривали» й засуджували передусім українське націоналістичне підпілля²²¹. З іншого, починаючи з 1971 р. у канадській пресі публікувалися відомості про те, що в Канаді проживає від двох до трьох тисяч воєнних злочинців Другої світової війни, передусім українців і балтійців. Одним із автором цих публікацій був Сімон Візенталь, відомий «мисливець за

²¹⁷UCRDC. – Materials dealing with the Division. –001.1/76.viii. КОиґа протоколів Капітули. – Протокол ч. 10. із засідання Президії Капітули. – С. 1.

²¹⁸Манзуренко В. Перша протитанкова бригада «Вільна Україна» та її пропам'ятна відзнака / Віталій Манзуренко / Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2009. – Вип. 10. – С. 199-208.

²¹⁹Друга дивізія УНА складалася з двох бригад: першої протитанкової бригади «Вільна Україна» та другої піхотної бригади, які почали формуватися 22 лютого 1945 р. за вказівкою генерала Павла Шандрука. Її командиром було призначено полковника Павла Дяченка. Детальніше див. Манзуренко В. Перша протитанкова бригада «Вільна Україна»... – С. 199-208.

²²⁰Верига В. Дивізійники в діаспорі // Ювілейний альманах... – С. 335.

²²¹Терлиця М. Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді / Марко Терлиця. – Київ, 1960. – 306 с.

нацистськими злочинцями». Ця хвиля публікацій зумовлювалася поміж іншого й складністю українсько-єврейських взаємин²²².

У лютому 1985 р. у Канаді розпочала свою діяльність Комісія з розшуку воєнних злочинців (*Commission of Inquiry on War Criminals in Canada*) під головуванням судді Юліана Дешена. Комісія мала у своєму розпорядженні висновок канадського Високого комісара у Великій Британії від 5 серпня 1950 р. про те, що вояки дивізії, які емігрували до Канади, уже пройшли детальну перевірку британською та радянськими комісіями. Робота Комісії Дешена тривала двадцять два місяці, упродовж яких відбулась перевірка 774 обвинувачених осіб зі списку, наданого Центром Візенталя. Комісією встановлено, що 341 особа із зазначених ніколи не перебувала у Канаді, 21 особа виїхала в іншу країну, 86 осіб уже померло, 4 осіб не знайдено. Відтак, дослідивши відомості про 154 «реальних» осіб, Комісія офіційно спростувала висунуті звинувачення проти вояків дивізії, оскільки їх «ніколи не було обґрунтовано, ні у 1950 р., коли вперше виникли, ні у 1984 р., коли їх було поновлено, ні перед цією комісією», а також «за відсутності доказів <...>, факт належності до дивізії Галичина є недостатнім, щоб виправдати судове обвинувачення»²²³. Висновки комісії Дешена широко використовуються дивізіями для артикуляції хибності усіх звинувачень супроти дивізії.

Хоча колективну вину з дивізію як військової одиниці було офіційно знято, це не означає, що питання не поставало знову. Дослідники піддають правомірність висновків Комісії, враховуючи не лише обмеженість її можливостей, а й відсутність доступу до архівних документів, передусім радянських²²⁴. Окрім офіційної публікації висновків Комісії Дешена, є ще також непублічне дослідження «Нацистські військові злочинці в Канаді: історичні та політичні засади від 1940-х до сьогодні» (1986), написане очільницею відділу

²²²Troper H., Weinfeld M. Old wounds: Jews, Ukrainians and the hunt for Nazi war criminals in Canada / Harold Troper, Morton Weinfeld. – Markham, Ont.: Viking, 1988. – 434 p.

²²³Commission of Inquiry on War Criminals. Part I: Public. – Minister of Supply and Services Canada, 1986. – P. 261.

²²⁴Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians... – P. 69-74.

історичних досліджень при Комісії Анті Родаль. Воно використовувалося для внутрішнього вжитку її членів.

Дослідниця вказала на два невраховані Комісією чинники щодо можливості індивідуальної участі у воєнних злочинах: 1) перебування в складі дивізії індивідів, які впродовж 1941-1943 рр. служили в різних німецьких формаціях, передусім в поліції; 2) переформування дивізії після битви під Бродами, коли до її лав влилося близько 12 тисяч осіб, серед яких могли бути й особи, що в минулому скоїли військові злочини²²⁵. Попри відсутність документальних доказів, Комісією було проведено особисту перевірку 218 українців, офіцерів дивізії (із загальної кількості 774 осіб, вказаних вище). Серед них виявлено 12 осіб, які впродовж 1940-1943 рр. перебували в поліції чи інших формуваннях СС, у складі яких могли бути причетними до скоєння злочинів²²⁶. Подібні припущення вкотре підводять до необхідності детальніше вивчати життєписи окремих осіб та вписувати їх у відповідний контекст епохи.

Знову публічні звинувачення висунуто у документальній стрічці «СС у Британії» (*SS in Britain*) продюсера Джуліана Генді (*Julian Hendy*). Її на початку 2001 р. було показано телекомпанією ІТV у Великобританії, а пізніше й у Канаді. У фільмі наголошувалося, що британський уряд дав дозвіл на в'їзд до країни воякам 14-ї дивізії Ваффен СС при відсутності компетентного розслідування причетності дивізії до низки каральних акцій проти мирного населення в Україні, Словаччині та Польщі. Зокрема, дивізійників звинувачено у вбивстві 800 мирних жителів-поляків села Гута Пеняцька (Україна), спаленні села Стречани (Словаччина) і нападі на мирних жителів села Нижня Боца (Словаччина). У фільмі особливу увагу було приділено особистості Святомира Фостуна, одного із знакових діячів ОБВУ. Йшлося про те, що до вступу до дивізії він був вартовим у концентраційному таборі Травники (*Trawniki*) поблизу Любліна²²⁷. Подальше розслідування справи поліцією унеможливила його смерть 25 липня 2004 р. в

²²⁵ Дослідниця зазначає про ймовірність потрапляння вартових концентраційних таборів, вояків інших поліційних формацій (скажімо, до «табору смерті» у Майданеку радянська армія увійшла 24 липня 1944 р.). Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians. – P. 69, 74.

²²⁶ Ibid. – P. 75.

²²⁷ Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians. – P. – P. 80-81.

автокатастрофі під час повернення з вшанування 60-х роковин Бродівської трагедії. Братство опублікувало офіційну відповідь-спростування щодо висунутих звинувачень²²⁸. На захист ветеранів виступила й українська діаспора, стверджуючи, що перевірка вояків в минулому не виявила фактів їх участі в злочинах²²⁹.

У червні 2013 р. на сторінках *Associated Press* було опубліковано звинувачення 94-річному Михайлові Каркоцю, очільнику роти «Українського легіону самооборони» (УЛС) під юрисдикцією шуцманшафту, а з березня 1945 р. – офіцеру та заступнику чотового в складі дивізії «Галичина»²³⁰. Його звинувачено у виконанні й, можливо, відданні наказу про знищення вщент села Хлянув (*Chlaniow*) в Польщі у серпні 1944 р., що призвело до смерті близько 40 осіб. Це була відплатна акція за вбивство німецького офіцера при УЛС. Хоча Михайло Каркоць не був німецьким громадянином, а його злочини були здійснені супроти ненімецького населення і не на німецькій території, його справу після відповідного рішення Федерального суду юстиції почали офіційно розслідувати в Німеччині через належність до формування під німецькою егідою. У пресі також йшлося про те, що Каркоць в еміграційній заяві до США в 1949 р. вказав, що під час Другої світової війни не перебував у жодному військовому з'єднанні. Натомість, у своїх мемуарах, вперше опублікованих у 1995 р., Каркоць детально описав обставини створення та діяльності УЛС, свою роль у цьому процесі як співзасновника та члена «провідного активу». Зрозуміло, що про зазначену

²²⁸Response to the recent TV documentary "SS in Britain" [E-resource]. – Access mode:: http://www.infoukes.com/galiciadivision/ss_in_britain_response/. (viewed on April 2, 2016). – Title from the screen.

²²⁹Luciuk L. Ukraine's Wartime Unit Never Linked to War Crimes (Ukrainian Division Galicia) / Lubomyr Luciuk // *Ukrainian Reviews*. – Summer 1987. – Vol. 35. – No. 2. – P. 29-31.

²³⁰Rising D., Herschaft R., Scislowska M. Commander in Nazi SS-led unit living in U.S. [E-resource] // *Associated Press*. – June 14, 2013. – Access mode: http://usnews.nbcnews.com/_news/2013/06/14/18957629-ap-report-commander-in-nazi-ss-led-unit-living-in-minnesota?lite. (viewed on July 2, 2016). – Title from the screen; German prosecutors to push for murder charges against former Nazi commander living in Minnesota [E-resource] / *New York Daily News*. – November 18, 2013. – Access mode: <http://www.nydailynews.com/news/national/soldier-minneapolis-man-ordered-nazi-led-massacre-article-1.1520546>. (viewed on July 2, 2016). – Title from the screen.

трагедію там не згадано жодним словом²³¹. Після проведення розслідування, в середині 2015 р. німецька сторона вирішила не висувати офіційних звинувачень Михайлові Каркоцю, зважаючи на його вік (на той момент – уже 96 років) та стан здоров'я, не вимагати екстрадиції із позбавленням громадянства²³².

22 липня 2016 р. у резолюції сейму Республіки Польща «У справі віддання данини жертвам геноциду, вчиненого українськими націоналістами щодо громадян Другої Речі Посполитої в 1943-45 рр.» у переліку причетних до воєнних злочинів зазначено й дивізію «Галичина»: «цивільні структури ОУН, збройні формування УПА, дивізія SS Галичина, а також інші українські формування, що співпрацювали з німцями»²³³.

Зазначені приклади ще раз доводять, що потреба реабілітації й «оборони доброго імені» дивізії стала одним із наріжним завдань Братства. Їхніми зусиллями було опубліковано збірник матеріалів під промовистою назвою «Відкидаємо наклепи українофобів» (2001), куди поміщено документи, висновки відповідних комісій, статті, відозви тощо²³⁴. Братством було створено й окремий Фонд оборони доброго імені дивізійників. Щоб «дати відсіч всім нападам і наклепам наших недругів» в інтернеті створено «сторінку-відповідь» (www.infoukes.com/galiciadivision) від 31 травня 1998 р., де містяться відповіді ГУ Братства на висунуті звинувачення, деякі матеріали з історії дивізії, спогади, фото, відзнаки тощо²³⁵.

Попри те, що осередки Братства дивізійників були публічними організаціями, у приватному житті вони не особливо афішували своє воєнне

²³¹Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони / 2-ге доп. вид. / Михайло Каркоць-Вовк. – Рівне: ТзОВ «Каліграф», 2002. – 248 с.

²³²Rising D. Germany shelves Nazi crimes probe of ex-SS commander living in US [E-resource] // Time of Israel. – August 1, 2015. – Access mode: <http://www.timesofisrael.com/germany-shelves-nazi-crimes-probe-of-us-man/>. (viewed on July 2, 2016). – Title from the screen.

²³³ Повний текст резолюції польського Сейму про визнання Волинської трагедії геноцидом [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?povniy_tekst_rezolyutsiyi_polskogo_seymu_pro_viznannya_volinskoji_tragediyi_genotsidom&objectId=1398458. (дата звернення 15.08.2016 р.). – Назва з екрана.

²³⁴Відкидаємо наклепи українофобів на 1-шу Українську Дивізію Української Національної Армії (дивізію “Галичина”). Збірник матеріалів / Упор. Р. Колісник. – Етобікок: Накладом Братства 1-ої УД УНА, 2001. – 218 с.

²³⁵Гавриляк Р. Дивізійна сторінка на інтернеті // Ювілейний альманах Братства... – С. 28.

минуле. «Я був у дивізії, я ніколи це не заперечував. Але чому я був та де був, про це мало хто знав»²³⁶, – ділиться у своїх спогадах Микола Воробель з Великобританії. З уст іншого чуємо: «Я нікому нічого не говорив, навіть дітям, що то вам розкажу. Теперка мені, що то прийде, щоб ви мали уяву якими ми були»²³⁷. Це також могло зашкодити кар'єрному зростанню. Роману Чолкану після прибуття в Канаду вдалося заснувати власну агенцію з нерухомості, стати успішним підприємцем. У 1971 р. його висунули кандидатом на пост у дирекції *Toronto Real Estate Board*, проте перед голосуванням до рук виборців потрапила листівка, де йшлося про його військову службу в дивізії: це негативно вплинуло на результати голосування щодо його кандидатури²³⁸. Передусім, це зумовлювалося загальним контекстом політики засудження нацизму та покарання військових злочинців: «Нас тут описували, очорнювали, очорнюють далі, і свої, українці, не говорю за Східну Україну, а свої галичани, що ми були звірі»²³⁹. Окремо слід назвати й те, що у своїх спогадах, опублікованих в період Холодної війни, дивізійники намагалися не вказувати персональну інформацію своїх побратимів, які, можливо, залишилися в Радянському Союзі: «Прізвищ я не згадую, бо не знати, яка їх стрінула доля і не знати чи може ще десь живуть»²⁴⁰. Тож, дивізійники, які опинилися на Заході, не могли відкрито розповідати про своє минуле.

Таким чином, підвалини у формуванні колективної пам'яті дивізійників було закладено під час перебування в полоні й зумовлено передусім страхом примусової репатріації до СРСР. Після створення Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА в діаспорі відбулася кристалізація відповідного бачення свого воєнного досвіду, підсилена хвилею звинувачень у скоєнні низки воєнних злочинів, що, логічно, зумовлювало потребу захищати свою колективну ідентичність.

²³⁶ Воробель М. Спогади дивізійника з Лемківщини / М. Воробель. – Львів: Євросвіт, 2009. – С. 5.

²³⁷ Інтерв'ю з Ярославом З. від 27 грудня 2010 р. (Канада).

²³⁸ Закидальська О. Св.п. Роман Чолкан // Новий шлях. – 29 березня – 5 квітня 2007. – С. 36.

²³⁹ Інтерв'ю з Ярославом З. від 27 грудня 2010 р. (Канада).

²⁴⁰ Лисяк О. Фрагменти спогадів з дивізії / Лисяк О. Відламки «Шибки у вікні». – Торонто: Вісті комбатанта, 1996. – С. 67.

2.3. Травмована пам'ять: повоєнні долі дивізійників у СРСР (1944 – 1991 рр.)

Дивізійники, які після Другої світової війни залишилися, повернулися чи були репатрійовані на територію СРСР, стали радянськими громадянами й зараховані до категорії «ворогів народу». Досвід насильного виключення (*violent exclusion*) державою окремих спільнот чи осіб шляхом депортації чи маркування їх ярликом «ворог народу» дослідник Алан Мік називає травматичним²⁴¹. У цьому підрозділі розглянуто особливості траєкторій життєвих доль дивізійників в радянський період крізь призму обраних індивідом стратегій виживання, які мали визначальний вплив на їхнє сприйняття дійсності, колективну пам'ять, формування відповідних меморіальних практик тощо.

Членами Галицького братства могли стати не лише колишні вояки дивізії, але і «помічники» Люфтваффе – юнаки, яких залучили до протиповітряної оборони (деякі їхні підрозділи були включені до складу дивізії), та медсестри. У ювілейному виданні, приуроченому до 10-річчя діяльності Галицького братства в Україні, вміщено загальні дані про воєнний досвід членів Братства²⁴². Кістяк Братства (майже 80 % членів) склали ті індивіди, хто брав участь у битві під Бродами влітку 1944 р. У цьому ж виданні вміщено 78 коротких біографічних довідок членів Львівської станиці. З них було обрано 67 біографій власне ветеранів дивізії, які, наскільки це дозволять опубліковані матеріали, були проаналізовані на предмет моделей взаємодії дивізійників з радянською державою²⁴³. Зауважимо, що дані вибірки не обов'язково є репрезентативними для усього Братства, а, радше, пропонують нам узагальнений варіант траєкторій повоєнного шляху дивізійників.

Перша характеристика, яку можна прослідкувати, це особливості повоєнної біографії та (повторне) знайомство із радянською владою. Для багатьох вояків

²⁴¹Огієнко В. І. Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод/ В. І. Огієнко // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 152.

²⁴²Див. Додаток М.

²⁴³Галицьке братство колишніх вояків І УД «Галичина» УНА.1992-2002. – Львів,2002.– С.30-40.

дивізії «Галичина» їхня участь у Другій світовій війні у німецьких мундирах закінчилася в липні 1944 р. під Бродами. У результаті наступу ЧА значна кількість німецьких вояків 13-го корпусу, серед них і дивізія «Галичина», потрапила в оточення – Бродівський котел. Близько 7400 дивізійників були означені як вбиті чи ті, що пропали без вісти²⁴⁴. З цього числа певна кількість вояків потрапила в радянський полон, перейшла одразу в УПА чи, переодягнувшись в цивільний одяг, «пішла додому». Загалом, достеменно визначити кількість осіб у цих категоріях неможливо. На прикладі пропонованої вибірки (Таблиця 2.1) бачимо, що з 67 осіб в радянському полоні перебувало 26 осіб, 30 осіб було заарештовано радянською владою у повоєнні роки, а 11 особам вдалося уникнути арешту. Розглянемо кожну з цих категорій детальніше.

Таблиця 2.1

Витяг із 67 біографій: повоєнна доля (Львівська станиця).

Полонені	Заарештовані у 1944-51 рр.	Не заарештовані
26	30	11

Пораховано на основі даних, вміщених у: Галицьке братство колишніх вояків I УД «Галичина» УНА. 1992-2002. – Львів, 2002. – С. 30-40.

Полонені. Можна припустити, що саме особи, які потрапили в полон під час битви під Бродами, становитимуть більшість вибірки. Проте, їх лише 26 осіб (Таблиця 1); окрім того, сюди увійшли також ті особи, хто потрапив в полон пізніше в Австрії чи Словаччині тощо.

В умовах полону не усі полонені дивізійники вказували/виявляли свою національність: для багатьох це стало свідомою стратегією виживання в тих обставинах. Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (назва та підпорядкування цього відомства змінювалось кілька разів впродовж 1939-1951 рр.) обліковувало полонених не за належністю до збройних сил певної країни, а за національною чи етнічною ознакою. Серед них окреме

²⁴⁴Melnyk M. To Battle... – P. 176; Логуш М. Дивізія «Галичина»... – С. 138-139.

місце займали «зрадники» та «воєнні злочинці». Солдатам німецької армії, зокрема дивізійникам, були відомі випадки, коли більшовики, взявши у полон «своїх», розстрілювали їх без суду. Тому, якщо німецький вояк обирав між смертю та полонем, яким би важким не був, то часто для українців «полон був рівнозначний з жорстокою смертю»²⁴⁵. Скажімо, Володимир Молодецький був здивований, коли під Бродами незнайомий німець запропонував йому свою вермахтівську сорочку (яких мав дві) на зміну маскувальної (саме в них були одягнені дивізійники під Бродами, на відміну від інших армійських підрозділів). Так само був вдячним німцеві за військову сорочку і З. А., адже це врятувало його від розстрілу²⁴⁶. Богдан С. обміняв свою сорочку: «Я боявся дуже, знаєте, бо в тій маскіровочній блюзці, то вони любили розстрілювати. <...>Я кажу до него, що ночі вже зимні, а блюзочка та тоненька, я кажу, то я візьму ту шерстяну блюзку. Там валялися і вбиті, і полонені. І я ту свою скинув, розумієте, а ту шерстяну, вермахтівську, взяв на себе, і то мене врятувало, бо я всюди: «Я не дивізія, я Вермахт». А дивізійників розстрілювали, не всіх, не всіх, але часто»²⁴⁷. Ще однією відмінністю у військовій формі між дивізійниками та вермахтівцями були відзнаки їхніх підрозділів, а саме – галицький левик в українців. Зенон Врублевський не здогадався його зняти з уніформи, а тому його привели до конвоїра: «Конвоїр мене вдарив по обличчю, (видно було, що зі Східної України) і прогримів, щоб я ні в якому разі не зізнавався, що належу до дивізії, бо розстріляють»²⁴⁸.

Уникнути радянського полону вояки дивізії намагалися й наприкінці війни. Михайло Т. після закінчення бойових дій опинився за лінією фронту в радянській зоні й впродовж місяця намагався «прорватись на Захід»: «Ночами йдемо, а вдень знаходили господарство, залазили там, ночуємо, сидимо цілий день десь шукаємо їжі». У радянський полон він потрапив під німецьким прізвищем поблизу Штутгарта у травні 1945 р. Цю подію Михайло Т. оцінює для себе як трагічну та

²⁴⁵Гриньох І. Дивізія „Галичина” й українське підпілля // Броди. Збірник статей... – С. 45.

²⁴⁶З.А. З-під Бродів у полон // Вісті комбатанта. – 1998. – Ч. 1. – С. 80.

²⁴⁷Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

²⁴⁸Гоголь Х. Слідами спогадів: три правди про дивізію «Галичина» [Електронні дані]. – Режим доступу: <http://www.pohlyad.com/istoria/n/5615>. (дата звернення 10.12.2013 р.). – Назва з екрана.

зумовлену збігом обставин не лише через закінчення війни («бачив, що Берлін забирають»), а й через те, що уже підійшов впритул до місця, де разом з трьома товаришами планував перейти лінію фронту біля річки Одри: «І там кричали, кричали. А я спав, і не чув нічого <...> І в той момент кричать: «Руки вгору, вихаді». І так нас вивели там. <...> Можна було в той же час перебраться в одягу і тікати до самого кінця, розумієте. <...> Ми тільки, щоб прорвались на Захід, розумієте. Я не раз собі думаю і треба було мені бути в лагерах мучитись. Так доля склалась»²⁴⁹.

Щоб вижити, Маркіяну К. довелося «приміряти» на себе кілька національностей: це дозволило опинитися за межами Радянського Союзу. Його дивізійний період тривав неповних чотири місяці: від 10 червня до кінця вересня 1944 р. та дав початок життєвій одисеї на найближчі п'ять років. Після військового навчання, у вересні 1944 р. його відправили на фронт на угорсько-румунському кордоні для оборони Будапешта, де за тиждень під час оточення він потрапив у радянський полон. У перехідному таборі Маркіян К. обліковувався як угорський громадянин – «українець із Закарпаття». Використання праці військовополонених як безкоштовної робочої сили було широко розповсюдженою практикою. Тож Маркіян К. працював вантажником в Одеському порту, згодом – на відбудові мостів у Дніпропетровську та на заводі імені Ілліча у Маріуполі. Влітку 1947 р. його разом з іншими угорцями звільнили з полону і відправили «додому» – в Угорщину. Спроба повернутися звідти додому, до Львова, завершилась безрезультатно. Він, уже як поляк та примусовий робітник з Німеччини, звернувся у містечку Ополе до радянської репатріаційної комісії. Втім, його впізнав працівник комісії (сержант), який проживав з ним на одній вулиці у Львові. Тож Маркіяна К. заарештували, тому він симулював хворобу й потрапив до лікарні. Звідти він утік та з різними пригодами повернувся назад в Будапешт. Тут йому вдалося отримати документи, що він є євреєм, і знайти

---

²⁴⁹Інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна).

роботу в єврейській організації. У 1949 р. він утік до Австрії, а 24 липня 1950 р. вже ступив на канадську землю, згідно з робочим контрактом²⁵⁰.

Інша доля спіткала Леоніда М., який після поранення закінчення війни зустрів у лікарні. Оскільки українці підлягали репатріації до СРСР, то поворотною віхою життя для нього стала відповідь –«українець» – на запитання американців: «Хто ти?». Після повернення Леонід М. відбув вісім років покарання на Колимі. У розумінні респондента саме відсутність життєвого досвіду та молодість (19 років) відіграла свою роль: «Якби зайняв відразу інакшу позицію, то може по-другому моє життя пішло. <...> А якби я сказав, що я поляк, був в Німеччині на роботах, я в Варшаві родився, прекрасно знаю польську мову, мене би ніхто не передав. Там би був на Заході, а там вже моя справа, ким би я був даліше – був би українцем»²⁵¹.

Потрапляння в полон та перші дні в полоні відтворюється дивізійниками як особливо травматичний досвід, адже для них він означав не лише зміну статусу, а й майбутню невизначеність. Зенон А. потрапив в полон під Бродами. Нелюдяне ставлення до полонених він запам'ятав найбільше: «Кричали до нас: “Пригайте на танки фашисти”. Німці цього не розуміли, я розумів. Попробуй на ходу пригнути на танк. <...>Я ледве видряпався на той танк, бо вони змішували всіх – і живих, і мертвих під гусениці. Так вони толочили людей. Хто встиг скочити на танк, хто не встиг – там не було порятунку»²⁵². Цей досвід був особливо травматичним для респондента, тому, аби не розповідати, він попросив прочитати опубліковані мемуари про цю сторінку його життя²⁵³: «То не швидкість танків грала роль, а то, що вони не жаліли, не по-людськи віднесли. Як то можна живу людину наїхати танками і задавити, якщо він підняв руки до гори. Я маю на увазі німців. <...> Вони здавалися, а нам не було куди діватися»²⁵⁴. Особлива жорсткість червоноармійців по відношенню до дивізійників запам'яталася і Денису П.: «Як

²⁵⁰Інтерв'ю з Маркіяном К. від 12 січня 2011 р. (Канада).

²⁵¹Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна).

²⁵²Інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Україна).

²⁵³З. А. З-під Бродів у полон // Вісті комбатанта. – 1998. – Ч. 1. – С. 75-91.

²⁵⁴Інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Україна).

нас вели через поле бою, то там повно лежало наших хлопців, повно. Мало того, що вбили, розстріляли, та ще й кріса в живіт впхали»²⁵⁵.

У таких умовах думки про втечу часто не покидали полонених: «То жара така була. Остановили колону. Дали відро якомусь, кажуть: «Побіжи до хати, набери води». А я був під маркою німця, я мусів був розуміти. Думаю собі, чому мене не післали по воду, я вже був би не вернувся, я був би десь затесався в селі, перебрався би в просту одежу»²⁵⁶.

Втім, не усі солдати Червоної армії виявляли вороже ставлення. Декому з них дивізійники завдячують своїм життям: «Спецзагони кагебістів йшли. І мене зламав кагебіст за груди і до пістолета. А прибігає солдат і не дає мене, каже: “Що ти дітей розстрілюєш?”<...>То й він до мене каже – йди сховайся там»²⁵⁷. Подібна історія була і в брата Ярослава З., про що він дізнався уже після 1991 р.: «Як ловили дивізійників, то одразу чоботи стягали і стріляли на місці. Він оповідав моїй сестрі, що попав в полон під Бродами, і якийсь старшина запхав його до льоху [*погриб. – О.Х.*] і протримав там два тижні, поки фронт не перейшов»²⁵⁸.

Для деяких дивізійників полон став лише першим етапом їхніх «особливих» взаємин із радянською державою після закінчення війни. На прикладі нашої вибірки, 7 осіб із 26 було заарештовано вже на «спецпоселенні» після звільнення з полону або ж під час фільтраційного процесу. Ще трьом особам вдалося втекти з табору для полонених та повернутися назад в Україну, де вони були повторно заарештовані НКВС у 1947-1950 рр. Вони встигли двічі відчутти на собі радянську репресивну систему спочатку в статусі військовополонених, а тоді – як «ворогів народу». Наприклад, Михайло Бендина був поранений в ногу під Бродами і 21 липня 1944 р. потрапив в радянський полон: у фільтраційному таборі працював до березня 1946 р. спочатку на шахтах Донбасу, потім ще півроку в Кемеровській області. Звідти 17 липня 1946 р. утік в м. Городок в Україну, де отримав документи як польський переселенець. 21 квітня 1949 р. його видали: отримав 25

²⁵⁵Інтерв'ю з Денисом П. від 7 березня 2006 р. (Україна).

²⁵⁶Інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Україна).

²⁵⁷Інтерв'ю з Денисом П. від 7 березня 2006 р. (Україна).

²⁵⁸Інтерв'ю з Ярославом З. від 27 грудня 2010 р. (Канада).

років заслання в Горьківській області на лісоповалі²⁵⁹. Володимир Купріяничук із Святогорських таборів втік у 1947 р., але після повернення додому був знову заарештований у 1948 р. через свою діяльність в УПА²⁶⁰. Зенон Врублевський відпрацював два роки в таборах на Уралі, після чого йому вдалося утекти у 1946 р. До родини він не повернувся, натомість опинився у підпіллі: «До родини я не міг показатися, бо я знав, що мене будуть шукати. То я: там день, там день». У підпіллі він займався перевезенням пакунків, в основному медичних препаратів: «Я не можу сказати, що був такий великий упівець, в великих боях приймав участь. Я був в одній такій перестрілці, така група Вітра, чоловік може двадцять <...>. Вдень залізеш десь, якщо то в лісі, в якісь корчі, сидиш і не пікаєш. Якщо була можливість десь в селі бути, то всі йшли в стодолу»²⁶¹. Він обув «упівцем» усього два місяці, після чого був заарештований спецорганами.

Із 26 осіб вибірки, решта (16 осіб) повернулася з полону в Україну у 1946-1953 рр. або були звільнені за інвалідністю чи хворобою у 1946-1947 рр. Скажімо, Михайло Т. перебував в полоні під німецьким прізвиськом з травня 1945 р. по листопад 1947 р. у Вологодській області (м. Череповець), де працював вантажником на шахті. Після звільнення він повернувся додому та допомагав місцевим підпільникам з УПА. Уникнути можливого арешту йому допомогло те, що від голови сільради він отримав документ, що під час війни перебував в Німеччині на примусових роботах²⁶². Павло Л. з-під Бродів потрапив на Урал та в Пермську область. З 1946 р. вже перебував на «спецпоселенні», додому повернувся через шість років²⁶³. Василь М. після Бродів покарання відбував на Уралі в шахтах Углеуральська. У 1947 р. отримав можливість вільно займатися кравецтвом. У 1956 р. повернувся в Україну²⁶⁴. Володимир Козій родом із міста

²⁵⁹Галицьке братство колишніх вояків... – С. 21.

²⁶⁰Там само. – С. 25.

²⁶¹Товарянська О. Усні історії колишніх вояків дивізії «Галичина». Інтерв'ю з Зеноном Івановичем Врублевським / Оксана Товарянська // Схід-Захід. – Вип. 11-12. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 328-329.

²⁶²Інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна).

²⁶³Інтерв'ю з Павлом Л. від 26 жовтня 2007 р. (Україна).

²⁶⁴Інтерв'ю з Василем М. від 25 жовтня 2007 р. (Україна).

Ярослав (сучасна Польща) в полон потрапив під час бойових дій поблизу Тернополя та Збаража у квітні 1944 р. Його звільнили у 1947 р.²⁶⁵.

Загалом, звільнення полонених в СРСР, в тому числі і німців, розпочалося ще в середині 1945 р. Звільненню підлягали передусім хворі, непрацездатні та інваліди, окрім воєнних злочинців та осіб, які служили у військах СС, СД, СА й гестапо, незалежно від фізичного стану. Зокрема, 18 червня 1946 р. прийнято постанову «Об отправке на родину больных и нетрудоспособных военнопленных немецкой и других западных национальностей». До 31 грудня 1948 р. СРСР зобов'язувався репатріювати усіх німецьких військовополонених, окрім засуджених за воєнні злочини. Вони підпали уже під «аденауерівську» амністію 28 вересня 1955 р. згідно з указом Президії ВР СРСР «Про дострокове звільнення німецьких громадян, засуджених судовими органами СРСР за скоєні ними злочини проти народів Радянського Союзу в період війни». Про відсутність порядку в обліку військовополонених йдеться в розпорядженні МВС № 744 від 28 листопада 1949 р. Зокрема, перевіркою було виявлено, що належного обліку та розшуку втікачів не велося, багато військовополонених самотійно лікувалися в цивільних лікарнях, влаштовувалися і працювали на різних підприємствах, в установах, зокрема і в режимних, радгоспах та колгоспах, одружувалися з радянськими громадянками, ухилялися від обліку як військовополонені²⁶⁶.

Попри таку загальну політику стосовно військовополонених (ті, що розуміли російську мову, перебували в кращій ситуації, адже могли швидше адаптуватися до нового становища), не усім дивізійникам пощастило завершити свою «кар'єру полоненого» так рано. Наприклад, Михайло М. під Бродами потрапив у радянський полон. Покарання відбував до 1946 р. в Московській області та Сталіногорську на шахті, потім на будівництві в Красноярському краї до 1954р.²⁶⁷. Богдан С. після Бродів відсидів три роки в московській тюрмі, після чого відбув ще шість років заслання на Забайкаллі. У 1954 р. втік в Україну без

---

²⁶⁵Галицьке братство колишніх вояків... – С. 25.

²⁶⁶Военнопленные в СССР (1939-1956 гг.): Документы и материалы / Сост. М.М.Загорулько, С.Г.Сидоров, Т.В.Царевская / Под ред. М.М.Загорулько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.

²⁶⁷Інтерв'ю з Михайлом М. від 25 жовтня 2007 р. (Україна).

документів. З часом «легалізувався» у Львові²⁶⁸. Денис П. потрапив в радянський полон під Бродами. Оскільки був з «не благодійної родини», то йому дали 25 років, з яких відсидів три роки у Мордовських таборах та відбув десять років заслання у Дзезказгані біля Байконуру на мідних шахтах, що сильно підірвало його здоров'я. У 1957 р. повернувся в Україну²⁶⁹. Такі свідчення респондентів також ілюструють те, що їм важко чітко артикулювати різницю між «перебуванням в полоні» та «засудженням як ворога народу», адже у їхньому сприйнятті це частина одного періоду їхнього життя «за ґратами».

Заарештовані. Значна кількість заарештованих дивізійників (30 осіб з вибірки) не потрапила в радянський полон під час битви під Бродами, і війна для них не завершилася із закінченням «дивізійного періоду»: їхні життєві траєкторії були значно складнішими. Сюди слід додати також 10 осіб, які після звільнення чи втечі з полону повторно потрапили в поле зору каральних органів й були заарештовані. Зокрема, можемо виділити такі категорії: 1) особи, підозрювані у належності до націоналістичного підпілля; 2) вояки УПА, затримані під час бойових дій чи облав; 3) особи, затримані за антирадянську агітацію тощо. Переважно їх було засуджено за статтею 52-1 та 52-11 Кримінального кодексу СРСР за «зраду Батьківщині» (під амністію вони потрапили у 1955 р.).

На перший погляд може здатися, що в СРСР дивізійників не було виокремлено в окрему категорію «небезпечних елементів», передусім через їхню невелику кількість, адже основні сили влади спрямовувалися на придушення масового українського підпілля та його прихильників, частиною якого і стали колишні вояки дивізії. Проте, це не означає, що каральні органи не знали про те, що певна кількість дивізійників була розпорошена серед місцевого населення. Радше, багатьом з них вдалося приховати свою належність до цього військового формування.

Нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія особисто інформував Сталіна 19 серпня 1944 р. про ситуацію в Західній Україні після вигнання нацистів. Між іншим, він згадав і про вояків дивізії «Галичина», яка, за його словами,

---

²⁶⁸Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

²⁶⁹Інтерв'ю з Денисом П. від 7 березня 2006 р. (Україна).

формувався на чолі з «представниками УГА 1914-1918 рр.»²⁷⁰. Берія звітував вищому керівництву СРСР і про те, що багато вояків дивізії після її розгрому під Бродами в місцевих лісах «займаються бандитизмом разом із бандитами УПА»²⁷¹. Після Бродівської битви у спеціальному листі від 30 серпня 1944 р. начальникам УНКДБ та прокурорам Західних областей УРСР роз'яснювалося, як кваліфікувати діяльність полонених вояків дивізії у правовому полі: «Оскільки ця дивізія формувався з добровольців, громадян СРСР, ці особи, вступаючи в цю дивізію і беручи в ній участь для боротьби з радянським народом, тим самим перейшли на бік ворога – зрадили Батьківщину. Учасники цієї дивізії, які залишилися на території СРСР після вигнання німецького окупанта, належить репресувати. Злочини їх кваліфікувати за ст. 54-1а або 54-1б КК УРСР»²⁷². Відповідно, у поле зору каральних органів потрапили також і повнолітні родичі дивізійників.

Така політика держави щодо «неблагодійних елементів» та їхніх родин зумовлювалася і суто практичним завданням: керівництву, замість виконання своїх прямих адміністративних обов'язків, довелося займатися ліквідацією націоналістичного підпілля. Так, 6 вересня 1944 р. секретар Тернопільського обкому партії І. Компанець просив дозволу розпочати «высылку семей участников банд-формирований за пределы области»²⁷³. Про складність ситуації свідчить і дезертирство серед партійних робітників: в Тернопільській області за жовтень 1944 р. утекло 10 осіб²⁷⁴. Поруч із внутрішніми військами НКВС, для боротьби із підпіллям додатково залучалися й винищувальні батальйони («стрибки») ²⁷⁵. Взимку 1946 р. було залучено й підрозділи Червоної армії: практично в кожному

²⁷⁰ Документ № 19. 1944 р., 19 серпня. – Інформація наркома внутрішніх справ СРСР про ситуацію у Львівській області та Львові, дії збройних формувань ОУН-УПА та оперативні заходи для їхньої ліквідації / «Особие папки» Сталіна і Молотова... – С. 79.

²⁷¹ Там само. – С.79.

²⁷² Цит за: Вронська Т. Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917-1953 рр. / Тамара Вронська. – Київ: Темпора, 2013. – С.64. Оригінал документу: ГДА МВС України. – Ф.15. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 42-43.

²⁷³ ДАТО. – Ф. П-1. – Оп.1. – Спр.101. – Арк. 142.

²⁷⁴ ДАТО. – Ф. П-1. – Оп.1. – Спр.101. – Арк. 148.

²⁷⁵ Станом на 1 червня 1944 р. на території Тернопільської області діяв 21 винищувальний батальйон (1046 осіб), а впродовж року їхню кількість було збільшено до 39 (4809 осіб). Див.: Літопис УПА. – Том. 49. – С. 17.

селі були розміщені відповідні гарнізони²⁷⁶. Це свідчить про неспроможність справитися з підпіллям лише силами відділів НКВС.

Попри вказівки фільтрувати заарештованих осіб на членів ОУН, УПА та дивізії, у поле зору радянських каральних органів впродовж 1944-1946 рр. потрапило не більше 100 осіб, ідентифікованих як колишні дивізійники (з них найбільше у Львівській області – 30 осіб станом на 1 травня 1946 р.)²⁷⁷. Коли Володимиру М. вдалося вийти із оточення під Бродами, він хотів повернутися додому, в Перемишль. Проте не дійшов: фронт вже стояв на території Східної Польщі, тому він потрапив в сотню «Лева» УПА. У підпіллі побув недовго, тоді влаштувався на роботу архівістом у Яворівському відділі НКВД (про це дізнаємося із його кримінальної справи). Щоб уникнути арешту, він самовільно покинув робоче місце та вступив до Львівського політехнічного інституту у вересні 1945 р., де його заарештували 10 січня 1946 р.²⁷⁸. Дмитро-Олесь Г. після Бродів повернувся в рідне село, де перейшов в УПА та сформував разом з батьком сотню. 21 листопада 1945 р. його заарештували. До 1953 р. відбував заслання в Норильську, де за участь у страйку та повстанні отримав ще рік закритої тюрми в Свердловську. У 1956 р. його звільнили²⁷⁹. Ярослав Ольховий також повернувся додому після Бродів. Хоча в УПА не був, проте це не уберегло його від арешту в 1948 р.²⁸⁰. Любомира В. заарештували у 1951 р. на території Росії під час проходження військової служби в Червоній армії. Його вислови про те, що німецька армія є більш дисциплінованою за радянську, було потрактовано як «антирадянську агітацію»²⁸¹. Якби не цей випадок, то він міг би уникнути арешту, адже до цього в поле зору каральних органів не потрапляв, хоча й перебував в УПА після битви під Бродами. Згодом, у 1946 р. він став студентом: вступив на радіотехнічний факультет Львівської політехніки.

²⁷⁶Патриляк І. Перемога або смерть... – С. 245.

²⁷⁷Боляновський А. Дивізія «Галичина»... – С. 302.

²⁷⁸Інтерв'ю з Володимиром М. від 25 жовтня 2007 р. (Україна); Архів Управління СБУ у Львівській області. – А. к. с. 23615.

²⁷⁹Інтерв'ю з Дмитром Г. від 18 квітня 2006 р. (Україна).

²⁸⁰Галицьке братство колишніх вояків... – С. 27.

²⁸¹Архів Управління СБУ у Тернопільській області. – Ф. 13. – А.к.с. № 12387. – С. 20-134; Інтерв'ю з Любомиром В. від 24 лютого 2006 р. (Україна).

Спільний досвід перебування в ГУЛАГу став основою формування колективної ідентичності не лише дивізійників, а й мільйонів радянських громадян. За 1929-1953 роки через ГУЛАГ пройшло понад 18 мільйонів осіб, ще близько шести мільйонів зазнало депортацій та висилок²⁸². ГУЛАГ став яскравим вираженням сталінського Радянського Союзу: «Всі лагери, то як тепер ті великі комбінати. Всі працювали за кусок хліба і миску баланди»²⁸³. Енн Епплбом влучно підмітила відсутність фундаментальної різниці між життям за колючим дротом і на волі: «Навіть на тюремному жаргоні світ по той бік колючого дроту називався не *волею*, а *большой зоной*»²⁸⁴.

Побутове життя в таборах ГУЛАГу не є предметом нашого дослідження. Радше звернемо увагу на кілька наступних моментів. Леоніду М., окрім важкої щоденної праці, запам'яталося також і негативне ставлення з боку адміністрації табору: «Хамське було ставлення. Мені голову розбило в шахті <...>. Я прийшов в ту санчасть, а вона там сидить така: ‘Што? Боліт?’ – Я кажу: ‘Боліт’. – ‘А наших как біл, то не боліло?’ Та яке твоє діло? Ти є санітар, чи ти є фельдшер, чи ти є лікар, ну що то за таке говорення було? <...>.І така дурість була на кожному кроці»²⁸⁵.

Питання легітимності засудження неодноразово піднімалася дивізійниками під час перебування в ГУЛАГу. Скажімо, Володимир М., засуджений 10 січня 1946р. на 15 років з позбавленням громадянських прав на 5 років, писав звернення до Верховного суду у 1947, 1953 та 1954 роках з проханням переглянути вирок (його змінено не було):

Головною причиною мого ув'язнення стала «зрада Батьківщини». Я народився у 1924 р. в місті Перемишль поза територією Радянського Союзу і до 1944 р. я не жив в Радянському Союзі: до 1939 р. у Польщі, впродовж 1939-1944 рр. під німецькою окупацією. Різноманітні обставини спричинили те, що я у віці 19 років вступив до дивізії СС «Галичина», організованої

²⁸²Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенка / Енн Епплбом. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 10.

²⁸³Інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Україна).

²⁸⁴Епплбом Е. Вказ. праця. – С. 19.

²⁸⁵Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна).

німцями у 1943 р.. Я зробив так під впливом свого виховання і в умовах, коли ніколи не бачив радянської влади і тому це не можна трактувати як 'зрада Батьківщини'». 7 липня 1953 р.²⁸⁶.

Згідно з указом про амністію²⁸⁷ від 17 вересня 1955 р., усі радянські громадяни, що співпрацювали з окупаційним режимом²⁸⁸ отримали звільнення, зокрема, через скорочення їхнього строку. Скажімо, вирок Володимира М. було скорочено з 15 до 10 років: це дозволило йому повернутися в Україну у 1956 р. Більшість дивізійників повернулися в Україну впродовж 1955-1960 рр.

Незаарештовані. 11 осіб із вибірки (див. *Таблицю 2.1*) не було заарештовано радянською владою. До їхнього числа належать двоє осіб, яких переселили з Польщі під час операції «Вісла»: відповідно, їхні біографічні дані не були детально перевірені. Іншого дивізійника після повернення додому після Бродів радянська влада одразу мобілізувала до Червоної армії. Іван Пацай після Бродів повернувся додому та також був мобілізований в Червону армію, після демобілізації працював в колгоспі²⁸⁹. Втім, іншим, можна сказати, пощастило. Василь Т. вважає, що його не заарештували тільки тому, що ніхто не знав, що він пішов до дивізії: він навчався не у рідному селі й саме звідти пішов добровольцем²⁹⁰. Василь Гузій з Рогатина потрапив у полон до «тітовців» в Югославії, тому повернувся додому тільки у 1946 р. Йому вдалося закінчити Московський енергетичний інститут²⁹¹. Коли дивізія перебувала у Словаччині, близько 200 її вояків дезертирувало в Україну, частково вони пішли в УПА. Серед них був і Олександр Козак, який заарештованим не був, можливо тому, що був родом з Волині²⁹².

Уникнення арешту не означає, що це дозволило дивізійникам повноцінно інтегруватися та жити життям людей без ярлика «ворог народу». Досвід

²⁸⁶ Архів Управління СБУ у Львівській області. – А.к.с. 23615. – Арк. 63.

²⁸⁷ Попередній указ «Про амністію» від 27 березня 1953 р. стосувався переважно кримінальних злочинців (звільнили засуджених до 5 років, іншим скоротили термін вдвоє).

²⁸⁸ Детальніше див. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. Сост. Смирнов М.Б. – Москва: Звенья, 1998.

²⁸⁹ Галицьке братство колишніх вояків... – С.27.

²⁹⁰ Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Україна).

²⁹¹ Галицьке братство колишніх вояків... – С.24.

²⁹² Там само. – С. 25.

перебування в ГУЛАГу близьких людей та страх потрапити туди став тією визначальною рисою, яка характеризувала їхні стратегії поведінки уже як радянських громадян упродовж усього радянського періоду. Це добре ілюструє життя Василя Т. Йому вдалося вийти із Бродівського кільця разом із рештками дивізії, де з листопада 1944 р. очолював інтендантську службу своєї сотні. У Сербії разом з товаришем відстали від дивізії та повернулись в Україну. Він перебував в УПА в Карпатах (сотня «Снігура», курінь «Бойки») до березня 1947 р. «Легалізувався» та закінчив Львівський лісотехнічний інститут, після чого працював інженером в Сибіру до середини 1970-х рр.:

Я свідомо залишив Україну і пропрацював усе своє свідоме життя в Сибіру. Я знав, що мене можуть зловити в будь-який момент. Я навіть відмовився від якоїсь важливої нагороди. Один мій колега прийняв нагороду. Ви ж знаєте, що вони [НКВС – О. Х.] дуже перевіряють перед тим, як нагородити. Так от, він в результаті тої нагороди ще й втратив роботу. На жаль, він мене не слухав²⁹³.

Після ГУЛАГу. Після повернення додому з ГУЛАГу дивізійники зіштовхнулися із проблемою отримання паспортів. Саме паспортний режим та інститут прописки став важливим засобом політичного контролю та нагляду з боку держави, який тією чи іншою мірою відчули усі. Так, після фільтраційного табору Євген Куцик повернувся до Львова, де за порушення паспортного режиму був тричі заарештований: «Не прописаний я не міг влаштуватись на роботу, а на роботу не міг влаштуватись, бо не прописаний. Ось така замкнена коломийка. Семен Стефаник, тодішній голова округкому, син письменника, дав мені резолюцію і за два місяці мене прописали»²⁹⁴. Леонід М. після звільнення одружився з українкою родом з Львівщини. Його батьки проживали на території Польщі, але туди повертатись він не захотів: «Я приїхав сюди, бо в мене жінка звідси, з Миколаївського району. Мене тут не приписували, я поїхав в Донбас, там

²⁹³Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Україна).

²⁹⁴Гоголь Х. Слідами спогадів: три правди про дивізію «Галичина»[Електронні дані]. – Режим доступу: <http://www.pohlyad.com/istoria/n/5615>. (дата звернення 10.12.2013 р.). – Назва з екрана.

працював в шахті. А тоді вернувся, бо мені вже жінка написала, що з тим чоловіком вона домовилися, що мене припишуть»²⁹⁵.

Наступне, що вдалося з'ясувати, це освіта колишніх вояків дивізії, яку їм вдалось або не вдалось здобути після закінчення війни. Освіта та можливість її отримати, дає відчуття їхнього місця та ролі в державі, характеризує особливості взаємодії з нею (Таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Освіта ветеранів дивізії (Львівська станиця)

Освіта	Початкова освіта		Середня освіта		Вища освіта
	4 класи	7 класів	Загальна	Технічна	
	6	8	18	9	19
Всього	14		27		19

Пораховано на основі даних у: *Галицьке братство колишніх вояків...* – С. 30-40.

На прикладі даних Львівської станиці бачимо, що 14 осіб із 60 осіб (у 7 осіб із вибірки не зазначена освіта) вирішили не продовжувати освіту, отриману у міжвоєнний період і в результаті працювали у якості робітників тощо. Більшість все ж продовжила навчання та закінчила технікуми й університети, а двоє осіб стали викладачами університетів. Загалом, високі посади отримати було складно, переважно працювали у технічній сфері.

Визначальною рисою колективної ідентичності ветеранів дивізії в радянський період став «розрив пам'яті» про пережитий досвід війни, що характеризувався неможливістю відкрито розповісти про своє минуле, відсутністю інституційного оформлення, перериванням процесу ретрансляції історичних уявлень, та насаджуванням радянських міфів щодо сприйняття минулого.

Розгляд індивідуальних моделей поведінки крізь призму обраних індивідом стратегій виживання показав, що досвід життя у якості радянського громадянина був переважно травматичним і призводив до визначення системи як «найбільшого ворога», а себе – її «жертви».

²⁹⁵ Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна).

*****

Формування колективної пам'яті колишніх вояків дивізії є прикладом важливості пам'яті для подолання зовнішніх загроз. Після інтернування перед ними вперше виникла потреба офіційного представлення свого воєнного досвіду перед радянською репатріаційною комісією та британською комісією з перевірки біженців. Страх перед репатріацією до СРСР та звинувачення у воєнних злочинах заклали підвалини їхньої колективної ідентичності. Заснування Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА в діаспорі уможливило консолідацію зусиль ветеранів для легітимізації свого воєнного досвіду не як «воєнних злочинців» та «зрадників», а як «борців за волю України». Висновки комісії Дешена, що встановила відсутність фактів скоєння злочинів, використовуються дивізійниками для артикуляції відсутності колективної вини.

Формування пам'яті дивізійників в СРСР характеризувалося розривом пам'яті та необхідністю забути свій воєнний досвід. У радянський період ветерани дивізії не були інституційно оформлені та не мали можливості соціальної комунікації. Для членів Галицького братства характерний такий сценарій: вступ до дивізії – військове навчання – битва під Бродами / бойові завдання / УПА – полон / арешт, який так чи інакше для переважної більшості закінчився сталінськими таборами. Розгляд індивідуальних моделей поведінки крізь призму обраних індивідом стратегій виживання дозволив систематизувати варіанти адаптації колишніх вояків дивізії через подолання обмежень та заборон (приховування факту перебування в дивізії, ігри з національністю тощо), невизнання влади тощо. Проте, досвід життя як радянського громадянина був переважно травматичним і призводив до визначення системи як «найбільшого ворога», а себе – як її «жертви».

Розділ III. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВОЄННОГО ДОСВІДУ В КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ДИВІЗІЙНИКІВ

У цьому розділі крізь призму теорії наративу розглядаються основні постулати «дивізійної ідеології» для відтворення свого воєнного досвіду, а також способи інструменталізації пам'яті на рівні керівного органу Братства – Головної управи, та його локального осередку – Тернопільської станиці Галицького братства в Україні.

3.1. Особливості «дивізійної ідеології»

Теорія наративу. Кожна особистість для повноцінної діяльності та розвитку потребує власну «історію». Це саме та «історія, яку особа вирішує розповісти про своє прожите життя; історія, розказана настільки повно і чесно, наскільки це можливо, про усе, що запам'яталося, і все те, що оповідач хоче [підкреслення *наше.* – О.Х.] повідомити іншим»²⁹⁶. Конструювання цієї «історії» зазвичай відбувається у формі наративу, залежить від складності життєвої долі особи та відображає її «соціально сконструйовану реальність» як динамічний процес (термін запропоновано Пітером Бергером та Томасом Лукманом у 1966 р.²⁹⁷).

За твердженням Дженса Брокмейера та Рома Харре, наративний поворот у царині гуманітарних дисциплін засвідчив перевагу використання терміну *наратив* не лише в теорії літератури та лінгвістиці: адже наратив розглядається не лише як спосіб репрезентації, а й як посередник між особистісними та загальноприйнятими уявленнями²⁹⁸. Так, це «відкрита і здатна до змін дослідницька рамка, яка дозволяє наблизитися до постійно мінливої реальності»²⁹⁹. Наратив розглядаємо передусім як спосіб конструювання подій та наділення їх відповідним смислом. Тому наратив дивізійників, їхніми словами –

²⁹⁶Цит. за: Кісь О. Усна історія... – С. 15.

²⁹⁷Berger P. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge / Peter L. Berger, Thomas Luckmann. – London: Penguin Books, 1991. – 249 p.

²⁹⁸Брокмейер Й. Наратив: проблеми и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре / Пер. с англ. Е. Мамчур // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29-42.

²⁹⁹Там само. – С. 29-42.

«дивізійна ідеологія» – важливий передусім через його політичний вплив, адже «розповідання історій постає не лише як спосіб творення спільноти, а й як джерело для домінування над іншими, єдності, спротиву чи конфлікту»³⁰⁰.

Аналіз наративу накладає певні обмеження на дослідника. Власний життєвий досвід індивіди передають через слова та емоції, які знаходять своє відображення у вигляді тексту чи транскрипту. Взаємозв'язок мовного освоєння світу та пам'яті відіграє неабияку роль, адже «у мові завжди можна висловити більше або менше від того, що мало місце в минулому. І навпаки, за кожною історією стоїть більше або менше, аніж сказано у мові»³⁰¹. Жодне джерело, його текст, не може повністю вмістити «справжню історію», яка уявляється та пізнається лише за допомогою текстових джерел³⁰². Тим паче, що текст історії ніколи не буває завершеним.

Тут не йдеться про те, що з часом люди мають здатність забувати, перекручувати факти, плутати назви, залучати до своєї оповіді уяву та власне бажання подати себе в тому чи іншому світлі тощо, а радше про те, що кожна з цих історій пропонує свій варіант історії, свій власний погляд на неї. Ці варіанти накладаються один на одного своєю поліваріативністю та спільно витворюють загальне бачення минулого. Тож важливе застереження полягає в тому, що неможливо в усій повноті передати власний досвід, який розглядаємо як сконструйоване індивідом бачення його життя, зокрема, у вигляді наративу. Окрім цього, виникає ще одна пастка: «Коли ми один раз вже описали подію, слова, які ми вживали для цього, можуть дуже просто стати звичними»³⁰³. Таким чином, через постійне повторювання одного випадку виробляється звичка пам'ятати саме так, саме тими словами і емоціями («пам'ять-звичка», за визначенням Пола Конертон³⁰⁴). Відтак, життєвий наратив є передусім

³⁰⁰Johnstone B. Discourse Analysis and Narrative / Barbara Johnstone // The Handbook of Discourse Analysis. Ed. by D.Schiffrin, D. Tannen, and H. Hamilton. – Malden, MA and Oxford, UK: Blackwell, 2001. – P. 644.

³⁰¹Козеллек Р. Часові пласти. – С. 27.

³⁰²Там само. – С. 139.

³⁰³Конертон П. Як суспільства пам'ятають. – С.45.

³⁰⁴ Там само. – С. 45.

репрезентацією пережитого досвіду та не обов'язково відповідає тому, що відбулося в минулому.

Наступне методологічне застереження полягає в загальноприйнятій системі представлення життєвої історії / біографії. Розповідь про життя постає як похідна форма від загального уявлення про офіційну форму презентації публічного чи приватного життя в рамках «біографічного дискурсу» на кшталт посвідчення особистості, анкети, офіційної автобіографії тощо з метою унормування. Відтак, унікальність будь-яких спогадів та сконструйованих біографій є неможливою в межах соціальних контекстів свого постання. Саме цю ситуацію П'єр Бурдьє називає «біографічною ілюзією», яка, власне, й надає розповіді смислової цілісності³⁰⁵. Це, однак, не знімає методологічної проблеми співвідношення правдивості розповіді та подій, про які в ній йдеться.

Важливо, що аналіз наративу є ключем до розуміння процесу творення не лише ідентичності індивіда, а й колективу, до якого він належить. Поль Рікер виділив два типи ідентичності, які накладаються один на одного: *особиста (idem)* та *наративна (ipse)*. Особиста ідентичність індивіда визначається унікальністю його «Я», позбавленого впливу груп, колективів, звичок тощо³⁰⁶. Натомість, наративна ідентичність потребує зовнішнього фону, «іншого» для самовизначення, тому постає як уявна репрезентація «Я» через узгодження з навколишнім оточенням й подається у вигляді оповіді та у зрозумілій формі³⁰⁷. Таким чином, наративна ідентичність індивіда набуває ознак дискурсу, у рамках якого вона сформувалася.

Особливості «дивізійної ідеології». Іван-Павло Химка, аналізуючи особливості колективної пам'яті української діаспори в Північній Америці, висловлює занепокоєння тим, що її наратив ніколи не був переконливим для зовнішньої (неукраїнської) громади, а тому «настав час переглянути, що саме ми

³⁰⁵Бурдьє П. Биографическая иллюзия / Пер Бурдьє / Пер. Е. Ю. Мещеркиной // Интер. – 2002. – № 1. – С. 79.

³⁰⁶Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер / Пер. з франц. – К.: Дух і Літера, 2002. – С. 141–142, 148–149.

³⁰⁷Там само. – С. 169–171.

пам'ятаємо»³⁰⁸. Упродовж останнього десятиріччя подібні думки обговорювалися в низці статей. Автори наголошують на тенденції в середовищі української діаспори, з одного боку, до героїзації минулого, передусім Другої світової війни з акцентом на діяльності ОУН та УПА, а з іншого – до репрезентації себе в якості нації-жертви, в колективній ідентичності якої відсутній компонент про причетність до низки воєнних злочинів³⁰⁹.

У межах української спільноти сформувався і колектив колишніх вояків дивізії «Галичина», яким, як представникам повоєнної «політичної» хвилі еміграції, було важливо зберегти власну українськість в умовах співжиття із іншими націями. Тому їхні спогади про особистий, зокрема травматичний, досвід війни не можна повністю диференціювати від тих історичних уявлень, що циркулювали та продовжують циркулювати в українській громаді. Загалом, дивізійники неодноразово займали високі посади в українських представницьких організаціях³¹⁰. Означення «дивізійник» набуло особливого звучання в українській громаді: тут йдеться не лише про отриманий воєнний досвід, а й низку моральних якостей та реноме «доброго/патріотичного українця». На нашу думку, потрібно розрізняти поняття *дивізія* та *дивізійник*, адже термін *дивізія* апелює до минулого, а *дивізійник* – до теперішнього, хоча і має певну прив'язку до минулого.

У середовищі дивізійників *минуле* як певна пояснювальна парадигма відіграло ключову об'єднувальну роль у конструюванні їхньої колективної ідентичності та дістало яскраву політичну забарвленість. Основним питанням є не лише те, як минулі події відтворюються спільнотою, а й те, чому той чи інший образ минулого був прийнятий чи відкинений спільнотою.

Хоча більшість дивізійників належала до одного покоління (передусім, це молодь 1920-1925 р.н.), їхнє середовище було доволі неоднорідним через той досвід, який кожен з них отримав упродовж та після Другої світової війни. Можна

³⁰⁸Himka J-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora / John-Paul Himka // Spaces of identity. – 2005. – No 5.1. – P. 17.

³⁰⁹Ibid; Himka J-P. A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America / John-Paul Himka // Austrian History Yearbook. – 2006. – Vol. 37. – P. 17-31; Rudling P. Multiculturalism, Memory, and Ritualization... – P. 733-768.

³¹⁰Див: Верига В. За Рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники? / Василь Верига. – Київ, 2006. – 288 с.

умовно визначити наступні категорії воєнного досвіду членів Братства (у даному випадку час вступу до дивізії є важливим, але не визначальним):

- 1) особи, для яких дивізія «Галичина» стала першим та єдиним досвідом військової служби, передусім молодь, а також особи середнього віку;
- 2) особи, які в роки Другої світової війни служили в кількох воєнізованих чи поліційних формуваннях під німецькою егідою. Окремо слід виділити осіб, що входили до складу формацій, включених до складу дивізії на тому чи іншому етапі (УЛС, поліційні полки тощо);
- 3) радянські військовополонені, остарбайтери, біженці тощо української національності;
- 4) військовики, які пройшли військову підготовку ще до початку війни в роки Першої світової війни, Української революції, в польській чи радянській армії тощо.

Слід виокремити й ідеологічну складову особистого досвіду, адже належність до ОУН, юнацької сітки ОУН чи інших громадських організацій формувала відповідним чином світогляд та мотивувала до тих чи інших дій. На неоднорідність та непропорційне представлення особового складу дивізії, а відтак і членів Братства, потрібно зважати, адже йдеться про неоднаковий особистий досвід і, відповідно, бачення війни.

Попри зазначену вище неоднорідність, Братству вдалося виробити доволі монолітне колективне бачення подій 1943-1945 рр. із намаганням вписати себе до героїчного дискурсу «борців за волю України». В опублікованих мемуарах, замітках чи статтях нерідко можна зустріти твердження «Поки дихаємо, вважаємо, що ми були і є **БОРЦЯМИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ**» [виділено в оригіналі. – О.Х.]³¹¹. Саме це означення є ключовим лейтмотивом дивізійного нарративу. Не обов'язково, що кожен член спільноти артикулює його так виразно, як цитований вище автор. Основне повідомлення, яке дивізійники намагалися донести до ширшої громадськості, полягає в тому, аби показати сутність та значення дивізії як військового формування та пояснити, чому вони стали її

³¹¹Ільницький С. За що боролась «Галичина» // Літературна Україна. – 26 липня 2007.

вояками. Так чи інакше, усі супутні підтеми індивідуальної та колективної репрезентації підпорядковуються канону «борців за незалежність України».

Важливий елемент наративу дивізійників стосується *мотивацій вступу до дивізії*: цей епізод завжди присутній як в усних історіях, так і в опублікованих мемуарах. Дивізійники обґрунтовують важливість такого кроку як суспільною, так і політичною необхідністю, яку коротко висловлюють такими словами: «Ішли, бо настала потреба»³¹². Загальна ситуація та обставини, в яких відбувався набір до дивізії, зображується як найбільш важлива не лише у житті ветеранів, а й усієї громади, адже супроводжувалась безпрецедентною суспільною ейфорією: «Ви не можете собі уявити і вам важко буде це уявити, який це був натхненний порив молоді іти в дивізію»³¹³. Підтримка громадськості була широкою, а цифра у 82 тисячі зареєстрованих добровольців упродовж травня-червня 1943 р. підтверджує це: про це пише чи розповідає практично кожен ветеран. Середній вік осіб, які вступили до дивізії становив 17-23 роки, відповідно, згодом у старшому віці люди приписували колишнім емоціям значно більшу інтенсивність, ніж це було насправді.

Розповідь про причини вступу ветеранів до дивізії складається із кількох тематичних блоків, які хронологічно відносяться до різних історичних періодів та залучаються для підсилення їхньої аргументації. Спробуємо їх систематизувати:

1) Основна причина вступу – наявність «одвічного» ворога в особі Радянського Союзу, з яким потрібно боротися:

- «Як я дивився на той прапор, чи ту зірку ідіотську, то я був би чорт знає з ким, тільки бути проти них [у 1940 р. двоюрідну сестру респондента вивезли в Іркутськ, де вона згодом помирає. – О.Х.] А по-друге, то нам треба було вишколене військо, вишколених вояків»³¹⁴.
- Німецький окупант був тимчасовим окупантом, а на його місце прийде «відвічний ворог України, Москва»³¹⁵.

³¹²Маців Б. Вступне слово / Маців Б. Українська дивізія «Галичина». Історія у світлинах від заснування у 1943 р. до звільнення з полону 1949 р. – Львів: ЗУКЦ, 2009. – С. 6.

³¹³Інтерв'ю з Зенон А. від 7 березня 2006 р. (Україна).

³¹⁴Інтерв'ю з Ярослав Г. від 15 грудня 2010 р. (Канада).

³¹⁵Гриньох І. Дивізія „Галичина” й українське підпілля // Броди. Збірник статей... – С. 34.

- «Москва – це є перший ворог України, бо ми більше в світі ворогів не маємо, крім монголо-московської комуни. Всьо геть від Москви – от який був настрій»³¹⁶

Несприйняття радянського режиму зумовлювалося не лише власним чи родинним досвідом радянської окупації Галичини у 1939-1941 роках, а й загалом знаннями про масштаби репресій в радянській Україні до, під час та після війни, зокрема і про Голодомор.

Упродовж свого існування дивізія брала участь у низці бойових завдань в Східній Польщі, Словаччині, Югославії тощо (бойова група «Байєрсдорф», «Вільднер» та ін.) з метою знищення (прорадянського) партизанського спротиву німецькій владі. Не фронтові бойові дії дивізії у представленні ветеранів також вписуються в боротьбу з радянським режимом через таких його представників як радянські або прорадянські партизани.

2) Наступна причина стосується необхідності військової підготовки для ведення повноцінної боротьби та здобуття навичок користування різними видами зброї, адже знання військової справи є надзвичайно важливим у період війни:

- «Моя думка – треба мати своє регулярне військо. Якщо повториться історія Першої світової, щоб прислужитися до того, щоб здобути незалежність Україні. Залишитися вдома – то не була розв'язка. Партизанкою не збудуєте України»³¹⁷;

- «Мав перед собою чітку мету – стати справжнім військовим, який також би приніс користь своєму народу»³¹⁸;

- «То був простий розрахунок, що ми від німців дістанемо вишкіл, зброю»³¹⁹;

- «Всі наші переживання під ворожими окупаціями були причиною того, що ми рвалися до зброї»³²⁰.

3) В умовах окупації вступ до дивізії зображується як найкраща альтернатива з усіх можливих. Ця лінія вибудована на протиставленні дивізії із

³¹⁶Новосад П. З Україною в серці... – С. 55.

³¹⁷Інтерв'ю з Михайлом Р. від 12 листопада 2010 р. (Канада).

³¹⁸Новосад П. З Україною в серці... – С. 55.

³¹⁹Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна)

³²⁰Стеткевич Л. Чому ми йшли до української дивізії „Галичина” // Вісті комбатанта. – 1986. – № 1. – С. 74.

УПА, працюю в «Українській службі Батьківщині» (т.зв. «Будінст»), примусовою роботою в Німеччині, а також потенційною мобілізацією до Червоної армії, якщо йдеться про повсякдення весни-літа 1944 р.:

- «Життя для молоді не було тут вільного, забирали. Або *заставляли* [виділення наше. – О.Х.] йти в ліс, тоді називали партизанка, або забирали на роботу. То були облава за облавою<...>. Можна було поступити в поліцію, але там треба було тож дані – грамотність, ріст і так далі, то вже не так просто. В охорону там таку воєнізовану <...>не так просто було туди поступити. Так що молодь явно не могла показатися. <...>Як хочеш не хочеш, мусів робити вибір. По-перше, це було заманливо, що вже краще армія, чим іти в ліс, бо я уявляв собі – знав, хто ходив в ліс. Вони в основному ховалися, щоб не попасти в облаву, а потім там привикали. Без роботи все таки краще було там [у підпіллі. – О.Х.], а я мусів працювати»³²¹.

- «Якщо б я зостався, були б мене більшовики забрали і відправили до тижня на фронт перед танки на німецьке м'ясо. Вибір був перша кляса. Тепер ми всі це бачимо. Ми дістали вишкіл. [...] Так що я є задоволений»³²².

В умовах монополізації героїчного дискурсу вояками УПА відповідь на питання «Чому Ви вступили до дивізії, а не до УПА?» є важливою для дивізійників. Інтерв'юеру не обов'язково озвучувати це запитання, адже відповідь на нього є частиною наративного канону. Тут, з одного боку, йдеться про перевагу регулярної військової формації над повстанською армією. З іншого – йдеться і про відмінності між міською та сільською культурою, «освіченістю» та «неосвіченістю». Дивізійникам важливо зобразити соціальний зріз особового складу дивізії, наголосивши, що це були освічені, переважно, міські хлопці. Якщо зважати, що відділи УПА активно формувалися та почали діяти в Галичині з початком 1944 р., то на час формування дивізії у квітні 1943 р. перспектива вступу в УПА виглядала неоднозначно: «Це мені треба було хлопцеві в місті, в костюмі таким, міському, пробиватися на Волинь і там в ліс поступати? Куди? Ті сільські хлопчики там жили, то вони мали одягу відповідну, він мав і чоботи – по

³²¹Інтерв'ю з Павлом Л. від 26 жовтня 2007 р. (Україна).

³²²Інтерв'ю з Ярославом З. від 27 грудня 2010 р. (Канада).

лісі там ходив <...>. Там в сусіднім селі була його мама, сестра, і т.д. Ну, вони могли йти, <...> і треба було йти в УПА. А ми, міські хлопці у Львові, ми такої можливості практично не мали»³²³.

Все ж, у представленні дивізійників, дивізія та УПА, як воєнізовані формування, символізують єдність та мають спільну мету: боротьбу за незалежність України. Влучну метафору запропонував Богдан С. під час інтерв'ю: «Такий приклад – дві залізних рейки, по яким піде поїзд. По одній не піде. На одній дивізії України не буде, і на одних повстанцях України не буде. <...> Повстанці виповняють свою роль по селах, по лісах, всюди. А регулярна армія – свою роль, коли йдеться про військову вартість, <...> ніяка держава без регулярної армії не може існувати. А повстанці – це якби резерв, допоміжні сили. Тут не має ніякого протиставлення»³²⁴.

Наступний тематичний блок наративного канону стосується *сутності та значення дивізії* як військового формування. Таким чином, 14-та дивізія Ваффен СС «Галичина», покликаючись на свою останню назву І-ої УД УНА, стала «українською дивізією» (більш нейтральний новотвір – дивізія «Галичина»), що так чи інакше заперечувало прив'язку до гучних злочинів СС. Також, дивізійники наголошують на розрізненні Ваффен СС та СС. Для них, дивізія як «українська частина» у складі Збройних сил Німеччини діяла в «українських інтересах», а не Третього Райху і «Нового порядку»: «Ми пішли, хоч може і до “їх” війська, та не воювати за “Нову Європу”, але за свої власні інтереси, які з німецькими не покриваються»³²⁵. Це мотивувалося й тим, що після поразки Німеччини дивізії відводилась роль ядра майбутньої української армії, уособленням якого мала б стати УНА.

У баченні ветеранів патріотизм не можна виміряти уніформою, яку носить солдат: «Вирішувала не форма зовнішнього пов'язання, але зміст ідейної

³²³Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

³²⁴Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

³²⁵Грицак П. Вежі і кулемети... – С. 18.

настанови»³²⁶. Деякі дослідники ставлять під сумнів несприйняття дивізійниками поглядів нацистів, мотивуючи це не лише фактом вступу до німецької військової частини, а й наявністю ідеологічних лекцій (дві години на тиждень) під час військової підготовки, складанням присяги Адольфу Гітлеру, хоч і «для боротьби з комунізмом»³²⁷. Натомість, за свідченням очевидців, під час таких занять усі переважно спали, а присяга із таким змістом сприймалася як формальність³²⁸.

Дивізію також вписано до пантеону українських військових частин як невід'ємну складову «Визвольних змагань» українців впродовж усього ХХ століття у зв'язці Легіон УСС – УГА – армія УНР – Закарпатська Січ – легіони ДУН – УПА тощо. Це демонструвало важливість боротьби із ворогом (ворог той же), прагнення незалежної України, і, найголовніше, тяглість боротьби українців за незалежність. З нагоди 35-ої річниці створення дивізії, у 1977 р. Мирослав Малецький так оцінив роль дивізії в українській історії: це «мале, але сутнє звено безперервного ланцюга подій у боротьбі українського народу за право жити своїм самостійним життям»³²⁹. На Установчих зборах з нагоди створення Галицького братства у 1992 р., Богдан Стасів у своїй доповіді висловив цю думку подібними словами: «Ще одне звено, потрібне звено у безперервних змаганнях українського народу за свою свободу»³³⁰.

Варто зауважити, що представлена риторика наративного канону дивізійників значною мірою повторює постулати «продивізійної пропаганди», які використовувалися пропагандистами під час рекрутування. Відмінність у тому, що нацисти закликали ставати до боротьби за «Нову Європу» проти Радянського Союзу, тоді як у баченні дивізійників вони «йшли воювати за Україну».

Опитані дивізійники не шкодують про зроблений вибір, радше вважають, що в складних умовах того часу, саме вступ до дивізії дозволив зберегти власне життя. Це особливо стосується тих, хто після війни опинився за кордоном: «Якби

³²⁶Малецький М. Наші завдання / Мирослав Малецький. Без ілюзій. Коментарі. – Торонто – Нью-Йорк – Мюнхен: Накладом Братства кол. вояків 1-ої УД УНА, 1981. – С. 96.

³²⁷Rudling P. 'They Defended Ukraine'... – P. 342-343.

³²⁸Інтерв'ю з Романом К. від 18 листопада 2010 р. (Канада).

³²⁹Малецький М. У тридцятьп'ять років / Мирослав Малецький. Вказ. праця. – С. 118.

³³⁰Співдоповідь голови Управи Тернопільської станиці Богдана Стасіва, виголошена 20.06.1992 р. на Установчих Зборах // ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5-6.

не пішов, то що? Дивізія і дивізійники ще найкраще вийшли в той час, але то тоді ніхто не знав того»³³¹; «Я був дуже тяжко поранений. Якби мене хтось зараз спитався, чи ти жалуєш, що був в Дивізії? Ні. Бо то, що я навчився в дивізії, жадний університет би мені того не дав»³³²; «Перебувані коротко у дуже жахливих умовах в Дивізії, а відтак, за нізачо відбув такий довгий час у полоні, не дав мені жодної корисної ролі у моєму житті, крім одного: я дякую Господу Богу, що зберігав мене і мені подібних при життю. Могли прожити, не в тюрмах чи Сибірах, як наші родини, друзі і подруги, а ми мусіли жити на чужині»³³³.

Як і в будь-якій спільноті, у громаді дивізійників звучали й інші оцінки ролі дивізії. Зокрема, офіцер Богдан Підгайний (він також був членом ОУН(б)) зазначив, що створення дивізії було «політичною нісенітницею», яка мала би стативсього лиш ще однією сходинкою у кар'єрі губернатора дистрикту «Галичина» Отто Вехтера. Свою думку Богдан Підгайний базує на розрізненні між власне *дивізією* та *дивізійниками* та стверджує, що її вояки «вийшли з тої авантюри чисті, з гонором, і не сплямили чести українського вояка»³³⁴.

Хоча запропонований спільнотою образ минулого як єдиного цілого і відсилає до минулого, він, радше, розповідає про перспективи на теперішнє та майбутнє, вірніше, про те, яке значення реконструкція минулого має у сучасному контексті. «Наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле», від різних його версій. Відбувається двосторонній вплив: сучасність впливає на спогади про минуле, а минуле впливає на («спотворює») сприйняття теперішнього»³³⁵. Віддзеркаленням презентизму минулого та його ролі у середовищі дивізійників є наступне твердження «дивізійного письменника» Олега Лисяка: «Гасло наших святкувань 'За рідний край, за стрілецький звичай, за волю України' є ядром наших прагнень і змагань у минулому, наших спроб у сучасному та метою наших прямувань у майбутньому»³³⁶.

³³¹Інтерв'ю з Романом К. від 18 листопада 2010 р. (Канада).

³³²Інтерв'ю з Петром П. від 16 грудня 2010 р. (Канада).

³³³Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2012 р. (Великобританія).

³³⁴Лисяк О. У 50-ліття постання дивізії / Лисяк О. Відламки «Шибки у вікні»... – С. 57.

³³⁵Конертон П. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004. – С. 16.

³³⁶Малецький М. У 30-ліття І-ої УД УНА / Мирослав Малецький. Вказ. праця. – С. 112.

Алон Конфіно стверджує, що важливим є не те, що репрезентується, а те, як саме ця репрезентація, як вияв історичного світогляду, соціальних та політичних цінностей, інтерпретується та сприймається спільнотою³³⁷. Аналіз оповідей респондентів та доступних спогадів дає підстави стверджувати, що в усіх більшою чи меншою мірою міститься представлений вище нарративний канон. Тобто, йдеться про досягнутий консенсус усередині спільноти стосовно публічної репрезентації власного воєнного досвіду. Повнота висвітлення елементів нарративу Братства в індивідуальних репрезентаціях ветеранів, що проживають як в Україні, так і діаспорі може варіюватися. Наративна лінія зазвичай передусь представленню особистих обставин, які можуть бути повністю або частково випущеними з розповіді і бути уведеними респондентом лише після уточнюючого запитання та, більшою чи меншою мірою, суперечити сказаному в рамках нарративу. З одного боку, те, що наратив Братства в тій чи іншій повноті артикулюється практично кожним його членом, незважаючи на власний воєнний досвід, є свідченням того, як в ході соціальної комунікації всередині колективу обмін власними історіями посприяв їхньому переоформленню так, що практично усі члени спільноти отримали майже однаковий набір подібних історій³³⁸. З іншого боку, згідно з теорією американського психолога Джеймса Верча про «розподіл» пам'яті в рамках однієї спільноти³³⁹, це є прикладом *комплементарної* пам'яті, коли, попри різні особисті спогади про подію, члени спільноти, доповнюючи один одного, все ж пропонують спільне бачення минулого³⁴⁰.

Алан Мегіл влучно підкреслив, що пам'ять набуває особливої цінності тоді, коли ідентичність перебуває під загрозою³⁴¹. У цьому випадку колектив потребує

³³⁷ Confino A. Collective Memory and Cultural History... – P. 1392.

³³⁸ Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Пам'ять как арена политической борьбы [Електронный ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3. - Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html>. (дата обращения 17.10.2013 р.). – Название с экрана.

³³⁹ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор/ Оксана Кісь // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело: Зб. наук. праць / За ред. Г.Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. – С. 172-173.

³⁴⁰ Окрім *комплементарної* пам'яті, вчений також виділив *однорідну* пам'ять у випадку, коли усі члени громади мають практично однакові спогади про подію, та *конкуруючу* пам'ять, коли спогади про подію суперечать один одному.

³⁴¹ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма... – С. 173.

консолідації та спільних зусиль для її подолання. Таким чином, сконструйована пам'ять постає основним елементом колективної ідентичності. Спроби відхилення від офіційної версії пам'яті громади, спроби її підважити чи заперечити як ззовні так і зсередини сприймаються як наступ на власну ідентичність. Хоча основний вектор роботи Братства спрямовувався передусім на реабілітацію діяльності дивізії під час війни, думки про необхідність адекватної оцінки власного воєнного досвіду лунали з уст самих же дивізійників. Мирослав Малецький у грудні 1967 р. зазначив: «Декому ще й сьогодні справа виправдання нашої участі в 2-ій світовій війні здається найважливішою. Цей факт мав би мале значення, якщо б він не відвертав нашої уваги від нових завдань, які ми повинні сьогодні виконувати. Часом виглядає, що ми бажаємо замкнутись у собі – ізолюватись від решти громадянства, бо творення чогось у роді «дивізійної ідеології», перебільшування нашого вкладу у визвольну боротьбу може нас до того довести. Вистачає, щоб хтось згадав Дивізію не в суперлативах [позитивно. – О.Х.], а вже знаходиться час і енергія, щоб ту таку маловажну згадку поборювати з фанатичною впертістю»³⁴².

Подібне критичне прочитання спогадів та висловлювань своїх товаришів по зброї було не поодиноким, але так і не стало загальною тенденцією: «Ті спогади, що то тепер, то я не можу то читати. Спогади, що писані перші п'ятнадцять років, то ок, а то, що тепер, то ілюзія. То є фантазія дописувача. Не мають, що робити. Я опрацюю книжки, збираю марки, то маю що робити, а вони на старші літа поробилися письменниками і дописують»³⁴³. Описані приклади дозволяють охарактеризувати колективну пам'ять дивізійників як таку, що має «надмір пам'яті», адже супроводжується неспроможністю відділити теперішнє від минулого. Саме «надмір пам'яті», як і «нестачу пам'яті», Поль Рікер називає «хворобами» колективної пам'яті, які, передусім, стосуються суспільств (чи окремих груп) із посттравматичним синдромом³⁴⁴.

Наратив та процес його формування є важливим передусім через його вплив на взаємини між людьми, які залучені не лише до його створення, а й до

³⁴²Малецький М. Наші завдання / Мирослав Малецький. Вказ. праця. – С. 97.

³⁴³Інтерв'ю з Заставним Я. від 27 грудня 2010 р. (Канада).

³⁴⁴Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма... – С.177-178.

відтворення під «потрібним» кутом зору. Позатим, концептуалізація того, що залишилося поза межами наративу, є не менш важливою.

Руйнівний характер Другої світової війни полягав в ескалації насильства та жорстокості, які разом із масовими стражданнями стали нормою повсякденного життя. Марк Еделе та Міхаель Геєр визначили процес радикалізації війни терміном «варваризація», таким чином осмисливши боротьбу між життям та смертю не лише армій, а й цілих народів та націй³⁴⁵. Для Ганни Арендт процес втрати людьми визначальних рис для ідентифікації «зла» у будь-яких його проявах символізує попросту «банальність зла», відтак, його нормальність та прийнятність, навіть якщо йдеться про безпосередніх виконавців злочинних актів³⁴⁶. Суттєву ревізію поглядів на німецьку армію в роки Другої світової війни на початку 1990-х років запропонував Омер Бартов, ствердивши, що не лише війська СС, а й солдати Вермахту доклалися до варваризації війни та перетворення її на геноцид³⁴⁷. У продовження дискусії, Крістофер Браунінг ввів концепт «звичайної людини», досліджуючи мотивації до здійснення масових убивств на прикладі участі поліцейного батальйону 101 (*Reserve Police Battalion 101*) в Голокості³⁴⁸. Дослідник дійшов песимістичного висновку про людську природу. Так, психологічні відмінності між людьми, їхніми політичними поглядами та соціальним становищем не відіграють жодної ролі, адже влада «може використовувати населення для виконання актів масового терору, причому їхню основу складатимуть не убивці-фанатики (*eager killers*), але вбивства відбудуватимуться повсюдно». Оскільки «люди стають тим, що вони роблять», то впродовж війни кількість «справжніх убивць» більшає³⁴⁹. Коли йдеться про

³⁴⁵Edele M., Geyer M. *States of Exception: The Nazi-Soviet War as a System of Violence / Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* / Ed. by M. Geyer, Sh. Fitzpatrick. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – P. 349-350.

³⁴⁶Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / Ханна Арендт / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2013. – 367 с.

³⁴⁷Bartov O. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* / O. Bartov. – New York; Oxford, 1991.

³⁴⁸Browning C. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* / Christopher R. Browning. – London, 1992. – 271 p.

³⁴⁹An Interview with Prof. Christopher Browning. Interviewer: Ephraim Kaye. March 1997, Tacoma, Washington. – P. 9. [E-resource] – Access mode:

виконавців злочинних актів, то потрібно розрізняти їхні рівні ентузіазму, реакцію та мотивацію, щоб прояснити їхню поведінку³⁵⁰.

Дивізійники були не лише очевидцями ескалації насильства, а й безпосередніми учасниками подій та мали право носити та застосовувати зброю у випадку потреби, могли виступати носіями каральних функцій. Тому важливим є питання про те, яке місце відведено насильству у різних його проявах і чи відведено взагалі в колективній пам'яті дивізійників.

У спогадах та біографічних оповідях ветеранів проблема насильства відображена зазвичай під двома кутами зору. У їхній пам'яті передусім виринають згадки про насильство, спрямоване проти них особисто, їхніх родин чи спільноти загалом. Вони позиціонують себе як його жертви. Йдеться насамперед про репресії з боку радянської влади в різні періоди їхнього життя: роки «перших совітів» (1939-1941 рр.), під час битви під Бродами, у полоні та таборах ГУЛАГу, втрати колег та друзів. Цей досвід є травматичним, тому його деталі якщо і проговорюються, то висловлюються поверхово або ж свідомо оминаються. Скажімо, під час інтерв'ю Зенон А. попросив прочитати його опубліковані спогади про битву під Бродами, не бажаючи розповідати: «Скільки часу пройшло, але деякі моменти пригадую так достеменно, можу розповісти до подробиць. Як я писав цей спомин³⁵¹, то мені перед очима все так було, що вроді ці події вчора відбувались <...>. Почитайте мій спогад, обов'язково, у вас уявлення буде зовсім інакше, який я пройшов іспит на життя і смерть»³⁵². Інший вектор, дотичний до теми насилля, стосується (воєнної) дисципліни в німецькій армії та можливості

---

http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203848.pdf. (viewed on April 22, 2016). – Title from the screen.

³⁵⁰Ibid. – Р.9. Також дослідник визначив орієнтовну структуру виконавців злочинів (на прикладі 17 осіб): свідомі убивці-фанатики (4-5 осіб), більшість, яка просто виконувала свою роботу та призвичаювалася до «стандартних операційних процедур» (6-7 осіб), та група осіб (5 осіб), троє з яких відмовляться виконати наказ і, відповідно, не стрілятимуть в інших, одна особа протестуватиме проти цього, а п'ята особа може вчинити акт суїциду в знак незгоди.

³⁵¹З. А. З-під Бродів у полон // Вісті комбатанта.-1998. – Ч. 1. – С. 75-91.

³⁵²Товарянська О. Спогади колишніх вояків... – С. 95.

отримати суворе покарання, в тому числі і розстріл, за незначні проступки (скажімо, крадіжку марки, їжі чи годинника у цивільної особи)³⁵³.

Ще одна сторона проблеми – насильство, здійснене особисто – за деякими винятками, практично відсутня. Контroversійність такої репрезентації свого воєнного досвіду підсилюється тим, що дивізійникам так і не вдалося остаточно позбутися ярлика «воєнних злочинців» попри те, що колективну вину дивізії так і не було підтверджено документально як фаховими дослідженнями, так і висновками відповідних комісій³⁵⁴. У баченні дивізійників, усі звинувачення є хибними та є результатом польської та радянської пропаганди³⁵⁵. Зрештою, ненадання достатньої уваги питанню насилля та/або замовчування тих чи інших сюжетів можна пояснити його незначимістю для подальшого життя респондента, відсутністю справді травматичного досвіду, пов'язаного з цими подіями, і особливістю формування колективної пам'яті. Також замовчування/витіснення «не тих» спогадів як можлива реакція на травматичне минуле відбувається з метою забезпечення колективної ідентичності та її цінностей³⁵⁶. Відсутність в колективній пам'яті елементів насильства або ж їхнє замовчування можна розглядати і як форму колективного забування – «колективну амнезію». Оскільки будь-які пережиті прояви насильства уособлюють собою травматичний досвід, спробуємо крізь призму *теорії травми*, психології індивіда та особливостей колективної пам'яті осмислити причини цієї «колективної амнезії».

За допомогою концепту *травми*, широкоживаної аналітичної категорії в гуманітарних науках, висвітлюються такі складні теми, як масові страждання, насильство, смерть. У соціальних науках травма розглядається не як індивідуальний, а як колективний феномен, характерний передусім для «травматизованих спільнот», в яких, за висловом Карла Еріксона, «травма може

³⁵³Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна), Богданом С. від 28 грудня 2006 р. (Україна).

³⁵⁴Олеся Хромейчук детально аналізує наявну літературу з цієї проблематики у своїй монографії: Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians... – P. 120-147.

³⁵⁵Див.: Відкидаємо наклепи українофобів на 1-шу Українську Дивізію Української Національної Армії (дивізію «Галичина»). Збірник матеріалів / Упор. Р. Колісник. – Етобіко: Накладом Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА, 2001. – 218 с.

³⁵⁶Assman A. Memory, individual and collective/ A. Assman // The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis / Ed. by R. E. Goodin and Ch. Tilly. – Oxford, 2006. – P. 216.

створити спільноту»³⁵⁷. Важливо, що травматична подія кодується в людському мозку у інший спосіб, аніж звичайна пам'ять³⁵⁸. Пам'ять про травматичний досвід деформується та сприймається на несвідомому рівні, й може супроводжуватися запізнілою реакцією на пережите³⁵⁹.

Будь-яка репрезентація травми є умовною: «Травма – це недоступна правда спогадів»³⁶⁰. Це не єдине застереження, на яке потрібно зважати під час аналізу травматичного досвіду. Критики застосування теорії травми вказують, що акцентування індивідом на катастрофі і власних стражданнях неминуче призводить не лише до включення важковпізнаваних для сторонньої особи фантазій, напівправди, чи замовчуваних моментів, а й до можливості «мазохістської ідентифікації» із травмою³⁶¹. Інша проблема полягає в існуванні «політики травми» (*politics of trauma theory*), коли через політизоване конструювання травматичного досвіду страждання одних класифікуються як травма, а страждання інших – ні³⁶².

Теорія травми розглядає психічне життя індивіда у чітких чорно-білих категоріях протиставлення на кшталт «всередині» і «зовні», «травма» і «норма», «жертви» та «злочинці»³⁶³. Для нашого дослідження така характеристика є важливою, адже означає, що риторика жертви відкидає можливість ідентифікації себе з роллю агресора/злочинця тощо. Таким чином, у випадку з дивізійниками, обрана риторика жертви радянського режиму унеможлиблює інше бачення минулого, пояснює, чому саме такий смисл вкладено в пережите. За спостереженням Аляйди Асман, створення наративу травми, його проговорювання, участь у відповідних церемоніях вшанування пам'яті тощо виступають одним із шляхів подолання травми³⁶⁴.

³⁵⁷Огієнко В. І. Вказ. праця. – С. 148.

³⁵⁸Radstone S. Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics / Susannah Radstone // Paragraph. – March 2007. – Vol. 30 (1). – P. 13.

³⁵⁹Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History / Cathy Caruth. – Baltimore: John Hopkins UP, 1996. – P. 18.

³⁶⁰Огієнко В. І. Вказ. праця. – С. 151.

³⁶¹Radstone S. Trauma Theory... – P. 23.

³⁶²Ibid. – P. 25.

³⁶³Ibid. – P. 16, 19.

³⁶⁴Assman A. Memory, individual and collective... – P. 216.

У підсумку, теорія травми пояснює, чому травматичний досвід зазвичай не артикулюється належним чином, особливо на публічному рівні. Очевидці не воліють повторно проживати травматичну подію, а процес забування, відтак й витіснення негативного, виступає одним із способів подолання важкого минулого.

Міграція наративу. Після війни життєвий шлях дивізійників, що опинилися в Радянській Україні та в еміграції склався по-різному. Для членів Галицького братства характерний такий сценарій: вступ до дивізії – військове навчання – битва під Бродами/ бойові завдання/ УПА – полон/ арешт, який так чи інакше для переважної більшості закінчився сталінськими таборами й неможливістю розповісти про своє минуле впродовж радянського періоду. Вступ до дивізії став для них тим ключовим моментом їхнього життя, навколо якого оберталися усі наступні події. Для ветеранів, які опинилися за кордоном, перебування в дивізії стало невеликим життєвим епізодом, який дозволив, з одного боку, вижити й оселитися на Заході, а з іншого – здобути освіту та жити «нормальним життям», працювати та плекати свою українську ідентичність.

Наратив дивізійників сформувався в діаспорі як відповідь на зовнішні чинники (передусім, задля уникнення репатріації), зокрема й звинувачення у причетності до військових злочинів, відтак кристалізувався та набув завершеної форми. Натомість, в пострадянській Україні, 1990-ті роки супроводжувалися суспільною ейфорією та націоналізацією української історії, уведенням до її пантеону національних героїв нових імен та назв. Зникло суспільне табу на замовчувані сторінки історії Другої світової війни та родинних історій, з'явилась нагода відкрито розповідати про своє минуле не лише лише у «Героїв Радянського Союзу», а й у «зрадників Батьківщини». А тому, уже в пенсійному віці і, як правило, із поганим станом здоров'я та складною життєвою долею, колишні вояки дивізії все ж отримали можливість стати важливими дійовими особами в історії свого краю.

Дивізійний період більшості членів Галицького братства закінчився влітку 1944 р. й тривав від кількох місяців до неповного року. Ветерани уже як члени новоствореного Галицького братства отримали від своїх побратимів з-за кордону

готовий варіант презентації свого воєнного досвіду як «борців за волю України». В умовах суспільного запиту вони також були «змушені» пригадати собі, що ж відбувалося з ними упродовж Другої світової війни. Відтак, Галицьке братство стало споживачем дивізійного наративу та його дистрибутором в Україні.

Коли наратив потрапляє з одних обставин до інших, результат такого переміщення може бути абсолютно несподіваним. У середовищі українських ветеранів це призвело до більш некритичного сприйняття свого дивізійного минулого та ще більшої його героїзації. Це було зумовлено інформаційним вакуумом та суспільним запитом на замовчувані в радянський час сторінки української історії. Не менш важливим стало те, що дивізійникам в Україні уже не довелося доводити непричетність дивізії до низки воєнних злочинів: це було зроблено раніше на Заході.

Якщо проаналізувати опубліковані спогади дивізійників, то помітно, що більшість написана тими, хто проживає поза межами України. Серед українських дивізійників лише деякі написали мемуари у вигляді книги, а також є низка коротких біографічних заміток у вигляді статей. В ієрархії Галицького братства відповідальні посади, передусім голови станиці, займали в основному одні й ті ж особи впродовж майже 20 років. Скарги на таку ситуацію є звичною справою передусім з боку них самих, адже кадрову ротацію було важко забезпечити через відсутність охочих. Більшість ветеранів є неpubлічними людьми, хоча і беруть участь у різного роду комеморативних подіях. Такі умови є сприятливими для формування «професійних свідків», які можуть публічно виступати від імені Братства та займатися громадською й публіцистичною діяльністю, формуванням громадської думки. Цю тенденцію потрібно розглядати як звичне явище у середовищі споріднених ветеранських організацій Західної України.

Таким чином, репрезентація воєнного досвіду в колективній пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» поєднала в собі його глорифікацію як «борців за волю України» та віктимізацію як жертв радянського режиму. Наратив дивізійників було створено в діаспорі, а Галицьке братство після свого створення стало його споживачем та розповсюджувачем у пострадянській Україні.

3.2. Інструменталізація пам'яті: Братство колишніх вояків 1-ої УД УНА

Одразу після рішення про своє створення у 1949 р., Братство колишніх вояків 1-ої УД УНА визначило низку пріоритетних напрямків своєї діяльності та розпочало втілювати їх у життя. Згідно зі Статутом Братства, його основним завданням Братства є плекання та пропагування українських військових традицій, комунікація та морально-матеріальна допомога колишнім українським військовикам та їхнім родинам, а також видавнича діяльність³⁶⁵. У резолюціях першого з'їзду колишніх вояків у 1949 р. було висловлено занепокоєння політичним становищем в Європі загалом, та в Німеччині зокрема, що «не давало гарантій для забезпечення майбутнього членів дивізії», а тому необхідно «використати всі еміграційні можливості» та «поробити всі можливі старання для здійснення еміграції за океан»³⁶⁶.

Отож, одразу після свого створення Тимчасова управа Братства, разом із іншими українськими організаціями, клопотались про надання дозволу на еміграцію дивізійникам, які опинилися в Німеччині та інших країнах у таборах для переміщених осіб (Ді-Пі – *displaced persons*)³⁶⁷. Створена Комісія Правної оборони Братства та особисто архієпископ Іван Бучко клопоталися перед Міжнародною організацією біженців (*International Refugee Organization, IRO*) про надання дивізійникам статусу Ді-Пі. Відсутність цього статусу не дозволяла ветеранам легально емігрувати до США, оскільки дивізія містилась у переліку ворожих до США організацій, членам яких заборонявся в'їзд до серпня 1950 р.³⁶⁸.

³⁶⁵UCRDC. – Materials dealing with the Division. – 001.1/76.vii. Капітула. – Статут Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА згідно зі змінами від 4-5 вересня 1976 р. – С. 1.

³⁶⁶UCRDC. – Materials dealing with the Division. – 001.1/76.viii. Книга протоколів Капітули. – Резолюції Першого з'їзду «Братства вояків Першої Української Дивізії Української Національної Армії» 10-11 грудня 1949 р. – С. 1.

³⁶⁷Лисяк О. Пройдений шлях (доповідь, виголошена на з'їзді Братства в Канаді, Торонто, 12.10.1952) / Олег Лисяк // Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА. – 1953. – № 1-2 (27-28). – С. 2.

³⁶⁸Очевидно, що в еміграційних заявах особи могли вказувати неправдиві дані про себе, адже їх було неможливо перевірити. Є випадки, коли зазначення недостовірної інформації призвело до небажаних юридичних наслідків. З травня 1950 р. тривала судова тяганина у справі депортації Мирослава Прончака через те, що в своїй еміграційній заяві до США приховав факт служби в дивізії. Втім, у грудні 1955 р. апеляційний суд виніс позитивне рішення. Див: Ювілейний

Еміграція в Канаду теж була неможливою до середини 1950 р. через заборону в'їзду для колишніх вояків Вермахту та військ СС. У жовтні 1951 р. ІРО надала дивізійникам статус Ді-Пі³⁶⁹. Це дозволило їм емігрувати до США, Канади, Бразилії, Аргентини тощо.

Інший вектор діяльності Братства спрямовувався на допомогу хворим, інвалідам, непрацездатним воякам дивізії та членам їхніх родин, які силою обставин залишилися в Європі³⁷⁰. Окремою резолюцією першого з'їзду Братства було винесено завдання створити «основи українського дивізійного музею-архіву»³⁷¹. Пізніше з ініціативи Ореста Городиського було створено Архів-музей Братства в Чикаго, де, поміж іншого, було зібрано матеріали ВУ, які вціліли. Він діяв при Крайовій Управі в США³⁷².

Значну увагу Братство приділило видавничій справі: дивізійний часопис «Вісті Братства кол. вояків І УД УНА» вперше вийшов уже в жовтні 1950 р. на 4 сторінках, а вже згодом став повноцінним ілюстрованим журналом на 32 сторінки. Дивізійники розуміли, що «‘Вісті’ остануть як певний документ, на яких прийдешній історик писатиме нашу історію»³⁷³. Журнал виходив шість раз на рік до 1961 р. як орган ГУ Братства (101 номер); згодом виходив неперіодично до 1974 р. як орган Крайової управи Братства в Німеччині (всього опубліковано 140 номерів). У 1961 р. ГУ Братства та ГУ ОБВУ домовилися про видання спільного українського військово-історичного часопису «Вісті комбатанта»³⁷⁴. Відтоді, «Вісті комбатанта» стали основним пресовим органом для військовиків усіх

альманах Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії Української Національної Армії. – Торонто: Друкарня оо. Василян, 2001. – С. 97.

³⁶⁹Скіра І., Гавриляк Р. Діяльність Головної Управи // Ювілейний альманах... – С. 29.

³⁷⁰UCRDC. – Materials dealing with the Division. – 001.1/76.viii. Книга протоколів Капітули. – Резолюції Першого з'їзду «Братства вояків Першої Української Дивізії Української Національної Армії» 10-11 грудня 1949 р. – С. 1.

³⁷¹Там само. – С. 2.

³⁷²Городиський О. Архів-музей Братства / О. Городиський // Вісті Братства кол. вояків І УД УНА. – Ч. 1-2 (51-52). – С. 28.

³⁷³UCRDC. – Materials dealing with the Division. – 001.1/76.2. Листування Капітули від 28.08.1950 р. до 23.11.1968 р. – Лист Л. Ортинського до М. Дзябоги, від 15 червня 1953 р. – С. 2.

³⁷⁴Шостий рік появи «Вістей» // Вісті Братства кол. вояків І УД УНА. – Січень-лютий 1955. – Ч. 1-2 (51-52). – С. 29.

українських формацій, який видавався до 2014 р. З початком 2015 р. його видання перенесено в Україну під назвою «Гарт нації».

Окремо слід назвати такі видавничі проекти, як публікація спогадів колишніх вояків дивізії. Спочатку зусилля було спрямовано на публікацію збірника спогадів «Броди» під редакцією Олега Лисяка у 1951 р.³⁷⁵. А також – книги майора Вольфа-Дітріха Гайке, німця в штабі дивізії, що симпатизував українцям. Зусиллями Братства її було перекладено з німецької на англійську та українську мови³⁷⁶. Для покриття витрат на видавничі потреби при Братстві діяв окремий Видавничий фонд імені генерала Павла Шандрука, який після смерті дружини заповів усе своє майно Братству.

Братство докладало зусиль і для розвитку української громади: «Вони не забували, хто вони та якого роду»³⁷⁷. Українська діаспора в Канаді є одною з найчисельніших за межами України. Не випадково, що офіс ГУ Братства розміщений в Торонто. Саме щоденні практики (спільні святкування релігійних свят, відзначення пам'ятних дат тощо) з підтримання та оприявлення власної ідентичності, в тому числі серед інших національностей, стали основою формування та зміцнення колективної ідентичності дивізійників. Особливе місце в діяльності Братства займає благодійна діяльність та підтримка, передусім фінансова, українознавчих студій при університетах (передовсім, Канадського інституту українських студій та Гарвардського українського дослідницького інституту та інших), значних видавничих проектів, таких як публікація «Енциклопедії українознавства» за редакцією Володимира Кубійовича тощо³⁷⁸.

Індивідуальна ініціатива, ентузіазм та праця на благо громади окремих членів Братства дозволили їм не лише активно влитися в життя української діаспорної громади, а й очолили його. Серед них були: Ярослав Соколик –

³⁷⁵Броди. Збірник статей і нарисів / Ред. О.Лисяк – Мюнхен, 1951. – 148 с.

³⁷⁶Гайке В-Д. Українська дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943-45 рр. / Пер. з нім. Р. Колісника / Вольф-Дітріх Гайке. – Торонто – Париж – Мюнхен: Накладом Братства кол. вояків 1-ої Української Дивізії УНА, 1970. – 278 с.; Heike W-D. Sie Wollten Die Freiheit. Die Geschichte der Ukrainischen Division 1943-1945 / Wolf-Deitrich Heike. – Dorheim: Podzun, 1973; Heike W-D. The Ukrainian Division „Galicia, 1943 – 1945. A Memoir / Wolf-Deitrich Heike. – Toronto: the Shevchenko Scientific Society, 1988.

³⁷⁷Верига В. Дивізійники в діаспорі // Ювілейний альманах... – С. 335.

³⁷⁸Малецький М. У тридцятьп'ять років / Мирослав Малецький. Вказ. праця. – С. 119.

Генеральний секретар Світового конгресу вільних українців (СКВУ) у 1993-1998 рр., адвокат Петро Саварин – канцлер Альбертського університету, Василь Верига – Генеральний секретар Світового конгресу вільних українців (СКВУ) у 1988-1993 рр, його віце-президент у 1993-1998 рр., Михайло Ромах – президент Українського національного об'єднання Канади у 1990-96 рр. та ін. Такі досягнення дивізійників стали предметом їхньої гордості: «Дивізію розцінюють не по тому, хто й чому її творив, і хто до неї голосився, а по тому, що зробили – та ще й далі роблять для української справи її колишні вояки. Незаперечний це факт, що з дивізії вийшли багато чільних українських діячів у всіх ділянках життя суспільного, політичного й культурного – і займають вони в ньому визначні становища»³⁷⁹. Із числа ветеранів дивізії вийшли професори, інженери, письменники, адвокати, фінансисти, співаки, бізнесмени тощо³⁸⁰. Список можна продовжувати і далі, втім, беззаперечним залишається той факт, що багатьом із них, попри усі труднощі після звільнення з полону, вдалося реалізувати свій особистий потенціал не лише в рамках української спільноти, а й у професії.

Подібно до інших українських ветеранських організацій за кордоном, Братство запровадило спеціальну уніформу для своїх членів. Включення тих чи інших елементів однострою відбувалося стихійно: скажімо, спочатку «канадські дивізійники» перейняли запроваджені Крайовою управою в США шапки-пілотки (т.зв. «пиріжки») синього кольору із жовтим обідком. Ліворуч містився щитик з дивізійною емблемою та напис «Братство 1 УД УНА», а праворуч – напис «Ukrainian veterans»³⁸¹. Згодом, у 1964 р. КУ Канади ввела такі елементи однострою, як темно-синя блуза із нашитим на кишені дивізійним левом з листками та червоною калиною і написом «1 УД», сірі штани з чорним взуттям, біла сорочка з темно-вишневою краваткою. Саме такий вигляд однострою було схвалено Братством в усіх країнах проживання дивізійників. Його одягали не лише на заходи Братства, а й української спільноти тощо³⁸².

³⁷⁹Книш З. Цінний причинок до історії українських збройних сил / З. Книш // Сурмач. – 1981 – № 1-2 (70-71). – С. 37.

³⁸⁰Верига В. За Рідний край... – 288 с.

³⁸¹Музичук С., Жукевич А. Однострій та національні відзнаки... – С. 95-98.

³⁸²Музичук С., Жукевич А. Однострій та національні відзнаки... – С. 95-98.

Прикметно, що ще до офіційного заснування Братства взимку 1949 р. виникла ідея видати пропам'ятні відзнаки учасника 1-ої Української дивізії Української національної армії: «Так як це колись були видані пропам'ятні відзнаки для членів Української Галицької Армії»³⁸³. Для колишніх вояків було важливим отримати дозвіл на реалізацію цього задуму від генерала Павла Шандрука, адже подібний проект відзнак УГА також був затверджений її очільником – генералом Михайлом Омеляновичем-Павленком³⁸⁴. У листопаді 1949 р. було створено Капітулу пропам'ятних відзнак 1-ої УД УНА, до якої пожиттєво входило 15 чоловік. Її головою було обрано сотника Михайла Дялбогу. Після проведення відповідного конкурсу проектів, було виготовлено перші дві тисячі відзнак. Це відбулося завдяки фінансовій позиції Головної управи ОБВУ у Великобританії³⁸⁵.

У складі Капітули також діяла комісія із створення відзнаки «Броди». Усі охочі могли придбати її, починаючи з червня 1953 р. З нагоди 20-ліття створення дивізії було створено пропам'ятну медаль 1-ої УД УНА імені св. Архистратига Михаїла: з цієї метою 14 березня 1964 р. при Братстві було створено комісію, яка згодом стала окремою Капітулою³⁸⁶. Також, Братство мало власні нагороди: Золотий Хрест за особливі заслуги, Пропам'ятну медаль 1000-ліття хрещення України та Пропам'ятну медаль 50-річчя УД³⁸⁷

У 1952 р. у США було засновано братню до дивізійників організацію – Братство «Броди-Лев». Його діяльність спрямовувалася на пошук, охорону та впорядкування воєнних могил вояків УСС, УГА, армії УНР, УПА і дивізії у Західній Європі з метою «передавання та збереження традицій»³⁸⁸. До 1970-х років діяльність Братства була також зосереджена на допомозі інвалідам, вдовам та сиротам. Після розпаду Радянського Союзу діяльність братства «Броди-Лев»

³⁸³UCRDC. – Materials dealing with the Division. – 001.1/76.vii. Капітула. – Сокольський О. Капітула пропам'ятних відзнак 1-ої УД УНА та боїв під Бродами від 1 серпня 1982. – С. 1.

³⁸⁴Там само. – С. 3.

³⁸⁵Там само. – С. 2-5.

³⁸⁶UCRDC. – Materials dealing with the Division. - 001.1/76.vii. Капітула. – Городиський О. Звіт з діяльності Комісії Пропам'ятної медалі св. Архистратига Михаїла 1964 р. – С. 1.

³⁸⁷Скіра І., Гавриляк Р. Діяльність Головної Управи // Ювілейний альманах Братства... – С. 28.

³⁸⁸Братство «Броди-Лев» // Ювілейний альманах Братства... – С. 320.

поширилась і на територію України. При ГУ Братства дивізійників у 1955 р. було створено Комісію із впорядкування могил вояків 1-ої УД УНА, яка активно співпрацювала із «Броди-Лев»: «Зберігати пам'ять і місце спочинку тих, що так багато віддали Батьківщині, включно з життям, є святим обов'язком наступних поколінь»³⁸⁹.

Початком впорядкування могил дивізійників можна вважати появу перших пам'ятних знаків поблизу табору інтернованих вояків в Ріміні в місцевості Червія, Італія, де англійське командування табору виділило відповідне місце для цього на «німецькому цвинтарі». Тоді стараннями вояцтва постали бетонні хрести (замість дерев'яних) та колективна пам'ятна плита для 39-ох загиблих дивізійників із надписами українською та латинською мовами «Борцям за волю України»³⁹⁰. Згідно з указом італійського уряду, у 1966 р. всі військові могили поблизу Ріміні було перенесено до спільного німецького військового цвинтаря в горах (місцевість Пасо делла Фута поблизу Флоренції), загальною кількістю понад 30 тисяч осіб. Серед інших, зусиллями Братства «Броди-Лев» було перенесено й останки 39 дивізійників³⁹¹.

Першим проектом Комісії із впорядкування могил стало відвідання поховань полеглих вояків поблизу австрійського Фельдбаху, де в квітні 1945 р. дивізія брала участь в обороні міста. Вони поховані на місцевих чи окремих військових кладовищах, якими опікується місцева громада. Уперше встановлення відповідного пам'ятника та його посвячення відбулося 6 серпня 1956 р.³⁹². Загалом в Фельдбаху та його околицях упродовж 1960-1980-х років постало вісім пам'ятників чи пам'ятних плит полеглим дивізійникам: у містечках Гнас (*Gnas*), Траутмансдорф (*Trautmansdorf*), Бад-Гляйхенберг (*Bad Gleichenberg*), Бірнбаум (*Birnbaum*), Санкт Штефан (*St. Stefan*). Це ті «місця пам'яті», куди майже щороку в різний час з'їжджалися дивізійники. Наприклад, у травні 1981 р. на посвячення пам'ятника у Фельбаху «приїхали також 'німці', тобто дивізійники з Німеччини.

³⁸⁹Там само. – С. 326.

³⁹⁰Де немає болю/ Ріміні 1945-1947. Збірник I. – С.139.

³⁹¹Там само. – С.145-146.

³⁹²Скіра І., Гавриляк Р. Діяльність Головної Управи // Ювілейний альманах Братства... – С. 35.

Вони тут, як у себе вдома, знають, кого треба знати, почуваються добре. «Англіїці» теж приїжджають майже кожного року, від кількох літ»³⁹³.

Постання символічних могил-пам'ятників / пам'ятних плит чи інших знаків відбувалося й у країнах проживання дивізійників «в пам'ять тих, що боролися проти окупантів України» з метою «збереження традиції, як і для виховних цілей»³⁹⁴. Таким чином, маркувався життєвий та символічний простір в місцях, які стали знаковими для української спільноти. Скажімо, в оселі «Верховина» Українського братського союзу (містечко Глен-Спей, штат Нью-Йорк) у США символічний пам'ятник посвячено 2 червня 1963 р.: тут «рік-річно відправляють панахиду в пам'ять поляглих героїв»³⁹⁵.

Географічні особливості діяльності Братства можна простежити, ознайомившись із «Ювілейним альманахом», який у 2001 р. видала ГУ Братства з нагоди свого 50-річчя³⁹⁶. Сюди вміщено звіти/повідомлення з усіх без винятку місцевих осередків дивізійників (станцій) в країнах їхнього проживання. Масштаб і вплив їхньої діяльності був неоднаковим, відбувався із різною інтенсивністю: то занепадав повністю, то відновлювся. На це впливала не лише кількість дивізійників в окремо взятій станиці, а й загалом чисельність та активність української громади в тому чи іншому місті. Ветерани намагалися хоча б підтримувати контакти між собою та проводити церемонії вшанування пам'ятних дат з нагоди створення дивізії та битви під Бродами. Очевидно, що активність осередків дивізійників й загалом українців за кордоном зросла після розпаду СРСР, коли виникла потреба підтримувати, в тому числі фінансово, не лише дивізійників в Україні, а й відновлення та розбудову громадського життя.

Петро Щ., активний член ОбВУ та Спільки українців Британії наголосив, що «Братство дивізійників відіграло важливу роль не тільки у моєму житті, але всіх українців, які бачили нашу зорганізованість, активність і жертвенність на всі наші

³⁹³Колісник Р. Довкола світу. Репортаж-спомин / Роман Колісник. – Торонто-Нью-Йорк: Накладом Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії УНА, 1982. – С. 31.

³⁹⁴Братство «Броди-Лев» // Ювілейний альманах Братства... – С. 320.

³⁹⁵Там само. – С. 321.

³⁹⁶Ювілейний альманах Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії Української Національної Армії. – Торонто: Друкарня оо. Василян, 2001. – 400 с.

церковні, національні і громадські цілі та прояв на зовнішніх відтинках українського життя на чужині»³⁹⁷.

З початком ХХІ століття почалася поступова самоліквідація організаційних структур Братства у зв'язку із поважним віком ветеранів. Так, у 2014 р. було ліквідовано найбільшу станицю Братства у Торонто, а вже у 2016 р. припинили своє існування усі Крайові управи за винятком Галицького братства. Його діяльність підтримується громадською організацією «Резерв Галицького братства колишніх вояків 1-ої української дивізії “Галичина”». Подібна ситуація і в ОБВУ, асоційованими членами якої могли стати діти покійних дивізійників, щоб «продовжувати працю і шанувати пам'ять впавших Героїв України»³⁹⁸, таким чином подовжуючи діяльність організації.

Таким чином, Братство колишніх вояків 1-ої УД УНА влилося у громадське життя української громади в діаспорі. У рамках Братства й відбулася інструменталізація колективної пам'яті ветеранів.

3.3. Заснування, діяльність і меморіальні практики Галицького братства

Розпад Радянського Союзу став поштовхом не лише до початку переосмислення й переписування історії, а й до активної діяльності ветеранських організацій, яка ще кілька років перед тим була неможливою. Серед інших, вояки 14-ої дивізії Ваффен СС «Галичина» створили Галицьке братство колишніх вояків Першої Української дивізії Української національної армії (І УД УНА). У цьому підрозділі крізь призму церемоній вшанування пам'яті, інформативних заходів та аналізу «місць пам'яті» висвітлено основні вектори діяльності Братства дивізійників в Україні на прикладі Тернопільської станиці.

Історія заснування. 20 червня 1992 р. на Установчих зборах у Львові було урочисто створене Галицьке братство колишніх вояків 1-ої УД УНА. Присутніх налічувалося 358 чоловік. На зборах також ухвалили Статут. Згідно з ним,

³⁹⁷ Опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія).

³⁹⁸ Опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія).

Галицьке Крайове Братство складається із чотирьох самостійних станиць: Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Дрогобицької³⁹⁹.

Ідея створення організації, яка б об'єднувала колишніх дивізійників, виникла раніше. У травні 1990 р. Михайло Бендина (через кілька років він очолив Львівську станицю новоствореного братства) відвідав Сполучені Штати Америки, де, поміж іншого, мав нагоду зустрітися зі своїми колишніми побратимами та перейняти їхній досвід. Тоді він пообіцяв створити Братство і в Україні, а найголовніше: встановити пам'ятник полеглим у битві під Бродами дивізійникам⁴⁰⁰. Після його повернення було створено ініціативну групу із ветеранів дивізії, яка долучилася до роботи студентського гуртка із побудови монумента у селі Ясенів поблизу містечка Броди. Доля цього пам'ятника драматична: через місяць після офіційного відкриття 20 травня 1991 р. його зруйнували невідомі⁴⁰¹. Наступним кроком стало розміщення в регіональних газетах оголошення (17 грудня 1991 р.) із закликом до дивізійників долучитися до організації Братства. Одразу ж відгукнулися Володимир Малкош із Івано-Франківська та Богдан Стасів із Тернополя: саме вони розпочали активну підготовку на місцях. Від задуму до реалізації ідеї пройшло два роки: «Це довгожданий, святковий для нас дивізійників день, коли ми нарешті змогли зібратись разом на такі збори в нашій рідній Україні, що стала незалежною державою»⁴⁰².

Галицьке братство було створено як окрему структурну частину (на чолі з Крайовою управою) в складі Братства колишніх вояків І-ої УД УНА. Його членами стали як колишні вояки дивізії, так і її допоміжних частин: юнацтво протиповітряної допомоги та медсестри. На момент створення Галицьке братство налічувало 898 осіб⁴⁰³.

---

³⁹⁹Протокол Установчих зборів колишніх вояків І УД УНА // ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1-4.

⁴⁰⁰Галицьке братство колишніх вояків І УД «Галичина» УНА 1992-2002. – Львів, 2002. – С. 12.

⁴⁰¹Там само. – С. 16.

⁴⁰²ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5.

⁴⁰³Галицьке братство колишніх вояків... – С. 30-40.

Діяльність Тернопільської станиці. Галицьке братство стало активною громадською організацією, що тісно співпрацювала із іншими ветеранськими рухами та молодіжними організаціями Західної України (передусім, це Всеукраїнське братство ОУН-УПА імені генерала Романа Шухевича (Тараса Чупринки), Всеукраїнське товариство політичних в'язнів та репресованих України, Пласт, Спілка української молоді (СУМ) тощо), які на початку 1990-х років розпочали чи відновили свою діяльність.

Кожна станиця Галицького братства ухвалила свій статут. Тернопільську станицю офіційно створено 4 квітня 1992 р. на Установчих зборах. Її багаторічним головою було обрано Богдана Стасіва. Згідно зі Статутом, основна мета діяльності Тернопільської станиці полягала у «відтворенні історичної правди про українські військові формування періоду визвольних змагань за незалежність України в часи I-ої та II-ої світових воєн, соціальний захист своїх членів та залучення їх до активної діяльності в громадському та політичному житті країни»⁴⁰⁴, а також «наданні матеріальної і моральної підтримки членам Братства, а також вдовам..., пошуки поховань вояків дивізії..., сприянні побудові збройних сил України та вихованні національно-свідомої молоді»⁴⁰⁵.

Проаналізувавши заходи Братства, можна стверджувати, що його діяльність була спрямована на наповнення наявного інформаційного вакууму про дивізію в публічному просторі, а також на вшанування пам'яті про полеглих побратимів. На прикладі Тернопільської станиці можна побачити масштаб та рівень діяльності Братства у царині *інформування громадськості*. Публікація статей та коротких заміток у регіональних газетах, виступи на зборах різних організацій, у школах тощо стали важливим елементом інструменталізації їхньої діяльності: «Зацікавлення залу велике, питань не мало, а по них видно як мало знають люди, часто вперше чують про нас, хто ми були, за що воювали»⁴⁰⁶.

⁴⁰⁴Свідоцтво про реєстрацію об'єднання громадян № 97 від 10 жовтня 1995 // ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4.

⁴⁰⁵Заява від 20 серпня 1995 р. // ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1.

⁴⁰⁶ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 6-7.

Одна із першочергових проблем, яку намагалось вирішити Братство – відсутність будь-якої літератури про дивізію у бібліотеках, книгарнях та домашніх книгозбірнях. Її розв’язання водночас спонукало й до розвінчування радянських міфів про Велику Вітчизняну війну, тим паче, що суспільний запит до нещодавно замовчуваних тем був значним. Це питання допомагали вирішувати як Головна управа Братства, так і дивізійники із діаспори у межах приватних ініціатив, надсилаючи різноманітну друковану продукцію: «Це дар для нас на ціну золота – будемо врешті мати джерело для доповнення своїх знань, так потрібних для розповсюдження правди про І УД»⁴⁰⁷.

Дарування книжок, часопису «Вістей Комбатанта», фотографій, пропам’ятних значків тощо місцевим школам, молодіжним та громадським організаціям, музеям, державним бібліотекам, а також допомога з облаштуванням виставок про українські військові формування в роки Першої та Другої світових воєн тощо стала одним із основних напрямів діяльності станиці. Зокрема, Заліщицькому відділу Тернопільського краєзнавчого музею було надано матеріали для створення експозиції під назвою «Українська дивізія «Галичина» в боротьбі за Соборну, Незалежну Україну»⁴⁰⁸. У рамках благодійної діяльності надавалася матеріальна допомога. Зокрема, у 1998-2000 рр. Тернопільську обласну дитячу лікарню було забезпечено 250-ма простирадлами, а молодіжній організації Пласт неодноразово надавались кошти для організаційної діяльності⁴⁰⁹.

Завдяки зусиллям громади та Тернопільської станиці, на терені Тернопільської області постали такі меморіальні місця:

- пам’ятник українському генералу, головнокомандувачу УНА Павлу Шандруку у м. Ланівці;
- пам’ятник «Борцям за волю України» у с. Поручин на Бережанщині, присвячений д-ру Яромиру Олесницькому – сотнику УПА та лікареві дивізії

⁴⁰⁷ Там само. – Арк. 7.

⁴⁰⁸ ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 1-6.; ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.

⁴⁰⁹ ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 4.; ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 1-5.

«Галичина», а також усім воякам УПА, що загинули поблизу і поховані на місцевому цвинтарі. Його збудовано з ініціативи Тернопільської станиці та відкрито 18 серпня 1996 р. за фінансової допомоги Братства дивізійників в Австралії та родини д-ра Олесницького⁴¹⁰;

- вулиця Вояків дивізії «Галичина» у Тернополі (так було переіменовано вулицю Довга у 2004 р.) та відповідна меморіальна дошка (для порівняння, в Івано-Франківську є вулиця Української дивізії);

- алея з катальп, висаджена на честь річниці створення дивізії у 2013 р. у парку «Топільче» у м. Тернопіль (є меморіальна дошка).

Меморіальні практики та їхній символізм. Організація церемоній вшанування пам'яті про полеглих побратимів стала важливою в діяльності Братства. Пол Конертон аргументує, що процес запам'ятовування та підтримки пам'яті всередині кожної спільноти відбувається в двох царинах соціальної активності: через церемонії/ритуали вшанування пам'яті та через тілесні практики⁴¹¹. Церемонії вшанування пам'яті, як свого роду ритуалізовані дієства, є цілком формалізованими актами, що в силу своєї регулярності та виразної експресивності характеризуються також цілеспрямованою стилізацією, повторюваністю та стереотипністю. Втілення будь-якої події, явища у формі ритуалу надає сенсу життю та багатьом діям і вчинкам, формує систему цінностей спільноти⁴¹². Досліджуючи меморіальні практики, П'єр Нора доводить, що у пам'яті теж є історія. Доказовим інструментарієм цього є «місце пам'яті» як одночасно матеріальний, функціональний та символічний феномен, де минуле є ув'язнене всередині теперішнього, тим самим виводячи на поверхню колективну пам'ять та її соціальні репрезентації⁴¹³.

Галицьке братство в межах своєї локальної спільноти виробило декілька церемоній вшанування пам'яті: урочисті зібрання та Служби Божі в роковини

⁴¹⁰ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1-5.

⁴¹¹Конертон П. Як суспільства пам'ятають... – С. 15-18.

⁴¹²Там само. – С.74-75.

⁴¹³Грінченко Г. Усна історія – теорія, метод, джерело... – С.13.

створення дивізії та битви під Бродами, панахиди по загиблих товаришах тощо⁴¹⁴. Деякі пам'ятні дати вшановуються локально кожною станицею окремо, тоді як ювілейні роковини створення дивізії та битви під Бродами відзначаються по можливості усім Галицьким братством разом.

Відзначення 50-ї річниці створення дивізії у 1993 р. пройшло в урочистій атмосфері, підбір місць проведення був символічним: «Вранці біля входу до Парку культури відправив архієрейську Службу Божу митрополит УГКЦ Володимир Стернюк (це саме те місце, де 18 липня 1943 р. відправляв Службу Божу і проводжав на вишкіл перших добровольців дивізії «Галичина» Іван Будка). <...> Взяли участь дивізійники з Великої Британії, США, Канади, Австралії, Німеччини, станиць Галицького братства, українська громада зі Львова та інших регіонів України. Отже, відбувся світовий з'їзд дивізійників»⁴¹⁵. Для багатьох дивізійників з діаспори цей візит в Україну також став першим після їхнього виїзду до німецьких навчальних таборів у 1943-1944 роках.

До 50-ї річниці заснування Братства було також створено пересувну фотовиставку, яка демонструвалася у середніх школах Львова та Івано-Франківська. Непересічною подією стало проведення у 2002 р. міжнародної наукової конференції «Перша Українська Дивізія Української Національної Армії: історія створення та національно-політичне значення» за участі істориків з України та діаспори, а також дивізійників, до організації якої долучилося й Братство⁴¹⁶.

Галицьке братство активно співпрацювало із братством «Броди-Лев», яке з 1991 р. почало свою роботу і в Україні⁴¹⁷. В Україні одним із його основних завдань став пошук братських могил та поодиноких останків, розкопки та перепоховання вояків дивізії, полеглих під Бродами та навколишніми селами.

⁴¹⁴У Тернополі це дійство зазвичай відбувається у Катедральному соборі Непорочного Зачаття Пречистої Діви. Див. Звіт про діяльність Тернопільської станиці за 1998-2000 роки // ДАТО. – Ф. Р-3464. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк.1.

⁴¹⁵Галицьке братство колишніх вояків... – С. 50.

⁴¹⁶Виступи учасників опубліковано у: Перша Українська дивізія Української Національної Армії: історія створення та національно-політичне значення. Матеріали науково-практичної конференції. – Львів: Новий час, 2002. – 172 с.

⁴¹⁷Більше про діяльність «Броди-Лев» див.: Братство «Броди-Лев» // Ювілейний альманах Братства... – С. 320.

Його багаторічним головою був колишній дивізійник із Нью-Йорку Юрій Ференцевич⁴¹⁸.

28 лютого 1994 р. Львівська обласна державна адміністрація розпорядилася про створення військового цвинтаря-меморіалу полеглих вояків дивізії «Галичина», Червоної армії та Вермахту поблизу села Червоне Золочівського району неподалік від Бродів⁴¹⁹. Для дивізійників важливою була ідея облаштування меморіалу, адже полеглих вояків дивізії і УПА «закопували будь-де і будь-як через негласну заборону командування ЧА і цивільної влади влаштовувати християнські поховання»⁴²⁰. Тут побудовано капличку та символічні пам'ятники у вигляді білих хрестів. Станом на 2001 рік тут перепоховано 357 останків з околиць: 269 належало дивізійникам, 133 – воякам Вермахту; за жетонами ідентифіковано імена 27 українців і 72 німців⁴²¹.

У сусідньому з Червоним селі Ясенові на Бродівщині на горі Жбир у 2008 р. відбулося посвячення нового пам'ятника-обеліска «Меморіал дивізії «Галичина»». Ініціатива його відновлення належала депутатам райради міста Броди, адже після знищення пам'ятника у 1991 р., на його місці було насипано лише символічну могилу і встановлено хрест. Біля підніжжя гори розміщено інформаційний стенд із історією дивізії. Пам'ятки у Червоному та на горі Жбир на Львівщині є частиною одного символічного комплексу.

Щорічні урочистості в липні в роковини Бродівської битви для вшанування пам'яті загиблих побратимів відбуваються з початку 1990-х рр. в установленому порядку: «спочатку на горі Жбир, потім у селі Підгірці, і закінчуються на Меморіальному цвинтарі в селі Червоному» Львівської області⁴²². Саме це місце вибрано не випадково: тут потрапили в радянський полон ті, кому не вдалося вийти з оточення, тут також деякі частини дивізії здійснили прорив з Бродівського котла у липні 1944 р. Щорічно на відзначення річниці з'їжджалися

⁴¹⁸Інтерв'ю з Юрієм Ф. від 28 серпня 2008 р. (США).

⁴¹⁹Шипайло Є. Перепохоронення поляглих вояків на Бродівських полях // Свобода. – 31 серпня 1994. – Ч. 165. – С. 3.

⁴²⁰Галицьке братство колишніх вояків... – С. 42.

⁴²¹Там само. – С. 47. Див. Додаток Н.

⁴²²Галицьке братство колишніх вояків... – С. 50.

дивізійники як з України, так і з-за кордону. Окрім того, в урочистостях брали участь представники громадськості, влади, члени братства ОУН-УПА, молодіжних організацій Пласт, СУМ, Молодіжний націоналістичний конгрес (МНК) тощо. Усі ветерани одягнуті у відповідну форму, однакову для всіх, з усіма належними відзнаками.. Кожну організацію також можна впізнати по їхніх прапорах та відзнаках.

Останні кілька років пошукові організації проводять тут інсценізацію битви та прориву з Бродівського котла. У рамках цієї події у 2009 р. відбулося й перепоховання невідомого дивізійника: «Несуть труну пластуни, за ними сліднують люди, одягнені в німецьку і радянську уніформи, для проведення після урочистостей показу частини прориву Бродівського кільця, на місці подій»⁴²³.

П'єр Нора наголошує, що, аби показати той чи інший об'єкт як «місце пам'яті» необхідно «абстрагуєчись від суто історичної реальності, виявити його символічну істину і реконструювати пам'ять, яку він носить у собі»⁴²⁴. Відтак, символічна реальність місця може значно відрізнятись від того, що відбулося у минулому. Цвинтар-пам'ятник у с. Червоне є «місцем пам'яті», пов'язаним історично саме із цією місцевістю, що вказує на реальні події, які тут відбулися⁴²⁵. Проте, якщо проаналізувати глибше його символічність та використання у сучасному контексті, то побачимо зміщення акцентів та наповнення новим змістом. Замість *поразки / трагедії* акцентується на *успішному прориві / героїчності*: «Бій під Бродами може символізувати незламність і, розцінюючи на довшу мету, непереможність духу нашого народу» і як один з етапів і ланцюжків у відновленні української держави⁴²⁶. Такі незначні відмінності у відтворенні подій минулого призводять і до іншого сприйняття ролі дивізії під час війни. Ще одне важливе «місце пам'яті» є у Львові на Личаківському кладовищі, присвячене «Воїнам УНА, полеглим в боях – вірним послідовникам героїв визвольної

⁴²³ 65-та річниця Бродівської битви [Електронні дані]. – Режим доступу: <http://komb-ingwar.blogspot.com/2009/07/65.html>. (дата звернення 15.11.2012 р.). – Назва з екрана.

⁴²⁴ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – С. 101.

⁴²⁵ Додаток Н.

⁴²⁶ Малецький М. Броди / Мирослав Малецький. Без ілюзій... – С. 115.

боротьби за свободу Батьківщини»⁴²⁷. Так охоплено досвід вояків 1-ої дивізії «Галичина», 2-ої дивізії «Вільна Україна», а також «українського юнацтва протилетунської оборони». Про це пам'ятні написи вміщено на кожній із сторін монумента.

Окрім вже зазначених пам'ятних дат, колишні вояки дивізії «Галичина» беруть участь у святкуваннях з нагоди створення УПА, посвяченнях пам'ятників, молебнах та урочистостях на братських могилах, святах Героїв тощо. Леонід М., у 2008 р. голова Галицького братства, так висловився про сприйняття подібних заходів: «Зберемося та й поговоримо. Поговоримо та й розійдемося. Ну але тримаємося ще. Як всі ветерани – зібралися раз в рік, випили по 50 грам та й розійшлися, покричали трохи. Хто хоче, пішли десь на якийсь парад, службу Божу відправили, на могилу пішли помолитися»⁴²⁸.

Через запам'ятовування різних поведінкових, спеціальних навичок «минуле наче осідає у нашому тілі»⁴²⁹. Конертон доводить, що для формування спільної пам'яті очевидною є важливість обумовлених культурою технік володіння тілом (наприклад, пози, «розмови за допомогою рук» (жестикуляція)), ідеї про пристойність, пов'язані з тілом (наприклад, манери і правила поведінки, етикету), церемоніальних привілеїв та забав, передусім у категоріях влади та рангів, пристойного/непристойного, правильного/ неправильного, публічного/ приватного. Це все є важливим, оскільки забезпечує наше тіло своєрідним арсеналом – мнемонічним апаратом⁴³⁰. Ці мнемотехніки є зрозумілими всередині спільноти, тоді як назовні їм може надаватися зовсім інше, навіть протилежне, значення. Обов'язковим для спільноти є засвоєння та призвичаєння до мнемотехнік усіх членів групи⁴³¹. А «звичка – це знання та пам'ять рук і тіла»⁴³². У дивізійників це: їхні військові навички та військові зразки поведінки, особливі привітання, відкидання «по-батькові», оскільки, на їхню думку це є накинута саме

⁴²⁷ Див. Додаток О.

⁴²⁸ Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна).

⁴²⁹ Конертон П. Як суспільства пам'ятають... – С.114.

⁴³⁰ Там само. – С. 116-137.

⁴³¹ Там само. – С. 137.

⁴³² Там само. – С. 147.

радянською системою. Кореспондент «Літературної України» Юрій Пригорницький, побувавши на одному зі з'їздів Братства в Торонто у 1992 р., зазначив, що все проходило по військовому чітко, а звертаються усі один до одного тільки так: «Побратиме»⁴³³.

Через свою діяльність, церемонії вшанування пам'яті ветерани підтримують пам'ять про події своєї юності, пригадують місцевість, та передають молоді (свою) пам'ять про історію краю. Основна функція таких церемоній – демонструвати неперервний зв'язок з минулим, вшановувати загиблих побратимів та пам'ять про минулі події. Саме такі меморіальні ритуали відіграють значну роль у формуванні спільної пам'яті та нагадують спільноті про її ідентичність, передусім колективну. Більшість таких дійств відбуваються на «місцях пам'яті» чи поблизу, тим самим підсилюючи ефект колективності.

Створення Галицького братства та його діяльність не означає, що суспільство та публічна думка прийняли колишніх вояків як повноправних ветеранів війни. Порівняння свого неоднозначного становища зі статусом вояків Червоної армії, а подекуди і УПА, є і надалі доволі болючим для ветеранів дивізії. Дивізійники уособлюють локальну «культуру пам'яті» серед усіх ветеранів та учасників війни у сучасній Україні. Радянський наратив «Великої Перемоги» і далі має неабиякий вплив на рівні як публічної думки, так і деяких історичних досліджень. Згідно з чинним Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р., до «ветеранів війни» віднесено три категорії осіб: учасники бойових дій, інваліди війни та учасники війни (особи, які народилися до 1932 р. та під час війни працювали в тилу)⁴³⁴. Відповідно до нього, до учасників бойових дій зараховуються і ті вояки УПА, які «брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в 1941–1944 роках, які не вчинили

---

⁴³³Пригорницький Ю. Що їх вело у дивізію // Літературна Україна. – Київ, 14 січня 1993.

⁴³⁴Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р.»[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>. (дата звернення 15.11.2012 р.). – Назва з екрана.

злочинів проти миру і людства» та реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р.⁴³⁵.

Трактування колишніх вояків дивізії «Галичина» на офіційному рівні практично не змінилося з радянського часу. Після перегляду кримінальних справ колишніх вояків у 1990-і роки, багатьох з них не було реабілітовано. Відповідно до Постанови Верховної ради України про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р., реабілітації не підлягають ті особи, які в роки Другої світової війни «служили у військових формуваннях фашистської Німеччини та її сателітів, охоронних військах СС, поліції, адміністративних органах окупантів» (якщо не доведено, що саботували вимоги влади, надавали допомогу партизанам тощо)⁴³⁶. На думку Василя Вериги, дивізійника з Канади, вони «не вимагають реабілітації, бо вони не провинились супроти власного народу, навпаки, вони вимагають визнання їх як борців-воїнів за незалежну, вільну і демократичну Україну»⁴³⁷. Порівняння власного статусу зі статусом вояків естонської (20-та дивізія Ваффен СС) та латвійських дивізій (15-та та 19-та дивізії Ваффен СС) в їхніх країнах не сприяє порозумінню з українською державою: «Вони воювали за свою державу за Латвію чи за Естонію, але їх сьогодні ніхто колаборантами не рахує, знаєте. А рахують ще й героями, що воювали за свою державу. А в нас зовсім інше відношення»⁴³⁸.

Оскільки багатьох вояків дивізії не було реабілітовано, то термін перебування в ГУЛАГу не зараховувався до їхнього робочого стажу. А тому ветерани отримали низькі пенсії. Якщо шість областей Західної України (пізніше також Закарпатська і Хмельницька) забезпечили відповідну соціальну допомогу ветеранам УПА на рівні з ветеранами Червоної армії, то у випадку з дивізійниками цього не відбулося: «Це вбиває не тільки фізично, бо не вистачає

⁴³⁵Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р.»[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>. (дата звернення 15.11.2012 р.). – Назва з екрана.

⁴³⁶Постанова Верховної Ради «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3812-12>. (дата звернення 15.11.2012 р.). – Назва з екрана.

⁴³⁷Верига В. За справедливе трактування ветеранів дивізії «Галичина» - Першої дивізії УНА / Василь Верига // Перша Українська дивізія Української Національної Армії... – С. 157.

⁴³⁸Товарянська О. Спогади колишніх вояків. – С. 97.

коштів на лікування, а й морально»⁴³⁹. У 2001 р. Івано-Франківська міська рада 48-ма голосами із 50-ти проголосувала за те, щоб визнати 27-ро франківчан – ветеранів дивізії «Галичина» – «борцями за волю України». Однак, мер міста Зеновій Шкутяк так і не підписав цього рішення⁴⁴⁰. У квітні 2009 р. Тернопільська обласна рада без видимого результату офіційно звернулася до Президента України Віктора Ющенка щодо надання ветеранам дивізії статусу «борців за свободу України»⁴⁴¹. Проте є й інші випадки. Скажімо, Івано-Франківська обласна рада видала розпорядження, щоб 29 травня 2011 р. на честь Дня героїв дивізійники змогли безкоштовно користуватися таксі⁴⁴². Згодом, за рішенням депутатів Львівської міської ради від 20 березня 2013 р. з 1 квітня близько 15 ветеранів дивізії, які проживають у Львові, отримують від міста доплату до пенсії у розмірі тисяча гривень.

У контексті «війн пам'яті» довкола радянського спадку та Другої світової війни зокрема, потрібно звернути увагу, що паралельно з ініціативами Братства, безпосередня участь крайніх правих націоналістичних організацій у приверненні уваги громадськості до дивізії слугує радше негативним чинником, який не сприяє порозумінню між прихильниками та противниками офіційного визнання ветеранів дивізії. Наприклад, за посередництвом ВО «Свобода» з 2010 р. у Львові проходить 28 квітня «парад вишиванок» до дня офіційного створення дивізії. Через надмір політичних лозунгів і відповідної атрибутики, сприйняття цієї події уже зовсім інше і, відповідно, не вносить конструктиву в ситуацію довкола дивізії, а натомість є гарним інформаційним приводом для ЗМІ як чергова спроба реабілітації фашизму та його посібників.

---

⁴³⁹Малкош В. Чому легіон? / Володимир Малкош // Івано-франківська станиця Галицького братства колишніх вояків... – С. 37.

⁴⁴⁰Там само.

⁴⁴¹ВО «Свобода»: правда про дивізію "Галичина" замовчується [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/216238-vo-svoboda-pravda-pro-diviziyu-galichina-zamovchuetsya.html>. (дата звернення 15.10.2012 р.). – Назва з екрана.

⁴⁴²На День героїв у Івано-Франківську ветерани УПА зможуть безкоштовно їздити в міських таксі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1218284-na-den-geroyiv-u-ivano-frankivsku-veterani-upa-zmozhut-bezkoshtovno-yizditi-v-miskih-taksi>. (дата звернення 15.11.2014 р.). – Назва з екрана.

Принагідно зазначимо і виступ представника Російської Федерації Іллі Рогачова в ООН у 2009 р. із протестом проти встановлення у Тернополі меморіальної дошки воякам дивізії. Рогачов мотивував це воєнними злочинами «українських есесівців»: вбивствами радянських солдат та партизан, цивільних, розстрілами євреїв та комуністів тощо⁴⁴³. З іншого боку, сітілайти на вулицях Львова у 2009 р. із написами «Українська дивізія «Галичина» – вони захищали Україну» чи поява таксі під назвою «СС «Галичина»» є виявом особистого ставлення до історії свого краю та результатом націоналізації/українізації історії: «СС «Галичина» – це перша українська дивізія, яка була. І ми хочемо підтримати наше, батьків, прадідів. Що ми любимо їх, згадуємо про них і підтримуємо їх»⁴⁴⁴.

Таким чином, Галицьке братство в Україні активно влилося в громадську роботу із відновлення замовчуваних в радянський час сюжетів української історії воєнного періоду загалом та дивізії зокрема. Створення своїх «місць пам'яті», відповідний церемоніал із вшанування пам'яті про полеглих побратимів стали основою інструменталізації їхнього бачення власного воєнного досвіду.

*****

Репрезентація дивізійниками свого воєнного досвіду є прикладом переплетення віктимізації та глорифікації в баченні власного минулого. Попри неоднорідність воєнного досвіду дивізійників, Братству вдалося представити монолітне публічне бачення подій 1943-45 рр., в основі якого – спроба вписати себе до героїчного дискурсу «борців за волю України», розкривши сутність та значення дивізії як військового формування та обґрунтувавши важливість вступу необхідністю боротьби із «одвічним ворогом» – радянським режимом, а також суспільною та політичною потребою. Селективна природа колективної пам'яті підтверджується відсутністю дражливих сюжетів війни – колективним забуванням задля забезпечення колективної ідентичності та її цінностей. Теорія травми вказує, що риторика жертви радянського режиму унеможливило інше бачення минулого,

⁴⁴³Lozynskij A. A Russian Time Warp at the United Nations / Askold Lozynskij // The New Pathway (USA). – May 21, 2009. – P. 7-8.

⁴⁴⁴У Львові їздять таксі під назвою СС «Галичина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1tv.com.ua/uk/news/2011/10/11/9403>. (дата звернення 15.11.2014 р.). – Назва з екрана.

замовчування «не тих» спогадів є можливою реакцією на травматичне минуле. Галицьке братство стало споживачем дивізійного наративу та його дистриб'ютором в Україні.

Після заснування Братства колишніх вояків Першої УД УНА відбувається процес інструменталізації їхньої пам'яті: дивізійники постають як організована спільнота «борців за незалежність України», маючи власний статут та проводячи організаційну діяльність. Для цього використовуються доступні механізми спеціальної підтримки і організації «пам'яті». Так, колективну пам'ять дивізійників розглядаємо як відповідь на ту соціальну роль, яку виконує певна група в суспільстві. Створення Галицького братства в Україні у 1992 р. та його діяльність не означає, що суспільство та публічна думка одразу прийняла колишніх вояків як повноправних ветеранів війни.

Розділ IV. ІНДИВІДУАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ: МОТИВИ ВСТУПУ ДО ДИВІЗІЇ ТА ВОЯЦЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ У 1943-1945 РР.

У цьому розділі розглянуто, як дивізійники пам'ятають ті життєві обставини, які свідомо чи несвідомо мотивували вступати до дивізії, а також особливості свого вояцького повсякдення. Дослідження питання здійснено не лише крізь призму індивідуальної пам'яті, а й через реконструкцію тих подій і етапів рекрутування до дивізії, аби показати той контекст, в яких приймалися ті чи інші рішення. Організаційні передумови, перемовини українських організацій з німецькою владою не є предметом дослідження у дисертації.

Робота пам'яті – це процес конструювання «зручного» минулого через селекцію подій та їхніх деталей, що змушує впорядковувати свою пам'ять та наповнювати минуле потрібним змістом. Кожна особа структурує свій життєвий досвід у вигляді певного сценарію та послідовності життєвих епізодів, пов'язаних емоційною пам'яттю на основі емоційної спільності⁴⁴⁵. Функції індивідуальної пам'яті мають два спрямування: зовнішнє (орієнтоване на підтримання контактів з іншими за рахунок спільного досвіду, його передачу наступним поколінням тощо) та внутрішнє (забезпечує функціонування Я-концепції, самопізнання, розуміння власної унікальності тощо)⁴⁴⁶. Потрібно зважати й на особливості індивідуальної пам'яті, без яких неможливе її функціонування. Так, індивіди можуть не лише приписувати емоціям більшу інтенсивність, аніж це було насправді, а й вносити до своєї історії події не з власного досвіду: щоб «пригадати» власне минуле, доводиться звертатись до чужих спогадів, ідей чи опірних точок, встановлених близьким оточенням, колективом чи суспільством⁴⁴⁷. «Не свої» спогади можуть також «стояти перед очима» та уявлятися в усій правдивості.

Проблема узгодження приватних спогадів із колективною пам'яттю завжди є актуальною. Зазвичай особисті переживання важче артикулювати, хоча вони

---

⁴⁴⁵ Кузнецов М.А. Эмоциональная память... – С. 450-451.

⁴⁴⁶ Там само. – С. 450.

⁴⁴⁷ Там само. – С. 462.

зажди багатші, аніж схематичні та спрощені для легшої передачі колективні образи⁴⁴⁸. Наше завдання – показати індивідуальне бачення вступу до дивізії.

4.1. Набір до дивізії у 1943 р. – поч. 1944 р. та його відображення в мемуарах

Питання добровільності вступу до дивізії на різних етапах набору є одним із ключових для розуміння феномену дивізії. З одного боку, під час винесення рішень Нюрнберзького трибуналу ті рекрути, які вступали після 1943 р. й були мобілізовані примусово, попри визнання Ваффен СС злочинною організацією, не засуджувалися⁴⁴⁹. З іншого, Олекса Горбач, німецький громадянин та професор славістики Франкфуртського університету, після виходу на пенсію спробував зарахувати до робочого стажу час перебування в дивізії та полоні (пригадував собі заяви, що дивізійники у правах прирівнюються до німецьких вояків). Він отримав відмову: «До дивізії голосилися добровільно й тому такі вояки з окупованих територій не підпадають німецьким законам»⁴⁵⁰. Твердження соціального психолога Роя Ф. Баумайстера: «Отримати роботу, знайти житло, закохатися, виростити дітей та інші подібні клопоти і далі домінують у повсякденні більшості людей навіть у часи війни та революцій»⁴⁵¹ ще раз доводить, що намагання вижити, а не померти як герої чи мученики – бажання більшості людей.

«Дивізійна ейфорія»: націоналістична риторика та її агенти. Для забезпечення організаційної роботи, кампанії рекрутування, вирішення поточних питань у справі створення дивізії 15 квітня 1943 р. було утворено Військову управу. До її складу за поданням очільника УЦК Володимира Кубійовича увійшли переважно учасники подій 1917-1921 рр., передусім колишні офіцери УГА. За рішенням генерал-губернатора ВУ очолив Альфред Бізанц. Згідно зі статутом, ВУ «є помічним органом Губернатора Галицької області ... для набору

⁴⁴⁸Евграфова С.М. Память и общество... – С. 179

⁴⁴⁹Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians ... – Р. 63.

⁴⁵⁰Колісник Р. Довкола світу. Спомин / Р. Колісник. – Торонто-Нью-Йорк, 1982. – С. 87.

⁴⁵¹Цит. за: Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Авт. пер. з англ. / Карел Беркгоф. – Київ: Критика, 2011. – С. 15

та духово-культурної й соціальної опіки приналежних до дивізії та зокрема членів їх родин»⁴⁵². Безпосередньо ці завдання виконували відділи пропаганди, а також поповнень (організації та вербування), які очолили офіцери УГА (сотники) Михайло Кушнір та Михайло Хронов'ят⁴⁵³. Військова управа за підтримки УЦК та німецької адміністрації відповідала за пропаганду й успішний набір.

Для реєстрації новобранців були створені вербувальні комісії, які діяли при місцевих УДК чи органах німецької влади під керівництвом окружного (*Kreishauptmann*) чи повітового старости (*Landkommissar*). До складу комісії також входили: офіцер місцевої поліції, уповноважений ВУ та представники громади, як-от священики, вчителі, урядовці тощо. Загалом ВУ мала 17 окружних та 33 повітових уповноважених в Галичині, а також представництво у Варшаві. При уповноважених було організовано Жіночі секції, що додатково опікувалася потребами вояків та їхніх родин⁴⁵⁴. Під час реєстрації рекрути підписували заяву, що готові «як воєнний охотник вступити до СС Стрілецької Дивізії Галичина», та отримували тимчасову картку (*Bescheinigung*). Після визнання придатним до військової служби за висновком медичної комісії – свідоцтво прийняття до дивізії (*Annahmeschein*)⁴⁵⁵. Згодом, згідно з графіком формування ешелонів поїздів – виклик на військове навчання із зазначенням часу та місця відправлення тощо. Підготовка транспорту для доїзду майбутніх вояків на навчання, складання відповідних списків належали до компетенції новоствореної німецької установи – Відділу СС доповнень (*SS-Ergänzungsamt*) на чолі із Карлом Шульце⁴⁵⁶.

Апогей набірної кампанії в Галичині припав на травень-червень 1943 р., яка далі поширилася і на польські території Генеральної губернії із великою часткою українського населення (Варшава, Краків, Ярослав та Ряшів). Згідно зі звітом Військової управи, станом на 2 червня 1943 р. на гасло «Усі до дивізії» відгукнулось 81 199 осіб, з яких придатними до служби було визнано 52 873

⁴⁵² ДАЛО. – Р-35. – Оп.12. – Спр. 54. – Арк. 51.

⁴⁵³ Колісник Р. Військова управа та дивізія... – С. 35-36. Роман Колісник також детально описує завдання кожного відділу ВУ, подає детальні автобіографічні відомості про кожного члена ВУ.

⁴⁵⁴ Колісник Р. Військова Управа «Галичина» / Роман Колісник // Українська дивізія «Галичина. Історико-публіцистичний збірник. – Київ-Торонто, 1994. – С. 119.

⁴⁵⁵ Колісник Р. Військова управа та дивізія... – С. 69.

⁴⁵⁶ Там само. – С. 23.

осіб⁴⁵⁷. Такі цифри перевершили очікування як німецької адміністрації, так і представників українських організацій.

Пропаганда стала одним із ключових засобів, який використовувався для рекрутування до лав дивізії «Галичина». Прес-бюро УЦК та ВУ широко зайнялося пропагандою вступу до дивізії. Назвемо її основні напрямки:

- антирадянська спрямованість, вказівка на основного ворога – СРСР;
- апеляція до героїчних вчинків, військових формувань періоду Української революції (Легион УСС, УГА, армія УНР тощо);
- звернення до людських цінностей: захист Батьківщини, сім'ї, майбутнього;
- публічна підтримка ідеї дивізії багатьма авторитетними особами. Їхня присутність стала каталізатором та, зрештою, одним із найбільш ефективних методів пропаганди⁴⁵⁸.

28 квітня 1943 р. у Львові біля оперного театру відбулася урочиста церемонія офіційного створення дивізії. Усі доповідачі (Кубійович, Хронов'ят, о. Василь Лаба) наголосили на важливості боротьби саме з більшовизмом, а губернатор Отто Густав фон Вехтер в унісон підкреслив, що «тільки нації зі зброєю в руках самі пишуть свою історію та визначають свою долю»⁴⁵⁹. Подібні маніфестації відбулися в усіх великих та менших містечках дистрикту «Галичина», проте не всюди однаково піднесено. Є свідчення, що у містечку Солотвино «свято Дивізії» розпочалось із запізненням: очевидець (його ставлення до ідеї творення дивізії назвемо радше негативним) вказує на незначну кількість присутніх – близько 200 «стариків і жінок», а промова о. Цмоця не викликала відповідної реакції присутніх⁴⁶⁰.

Матеріали про створення дивізії надсилалися до багатьох видань, передусім до щоденників «Львівські вісті» та «Краківські вісті» (до 10 травня передано 95

⁴⁵⁷Боляновський А. Дивізія "Галичина"... – С. 97.

⁴⁵⁸ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6; Там само. – Спр. 3. – Арк. 1.

⁴⁵⁹Гунчак Т. У мундирах ворога... – С. 28.

⁴⁶⁰АЦДВР. – Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів», опрацьована у грудні 1944 р. – С. 12.

публікацій)⁴⁶¹. Статті публікувалися під такими назвами як «Батьківщина кличе», «Геройський дух доведе до перемоги»⁴⁶², «Зі зброєю в руках»⁴⁶³, «У свідомості спільних завдань»⁴⁶⁴, «Іспит громадської зрілості»⁴⁶⁵ тощо. В одному з наказів ВУ зустрічаємо чіткі інструкції стосовно розміщення пропагандистських матеріалів із кличем «З хати до хати – з рук до рук»: «розліпити коло церкви, на будинку громадського уряду, на будинку УОТ та кооперативи», а також на полишених більшовицьких танках вздовж дороги⁴⁶⁶.

Для більшості агітаційних плакатів⁴⁶⁷ притаманна антибільшовицька тематика, яка доповнюється закликами боротися за свою Батьківщину, дім, сім'ю⁴⁶⁸. Разом із проведенням аналогій із Легіоном УСС та УГА, такі заклики знаходили відгук у суспільстві. У плакаті із підписом губернатора Вехтера йдеться: «Галицько-українська молоде! Ти здобуваєш цим право [...] до боротьби [зі] своїм смертельним ворогом-большевиком, до боротьби за віру і батьківщину, за свої родини, за рідні ниви, за справедливий лад в переможній, новій Європі»⁴⁶⁹. У листівці «Вказівки для охотників SS Стрілецької дивізії “Галичина”» вказано: «До боротьби за свій край <...> з небезпекою, яка грозить з азійських степів. <...> утримати традицію українського народу в боротьбі за культуру народів Європи. Прийом до <...> Дивізії є високою честю»⁴⁷⁰.

Публічне викриття злочинів радянської влади стосовно українців стало ще одним елементом агітації, а боротьба із нею як найголовнішим ворогом українства постає логічною і морально виправданою: «В життєвому інтересі українського народу лежить знищити большевизм, бо він по своїй природі запряг смерть українському народові [...]. Найкраще можна виконати це в

⁴⁶¹ Гунчак Т. У мундирах ворога... – С. 31.

⁴⁶² Краківські вісті. – 1943. – 16 травня. – С. 2.

⁴⁶³ Краківські вісті. – 1943. – 23 травня. – С. 3

⁴⁶⁴ Краківські вісті. – 1943. – 6 червня. – С. 1.

⁴⁶⁵ Краківські вісті. – 1943. – 20 червня. – С. 2.

⁴⁶⁶ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3.

⁴⁶⁷ Див. Додаток Д.

⁴⁶⁸ Гунчак Т. У мундирах ворога... – С. 30.

⁴⁶⁹ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8.

⁴⁷⁰ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 50.

рядах Стрілецької Дивізії СС «Галичина»⁴⁷¹. У матеріалах йшлося й про те, що німецька влада погодилась на створення дивізії, а ініціаторами виступили українці, хоча це й не відповідало дійсності⁴⁷².

Зрозуміло, що німецька адміністрація мала відмінні сподівання стосовно створення дивізії. У секретних інструкціях наголошувалося, що залучення українців до боротьби проти СРСР не повинно створювати ілюзію, що німцям необхідна допомога української сторони як союзників⁴⁷³. Як наслідок, за спостереженням Романа Колісника, німецькі чиновники у своїх промовах послуговувалися загальною риторикою та апелювали переважно до спільної боротьби проти більшовизму для побудови «Нової Європи». Натомість, представники українства надавали створенню дивізії надзвичайного значення і обов'язково проводили історичні паралелі із попередніми історичними періодами⁴⁷⁴. Така розбіжність у сприйнятті ідеї дивізії свідчить про наївність українського політикуму та є ілюстрацією, з одного боку, їхньої політичної незрілості, з іншого – поширеності надій на відновлення української держави в суспільстві.

До пропаганди вступу долучилися/долучили учасників Української революції, священників, вчителів та людей, які користувалися загальною повагою та пошаною. Їхня участь в агітації стала одним із ключових чинників її успіху на початку рекрутування у травні-червні 1943 р.

Для багатьох колишніх військовиків формування дивізії означало продовження традиції «походу проти більшовиків в роках 1918-1920 та що дається Українським комбатантам можливість продовжувати ними розпочате велике діло», – як зазначив 5 травня 1943 р. генерал Микола Омелянович-Павленко у своєму листі на підтримку дій УЦК з Праги⁴⁷⁵. Усвідомлення того, що Німеччина може програти війну та проведення аналогій із Першою світовою війною давало надію на те, що дивізія стане зародком майбутньої армії. А у

⁴⁷¹ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 48.

⁴⁷² ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 48.

⁴⁷³ Колісник Р. Військова Управа... – С. 47.

⁴⁷⁴ Там само. – С. 51-55.

⁴⁷⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1.

випадку перемоги СРСР, демократичні країни (США, Англія) відкриють третій фронт і будуть змушені рахуватися з українцями, якщо вони матимуть власне військо.

Українські політики та ветерани не лише відгукнулися на заклик вступати до дивізії, а й пропагували ідею дивізії як можливість отримати зброю та пройти військове навчання легальним шляхом. Микола Угрин-Безгрішний, колишній вояк УГА та Легіону УСС, описав свою агітаційну роботу в Рогатинському повіті так: «Виїздив я щодня в села, збирав народ і молодь та виголошував палкі промови, здебільшого на теми про значіння збройної сили для кожного народу, зокрема для українського, що живе на межі культурних націй Європи й дикої Азії [...]. Іншого вибору для українців немає»⁴⁷⁶.

Публічна підтримка з боку Церкви стала ще одним чинником вступу. Володимир Кубійович пригадує, що у справі створення дивізії «першу розмову відбув з Митрополитом Андреем і почув з його уст ті самі слова, які я чув влітку 1941 р.: “Немає майже ціни, яку не треба б дати для створення української армії”»⁴⁷⁷. Проте належність саме цієї, широко використовуваної в історіографії, фрази Митрополиту викликає сумніви деяких дослідників, зокрема й тому, що спогади Кубійовича містять загалом низку неточностей⁴⁷⁸. Також, підтримка ідеї створення дивізії Шептицьким видається сумнівною. Так, з метою публічного використання авторитету Митрополита, громадськість було поінформовано про зустріч членів ВУ із Шептицьким та його прихильне ставлення до дивізії. Відповідна публікація вийшла 9 липня 1943 р. у «Львівських вістях». Однак, дослідники вважають, що замітку подали до друку без його відома й вона містить не зовсім точну позицію Митрополита⁴⁷⁹. Загалом Шептицький засуджував

⁴⁷⁶ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1 – Спр.34. – Арк. 12-13.

⁴⁷⁷Кубійович В. Дивізія «Галичина» (до історії її постання) / Володимир Кубійович // Вісті комбатанта. – 1963. – № 3. – С. 11.

⁴⁷⁸Демкович-Добрянський М. Митрополит Шептицький і «Дивізія Галичина» / М. Демкович-Добрянський // Патріярхат. – 1999. – Ч.7-8. – С.10; Пилипів І., Делятинський Р. До питання про ставлення греко-католицького духовенства... – С.373-388.

⁴⁷⁹Поїздник І. Митрополит Андрей Шептицький та український національний рух (1941-1944) / Інна Поїздник // Kościół, naród, państwo. Działaność i dziedzictwo Metropolity Andrzeja Szeptyckiego (1865-1944). – Wrocław–Warszawa: Fundacja Rodu Szeptyckich, 2011. – S. 149 – 164; Історія релігії в Україні: у 10 т./ за ред. П. Яроцького. – К., 2001. – Т.4: Католицизм. – С. 418.

політику нацистів на окупованих територіях, а ставлення Церкви до німецького режиму еволюціонувало від лояльності до пасивного опору. Все ж, у серпні 1943 р. Митрополит у приватній розмові підтримав ідею створення «українського війська», адже це допомогло б утримувати правопорядок в Галичині на противагу хаосу, який, на його думку, уособлювало собою українське підпілля. Це було важливим після майбутньої поразки Німеччини, в якій він не сумнівався⁴⁸⁰.

Участь Церкви у створенні дивізії слід розглядати на двох рівнях: офіційному та приватному. На офіційному рівні йшлося, передусім, про необхідність забезпечення духовної опіки своїм парафіянам в дивізії через інститут капеланства. Митрополит Йосиф Сліпий на допиті у 1945 р. зазначив, що «не посилати священників на службу в дивізію ми не мали права, адже це б протиричило релігійній совісті, залишивши напризволяще своїх вірних греко-католиків»⁴⁸¹. Очолив місію УГКЦ до дивізії о. Василь Лаба. Релігійна опіка над дивізієвцями стали важливою поступкою німців, яка відрізняла дивізію «Галичина» від інших формувань Ваффен СС.

На приватному рівні участь греко-католицьких священників у пропаганді вступу до дивізії на місцях часто була виявом їхньої громадянської позиції. Протоколи допитів заарештованих радянською владою священників, не згідних із де-факто ліквідацією УГКЦ, де-юре її «возз'єднанням» із РПЦ, та доповідні записки дозволяють побачити масштаб залученості Церкви та її роль у справі створення дивізії. Священники не лише виконували свої прямі релігійні обов'язки, а й займали відповідні громадські посади. Аналізуючи зміст доповідних записок, бачимо, що станом на 1945 р. радянські органи помилково трактували діяльність УЦК як один із виявів роботи ОУН. Саме тому закиди священникам про участь в діяльності ОУН підтверджувалися їхньою співпрацею з УЦК (наприклад, на Львівщині вони очолили 15-ть із 32-ох районних делегатур), «антирадянсько-

⁴⁸⁰Звіт д-ра Фредерика про поїздку до Львова у серпні 1943 р. / Гентош Л. Про ставлення митрополита Шептицького до німецького окупаційного режиму в контексті документа з канцелярії Альфреда Розенберга // Україна модерна. – Ч. 20. Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. – Київ: Критика, 2013. – С. 307.

⁴⁸¹Протокол допиту заарештованого митрополита Йосифа Сліпого. 8-9 травня 1945 р. // Ліквідація УГКЦ... – Т.1. – С. 646.

націоналістичною пропагандою» та допомогою підпіллю⁴⁸². Так, отець Володимир Демський обов'язки священника поєднував із роботою старости містечка Городок й у 1943 р. закликав вступати до дивізії, а при відступі німців в 1944 р. – зі зброєю в руках боротися проти Червоної армії⁴⁸³. О. Іван Садовський працював у набірній комісії до дивізії в Золочеві, а його сини Генах і Богдан, члени ОУН, вступили до дивізії⁴⁸⁴. Тож, з одного боку, священники виголошували промови під час «Свята Дивізії», а з іншого – проводили публічні богослужіння як представники Церкви.

У селах саме священники брали на себе функцію агітації вступу до дивізії, а церква ставала місцем пропаганди. Це чітко простежується у спогадах ветеранів, для деяких з них саме авторитет та слова священника стали вирішальними у прийнятті рішення вступати до дивізії: «Оголосив в кінці проповіді, що організується дивізія, що треба зголошуватися до тої дивізії, якщо ми хочемо мати державу»⁴⁸⁵. У с. Перелука на Тернопільщині «люди виходили з церкви, і війт виступав, і сказав, хто хоче, має бажання і т.д. <...> Наш священник Семенюк, він був такий богомільний, то він не вмішувався, але де-таки сказав, що треба йти»⁴⁸⁶. Василь Т. пригадує, що саме «священник багато розказував, більш докладно. Ну, а там в селі є різні люди, знаєте. Один каже: “Отче, а наш війт [батько респондента. – О.Х.] має трьох синів – хай він покаже приклад”. Ну тай так. <..> Ми були молоді, то так думали, <..> що після того ми всі будемо живі. Так що були на такому піднесенні»⁴⁸⁷.

Не менш важливою була й роль вчителів та директорів шкіл у наборі добровольців: багато з них отримали відповідні директиви від ВУ та німецької влади, адже випускники мали скласти ядро дивізії. Дивізійники пригадують, що для багатьох це стало вирішальним чинником: «То була така загальна пропаганда. Вчителі нам казали, всі знали. Йдемо до нових Січових стрільців, йдемо до

⁴⁸²Доповідна записка УНКДБ по Львівській області наркому держбезпеки В.Меркулову про діяльність греко-католицького духовенства. Березень 1945 р. // Ліквідація УГКЦ... – С. 406.

⁴⁸³Там само. – С. 415-417.

⁴⁸⁴Там само. – С. 420-423.

⁴⁸⁵Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Україна).

⁴⁸⁶Інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна).

⁴⁸⁷Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Україна).

української армії, прийшов час, що треба діяти»⁴⁸⁸. У Чорткові «директор школи цілим класом нас через місто організовано повів в вербовочний пункт. Можете собі уявити? І ніхто не втік, всі цілим класом пішли записуватися. І в гімназії так було»⁴⁸⁹. «То наш комітет зі Львова, ходили пропагандисти по школах, вербували, то я зголосився прямо зі школи, навіть не питався ні тата, ні мами, а записався. Покликали мене на медичний огляд, сказали, що здоровий. 7 вересня 1943 р. покликали до війська»⁴⁹⁰. Частина старших юнаків «пішли в Дивізію представляти нашу гімназію»⁴⁹¹.

У числі пропагандистів у школах були як члени ВУ, так і уповноважені ВУ по округах. Микола Воробель пригадує, що навесні 1943 р. до школи міста Самбора прийшла делегація з «Бізанцом [голова ВУ. – О.Х.], та представником Головатим, і стали нас намовляти, а то і погрожувати, щоб йшли до дивізії (п. Головатий дозволив собі на такі слова: “Кріс [рушниця. – О.Х.], мотика, лопата або куля від власного поліціянта”). Всеодно зголосилось мало, і то не всі пішли»⁴⁹². Микола Воробель тоді до дивізії не вступив, а весною 1944р. вступив до юнацтва протиповітряної оборони, звідки згодом й був переведений в дивізію. Його свідчення є важливим, адже показує, що не усі сприймали набір до дивізії в середині 1943 р. з ентузіазмом.

Олег Лисяк відмітив, що було недостатньо інформації про те, для чого і чому створювали дивізію. Натомість важливими й впливовими стали гасла, і той смисл, який вклали в створення дивізії агітатори на місцях: «Ми, що пішли за покликом Військової управи не знали або дуже мало знали про те, хто розпочав цю справу, чи проф. Кубійович, чи губернатор Вехтер, але для нас це все і так не було важне. Ми пішли до дивізії, бо так треба було, “хтось там мусів піти”»⁴⁹³.

Будь-яка пропаганда не буде ефективною, якщо вона не спирається на очікування та запиту у масової свідомості людей та не відповідає їхнім

⁴⁸⁸Інтерв'ю з Романом К. від 18 листопада 2010 р. (Канада).

⁴⁸⁹Інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Україна).

⁴⁹⁰Інтерв'ю з Ярославом Г. від 15 грудня 2010 р. (Канада).

⁴⁹¹Мамчур І. Нас доля світами водила... – С.41

⁴⁹²Воробель М. Спогади дивізійника з Лемківщини... – С. 6.

⁴⁹³Лисяк О. У 50-ліття постання дивізії / Лисяк О. Відламки «Шибки у вікні». Збір статей, оповідань, нарисів і репортажів / Олег Лисяк. – Торонто: Вісті комбатанта, 1996. – С. 55.

уявленням, легендам та стереотипному розумінню дійсності⁴⁹⁴. Пропагандистська риторика стала частиною колективної пам'яті дивізійників, її використовують дивізійники найчастіше, щоб пояснити мотиви свого вступу в 1943 р.⁴⁹⁵. Для них це час «дивізійної ейфорії» та піднесення: «Ви не можете собі уявити і вам важко буде це уявити, який це був натхненний порив молоді іти в дивізію»⁴⁹⁶. В інтерв'ю знаходимо такі характеристики: юнаки, взагалі «ні на що не дивились, не рахувались із своїм життям, нічо»⁴⁹⁷, тільки б іти, «а там як буде»⁴⁹⁸. Це показує переплетіння свідомого та несвідомого у рішенні вступати чи ні до дивізії.

«Дивізійна ейфорія» та прагнення стати «українським вояком» зумовлювала для багатьох й ігри з датою народження. Щоб Петра Щ. взяли в дивізію в червні 1944 р., він «мусів стати роком старшим»: так його дата народження змінилася на все подальше життя⁴⁹⁹. Серед респондентів також є 16-17 річні юнаки, які «правдами і неправдами» отримали свідоцтво про прийняття⁵⁰⁰. Станом на 1943 р. до дивізії приймали лише до 1925 р. н. включно – основна вимога мати повних 18 років, якої, як бачимо, не завжди дотримувалися⁵⁰¹.

Система заохочень, прямого/непрямого примусу. Націоналістична риторика була не єдиним інструментом пропагандистської кампанії. Спогади містять згадки й про систему стимулів та (не)прямого тиску й примусу. Німецька окупація привнесла нові реалії в повсякденне життя галичан. Йдеться не лише про колективну відповідальність громади за будь-які проступки, сплату обов'язкових повинностей та контингентів, несподівані облави та відправлення на працю до Німеччини, переважно примусову, а й про обов'язково-примусове залучення

⁴⁹⁴Гудков Л. Идеологема «врага». «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции / Лев Гудков // Образ врага / ред. Н. Конрадова. — М.: ОГИ, 2005. — С. 10.

⁴⁹⁵Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна), Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Україна), Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна), Любомиром В. від 24 лютого 2006 р. (Україна), Денисом П. від 7 березня 2006 р. (Україна).

⁴⁹⁶Інтерв'ю Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Україна).

⁴⁹⁷Інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна).

⁴⁹⁸Інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Україна).

⁴⁹⁹Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2012 р. (Великобританія).

⁵⁰⁰Інтерв'ю з Зеноном В. від 1 травня 2006 р. (Україна), Любомиром В. від 24 лютого 2006 р. (Україна).

⁵⁰¹Правила набору добровольців до дивізії СС Галичина // Гунчак Т. Вказ. праця. — С. 176.

працездатного чоловічого населення до трудових робіт. Чоловіків найчастіше залучали до Баудінсту (*Baudienst.* – будівельна служба), яка в Галичині отримала «патріотичну» назву будівельної «Української служби Батьківщині» (УСБ). Рідше – до військово-будівельної Організації Тодт (*Organisation Todt*) для відбудови мостів, пошкоджених комунікацій тощо⁵⁰².

У роки окупації під арешт чи його загрозу потрапляли через адміністративні проступки, політичну діяльність, ухиляння від роботи в Німеччині, Баудінсті чи служби в дивізії тощо. Так індивіди потрапляли у плетиво життєвих ситуацій, які змушували до вибору тих чи інших моделей поведінки. Про свої життєві перспективи на середину 1943 р. Павло Л. оповів так: «Життя для молоді не було тут вільного, забирали. Або заставляли йти в ліс, тоді називали партизанка, або забирали на роботу. То були облава за облавою. Мене прямо в облаву забрали з магазину [*його місце праці.* – *О.Х.*] і забрали в Німеччину. Можна було поступити в поліцію, але там треба було тож дані – грамотність, ріст і так далше, то вже не так просто. В охорону там таку воєнізовану тож треба було, то не так просто було туди поступити. Так що молодь явно не могла показатися. В селах був закон – кожна хата має дати одну людину в Німеччину на роботу»⁵⁰³.

Німецька адміністрація намагалася сприяти, аби вступ до дивізії сприймався позитивно. Юнаки 1920-1925 р.н. становили найбільший інтерес у якості потенційних рекрутів. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора Ганса Франка від 22 квітня 1942 р., зобов'язаними до Баудінсту є «всі ненімецькі мешканці ГГ віком від 18 до 60 років, за винятком чужинців, жидів і циган», а ухиляння розглядалося як адміністративне правопорушення⁵⁰⁴. Тому аби не підірвати роботу своїх структур та забезпечити відповідну кількість добровольців до дивізії, німецька адміністрація пішла на певні поступки. Тому юнакам було надано можливість певного вибору: відпрацювати на економіку Третього Райху

⁵⁰² Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1939–1945 гг. / Б. Мюллер-Гиллебранд. – М., 2002. – С. 704.

⁵⁰³ Інтерв'ю з Павлом Л. від 26 жовтня 2007 р. (Україна)

⁵⁰⁴ За ухиляння від Баудінсту могло бути ув'язнення, штраф чи смертна кара, або в рамках групової відповідальності кара могла накладатися на усю громаду чи її окремих членів. Див: Німецькі карні приписи, що діють у Генерал-Губернаторстві. – Краків – Львів, 1943. – С. 53.

або піти до дивізії. Так, на плакаті (німецькою та українською мовою) від 30 квітня 1943 р. у Львові вказано, що «прийняті як добровольці до СС стрілецької дивізії Галичина є вільні від обов'язку праці»⁵⁰⁵. Такою можливістю скористався Леонід М., який відпустку з роботи в Німеччині провів у батьків у Варшаві⁵⁰⁶. Також Ілля Кравс, на той момент робітник в Німеччині, надіслав прохання до ВУ про переведення до дивізії. Він, хоча з семирічного віку й проживав у Франції, добре володів українською мовою⁵⁰⁷. Згодом, відповідним розпорядженням було заборонено реєструвати до дивізії осіб, які вже перебували на роботі в Третьому Райху та приїхали у відпустку додому⁵⁰⁸.

Інше розпорядження губернатора дистрикту Вехтера стосувалося тих осіб, які закінчили роботу в УСБ або ж були зобов'язані її відбути: молодь 1920-1925 р.н. звільнялася від УСБ, якщо надасть комісії посвідчення про добровільний вступ до дивізії⁵⁰⁹. Проте, аби не зривати роботу Баудінсту, юнаків зобов'язали спочатку відпрацювати, і після цього зареєструватися добровольцем до дивізії.

Свідоцтво про вступ також звільняло від роботи в Німеччині до моменту виклику на військову службу⁵¹⁰. Зокрема, у ньому зазначалося, що ця особа «не зазнаватиме переслідувань за ухиляння в минулому від відправлення на роботу в Райх»⁵¹¹. Таке твердження дало підстави дослідникам говорити про вступ до дивізії осіб, які переховувалися від переслідувань і, відповідно, такий вчинок трактувався як вибір ними «меншого зла»⁵¹². Нерідко така думка присутня і в оповідях респондентів. Скажімо, для Ярослава З. в середині 1943 р. «то був свідомий вибір, але як подумати, то ми не мали вибору. Як я виходив зі школи, то

⁵⁰⁵ДАЛО. – Ф.Р-35. – Оп.9. – Спр. 261а. – Арк.1-2.

⁵⁰⁶Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна).

⁵⁰⁷ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 7-7зв.

⁵⁰⁸Боляновський А. Дивізія «Галичина»... – С. 83.

⁵⁰⁹Там само. – С. 59.

⁵¹⁰Феркуняк Д. Спомини... – С.8.

⁵¹¹Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 358.

⁵¹²Лецишин Р. Характер мобілізації до I дивізії УНА «Галичина» / Перша українська дивізія ... – С. 51.

німці робили облави і відправляли на роботу в Німеччину. Як не до Німеччини, то висилали до Баудінсту. Так що ти мусів йти або туди, або туди»⁵¹³.

Наявність свідоцтва значно полегшувала життя, принаймні на деякий час. Дмитро Феркуняк пригадує, що в Косівському повіті при закликах до вступу не обійшлося і без погроз з боку окупаційної влади відправити на роботу в Німеччину чи на копання окопів тих, хто не піде до дивізії. Іншим курйозом стало те, що попри заборону приймати тих, хто ще працює в УСБ, набірні комісії не завжди дотримувалися цього правила і таки видавали відповідні свідоцтва. На думку Дмитра Феркуняка, саме це стало однією із причин масового запису юнаків 1920-1925 р.н.⁵¹⁴. Вступ до дивізії теж означав звільнення від УСБ й для Романа Р. на початку літа 1943 р.⁵¹⁵.

Промовистим прикладом щодо дієвості свідоцтв про реєстрацію до дивізії є історія Романа Т., яка відображає усі складнощі, з якими стикалася молодь його віку (1924 р.н.). Його разом із товаришами звільнили з роботи в Українському допомоговому комітеті, оскільки по віку вони мали бути мобілізованими до Баудінсту. Оскільки УДК в Рогатині потребував додаткових працівників у набірній комісії до дивізії, то уже через кілька місяців Роман працював в її складі: «Перевіряти людей, списки робити, виписувати посвідки – прийнятий чи ні. Виписали і для себе посвідки, хоч і не ставали до комісії. ОУН не піддержувала того [дивізії. – О.Х.]. З тими посвідками поїхали до Бережан, окружне місто, щоб представити у Баудінст, що покликані до того і дістати якесь звільнення. Офіційна відповідь була така, що скоріше треба відбути Баудінст, а тоді до дивізії»⁵¹⁶. Тоді їх не заарештували, хоча Романа, який згідно із офіційними розпорядженнями ухилявся від УСБ, уже почала шукати поліція в рідному селі. Долею випадку Роман все ж потрапив до дивізії, коли транспортував 120 зареєстрованих з Рогатина на медичний огляд до Львова: «Коли стрічаю директора нашого, він знав, що я не став до комісії, питає мене чи я став до комісії. Я не знав, що йому

⁵¹³ Інтерв'ю з Ярославом З. від 27 грудня 2010 р. (Канада).

⁵¹⁴ Феркуняк Д. Спомини... – С.8.

⁵¹⁵ Інтерв'ю з Романом Р. від 26 лютого 2008 р. (Україна)

⁵¹⁶ Інтерв'ю з Романом Т. від 4 листопада 2010 р. (Канада).

сказати, та й сказав, що в дорозі до комісії. Так я перейшов комісію. За два тижні отримав покликання, а за місяць я вже був в мундирі. Не знаю як то все так скоро. То був липень 1943 р.»⁵¹⁷.

Подібна історія у Миколи Воробеля з Лемківщини, який понад усе прагнув уникнути Баудінсту. З цією метою він навіть змінив місце навчання у 1943 р. Проте отримав повістку до будівельної служби отримав, хоч її й вдалося уникнути через помилку у написанні прізвища – Врубель замість Воробель. У квітні 1944 р. надійшов ще один виклик у школу, де він навчався, із погрозою розстрілу чи вислання його родину до концтабору. У той час набирали до юнацтва протиповітряної оборони, військова підготовка якого проходила у навчальному таборі поблизу містечок Закопане та Переворськ у Східній Польщі. Тому він разом із друзями вирішив «ризикувати, і коли дістанемо якесь посвідчення для родичів, що ми при війську, тоді повтікаємо», адже близькість навчального табору до Галичини дозволяла це зробити⁵¹⁸. Проте на вокзалі у Львові його з товаришами направили до дивізії. Тоді Микола із друзями самовільно переходять до групи осіб, яких відправили до юнацтва. Він проходить вишкіл спочатку поблизу Кракова, потім у гірському селищі Мальта в Австрії, після чого його частину приєднали до відділів дивізії уже в Словаччині. Думка про втечу з'являлася у Миколи не раз, проте до її реалізації не дійшло⁵¹⁹.

Якщо одні хлопці намагалися уникнути роботи в Баудінсті, то іншим ця перспектива могла видаватися більш привабливою. Старший брат Ярослава З., хоча й разом з ним зареєструвався до дивізії, «вибрав Баудінст. Він того собі не уявляв. Їх давали в першу лінію копати окопи <...> на фронт в цивільному одязі. І він тоді до тата написав, щоб пішов до Військової управи, щоб витягнути його. То була різниця може два місяці, що він пішов до дивізії, як тато його витягнув»⁵²⁰.

Пізніше ВУ за погодженням з німецькою адміністрацією організовано переводила до дивізії юнаків з Баудінсту, які вже відпрацювали свій термін. Так,

⁵¹⁷Інтерв'ю з Романом Т. від 4 листопада 2010 р. (Канада).

⁵¹⁸Воробель М. Вказ. праця. – С. 8-9.

⁵¹⁹Там само. – С. 10-29.

⁵²⁰Інтерв'ю з Ярославом З. від 27 грудня 2010 р. (Канада).

керівництво Баудінсту у листопаді 1943 р. погодилося виділити 5000 осіб до дивізії, але серед них ще «потрібно було провести відповідну пропаганду»⁵²¹. Коли у Дрогобичі із Баудінсту до дивізії переводили близько 700 осіб, то на засіданні ВУ пролунала пропозиція відправити їх одразу на військове навчання, а відпустку, яку мали б отримати, надати пізніше. Це мотивувалося тим, що, повернувшись додому, «попадуть у всякі настрої, які тепер у краї панують», або ж випадково «зовсім невинно» потраплять у відділення поліції, що, як наслідок, може відбити у них бажання вступити до дивізії⁵²². Саме тому, 7 грудня 1943 р., на думку співробітника ВУ, з 170 осіб, які мали б бути відправлені на військове навчання, мабуть близько 70-ти так і не з'явиться⁵²³. Такий стан речей наприкінці 1943 р. свідчить про зміну ставлення молоді до набору до дивізії.

Арешт та небезпека арешту. Окрім загрози бути відправленим на роботу до Німеччини чи Баудінсту, деякі особи могли перебувати під арештом або ж у розшуку поліції через низку причин. Були також і такі, хто перебував на службі в німців, зокрема в поліції, члени українського підпілля, безробітні, арештовані та ті, хто переховувалися від можливого арешту. Працівників української поліції до дивізії не реєстрували, оскільки поліція повинна була виконувати свої обов'язки зі збереження суспільного правопорядку⁵²⁴. У «Напрямних для набірних комісій» (1943) йшлося, що до дивізії не прийматимуть також осіб, засуджених на п'ять і більше років. Натомість особи, засуджені на менший термін, могли спробувати зареєструватися до дивізії. Звернення «політичних в'язнів», засуджених ще польською чи радянською владою, слід було адресувати губернатору через ВУ⁵²⁵.

Приклад Романа Шумського ілюструє моделі поведінки в умовах арешту. Він відпрацював майже дев'ять місяців токарем на німецькій фабриці в м. Касель та втік звідти в жовтні 1942 р. До травня 1943 р. переховувався на хуторі в дядька, де і був заарештованим; в Радехівській тюрмі Роман просидів близько 15 днів. Згідно з поясненням, датованим 1992 роком, це визначило його подальші дії: «Так

⁵²¹ Протокол засідання ВУ, 22 листопада 1943 р. / Колісник Р. Військова Управа... – С. 164.

⁵²² Протокол засідання ВУ, 24 листопада 1943 р. / Колісник Р. Військова Управа... – С. 166-167.

⁵²³ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 6-6зв.

⁵²⁴ Яшан В. Стрілецька дивізія «Галичина». // Вісті Комбатанта. – 1968. – № 5-6. – С. 49-50.

⁵²⁵ АЦДВР. – Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів»... – С. 11.

як в мене німецька поліція під час арешту знайшла патрони від пістолета, то мене звинувачували у приналежності до партизан і таким чином змусили мене вступити в дивізію СС-Галичина»⁵²⁶. Після згоди вступити до дивізії його звільнили й в жовтні 1943 р. він виїхав на військово-навчання. У спогадах Роман Шумський уточнив, що після втечі з Каселю став зв'язковим між Радехівським районним проводом ОУН та військовим референтом ОУН у Львові Віктором Харківом (Хмарою). Тому після арешту, аби не потрапити в руки гестапо та завдяки старанням «міського старости отця Муровича мене відіслали на комісію» для вступу в дивізію й закрили очі на зріст 164 см замість необхідних 165 см⁵²⁷.

Про активну діяльність членів ОУН, юнацької сітки чи інших підпільних організацій німецькі каральні органи могли здогадуватися й діяли відповідно. Маркіян К. дізнався вже в еміграції про те, що його брат був членом ОУН: «Він в Коломиї співпрацював з упівцями [*членами ОУН. – О.Х.*], партизанами. Щоб йому не загрозив арешт, то він зголосився до дивізії [*в травні 1943 р. – О.Х.*]. Вже його брали на допити в гестапо»⁵²⁸. Так небезпека можливого арешту мотивувала вчинки братів. Сам Маркіян уже перебував в Янівському концентраційному таборі впродовж шести тижнів, аби убезпечити батьків від арешту за свої ж проступки. Після звільнення отримав роботу у Львові, проте з вимогою щотижня звітувати поліції про своє місце перебування. У травні 1944 р. приїхав брат Тарас: «дістав урльоп [*відпустку. – О.Х.*] перед виїздом на Броди, то я 10 червня записався до дивізії. То він мене намовив, що зробиш так само як я, що слід загине [*у поліції. – О.Х.*]. А наймодернішу зброю на той час мали німці, дістанемо вишкіл, а пізніше як буде можливо, то підемо в ліс»⁵²⁹.

Олег Лисяк, маючи вже «за тридцять» (1912 р.н. – вік, вищий за середній серед новобранців) й досвід співпраці з німцями та участі в Похідних групах ОУН

⁵²⁶Пояснення, 30.10.1992 р. // Архів управління СБУ у Львівській обл. – А.к.с. 4277. – Т.2. – Арк.385.

⁵²⁷Шумський Р. ОУН-Дивізія-УПА-каторга / Роман Шумський // Вісті Комбатанта. – 2006. – Ч.1. – С. 67.

⁵²⁸Інтерв'ю з Маркіяном К. від 12 січня 2011 р. (Канада).

⁵²⁹Інтерв'ю з Маркіяном К. від 12 січня 2011 р. (Канада).

на схід України, пише, що «романтика “Червоної Калини”⁵³⁰, яку пропагувала Військова управа, <...> мене не переконувала, бо вона аж ніяк не надавалася до тогочасної ситуації»⁵³¹. Втім, восени 1943 р. «добрі люди» повідомили, що «пани з відзнаками “СД” на руках уже цікавляться ним та порадили зникнути – і найкраще це зробити саме в дивізії». Пізніше товариш в час відпустки з дивізії наголосив: «А ти що тут робиш? Хочеш піти до кацету? [*концентраційний табір. – О.Х.*]?»⁵³². Так, в грудні 1943 р. Олег Лисяк уже був на військовому навчанні та до кінця війни був «військовим звітодавцем» й писав репортажі про дивізію. Його перу належить перший автобіографічний художній твір «За стрілецький звичай» (1953)⁵³³, за який він отримав почесне звання «дивізійного письменника».

Зовсім по-іншому виглядають ситуації, коли під арештом перебували рідні батьки юнаків: «О, я вже собі пригадую. Мого тата заарештували німці, і як його заарештували, то я скоро зголосився до дивізії. І як той вишкіл тривав 3-4 місяці, я пішов до свого шефа, бо він хотів, щоб ми ішли воювати партизанку на Волиню: «Слухай, я буду воювати, а мій тато сидить в криміналі?» Тоді пустили тата»⁵³⁴.

Контрпропаганда та її вплив. Своє відтворення у пам'яті ветеранів дивізії знайшла й контрпропаганда вступу з боку тих, хто не поділяли концепцію дивізії як німецької військової одиниці з українським особовим складом: українське, радянське та польське підпілля⁵³⁵. Разом із рейдами радянських партизан та відступом німецьких військ, контрпропаганда, на думку УЦК, зумовлювала значне порушення спокійного життя галичан⁵³⁶.

Противники ідеї дивізії доносили свою позицію різним способом, передусім через офіційні видання. У польській пресі вийшли публікації про «український

⁵³⁰Йдеться про щомісячник «Літопис Червоної Калини» (видавався впродовж 1929—1939 рр.), де публікувалися матеріали з історії Української революції, спогади тощо.

⁵³¹Лисяк О. Фрагменти спогадів з дивізії / Лисяк О. Відламки «Шибки у вікні»... – С. 64.

⁵³²Там само. – С. 64-65.

⁵³³Лисяк О. За стрілецький звичай / О. Лисяк. – Львів: «Червона калина», 1993. – 246 с.

⁵³⁴Інтерв'ю з Ігорем І. від 21 грудня 2010 р. (Торонто, Канада).

⁵³⁵Детальніше про вплив німецької політики й на загострення українсько-польських взаємин див.: Ільюшин І. І. Нацистська політика і практика стосовно української і польської громад на територіях їх спільного проживання в роки Другої світової війни // Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. – К.: Дух і літера, 2016. – С. 129-149.

⁵³⁶ДАТО. – Ф. П-319. – Оп.4. – Спр.2. – Арк. 57-58.

легіон» у газетах «Walka», «Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieńskiej»⁵³⁷, «Słowo Polskie», «Przegląd polityczny i wojskowy» тощо. Уповноважений польського уряду в екзилі видав відозву, що вступ польських громадян до дивізії трактуватиметься як зрада своєї держави і буде суворо каратися. Її створення вважається пронімецькою акцією «українських агітаторів» й «новим доказом політичної незрілості українців»⁵³⁸, відсутності в них «відчуття політичної перспективи»⁵³⁹. Окрім Кубійовича, Адрій Мельник, а відтак і ОУН(м), є відповідальними за створення дивізії. Перебільшено складнощі рекрутування: зареєстровані львів'яни активно «п'ють таблетки», аби звільнитись від служби. А у селах реєструються греко-католицькі священники (хоча призову не підлягають), вчителі та кілька місцевих «хлопів», які, відтак, наштовхуються на терор від українського підпілля⁵⁴⁰. Вступають хіба що «дурні Івани» – «наївні, зтероризовані українські селяни»⁵⁴¹, а офіцерів і унтер-офіцерів у віці до 55 років забирають примусово⁵⁴².

Польські автори були переконані, що справа далі виклику на військове навчання (після медичного огляду) не зрушить, адже «одна справа вдавати з себе вояка і бути «героєм», а інша – справді стати солдатом»⁵⁴³. Після від'їзду на навчання перших тисяч новобранців, польське підпілля, окрім декларативного осуду, перейшло до активніших дій. Є свідчення, що родини новобранців отримували анонімні погрози про кару за те, що «син пішов до Дивізії»⁵⁴⁴. З наближенням лінії фронту до Галичини, у пресі АК з'явилося більше т.зв. «присудів смерті» супроти українців, які співпрацювали з німецькою владою. До списку потрапили і деякі члени УДК, уповноважені та члени ВУ. Прикладом

⁵³⁷Видання польського підпілля АК для округи «Львів». Червенські землі – історична назва Галичини з польських джерел XVI – XVIII ст., яку польські автори вживали у 1920-30 рр.

⁵³⁸Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieńskiej. – Nr. 14 (43). – 9 lipca 1943. – S.1; Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieńskiej. – Nr. 11 (40). – 23 maja 1943. – S. 8.

⁵³⁹Przegląd polityczny i wojskowy. – Lwów. – 26 maja 1943. – S. 1.

⁵⁴⁰Walka. – Nr.21 – 2 czerwca 1943 – S. 7.

⁵⁴¹Przegląd polityczny i wojskowy. – Lwów. – 26 maja 1943. – S. 1.

⁵⁴²Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieńskiej. – Nr. 11 (40). – 23 maja 1943. – S.8.

⁵⁴³Słowo Polskie. – Nr. 26 – 28 czerwca 1943 – S. 4.

⁵⁴⁴Крохмалюк Р. Заграда на сході. – С. 56.

реалізації такого «присуду» є вбивство голови УДК Варшави 31 березня 1944 р., «мужа довір'я» ВУ, полковника армії УНР Михайла Поготовка⁵⁴⁵.

Серед населення поширювалися і радянські листівки, які усіх, хто зважиться піти до «дивізії Гітлера», називали «зрадниками» та погрожували «справедливою карою» усім «підлабузникам окупантів»⁵⁴⁶. Також не усі німецькі кола прихильно сприйняли набір українців до німецької дивізії, проте протидія з їхнього боку не носила системного характеру і була радше епізодичною. Є свідчення, що в селі Коростовичі Рогатинського повіту німці погрожували тим, хто хотів піти до дивізії⁵⁴⁷. Працівники гестапо в Перемишлі пропонували виключити їх із списку «запідозрених осіб», якщо вони не вступатимуть до дивізії⁵⁴⁸.

Іншим засобом контрпропаганди стали чутки із різним ступенем недостовірності: йшлося як про час поразки Райху, так і про те, що Генеральна губернія стане польською автономною державою, а на одній із львівських площ вже будують шибениці для українців. Поширення чуток УЦК приписував, передусім, польській пропаганді через її значний вплив на суспільні настрої, спонукання до недовіри українським очільникам та ненависті до німецької влади⁵⁴⁹. Так, говорилося, що створення дивізії – це ілюзія, спроба в інший спосіб вивезти людей на роботу в Німеччину чи до концентраційних таборів, або ж їх використають як «гарматне м'ясо»⁵⁵⁰. Різноманітність думок щодо дивізії відмітив й о. Йосиф Сліпий: «Були різні тлумачення. Одні казали, що дивізія буде використана для боротьби з поляками, інші... – для боротьби з різноманітними бандами і т. д.»⁵⁵¹. Коли перші ешелони новобранців від'їхали на навчання, то поширюються чутки про жахливі побутові умови: «Зле дають їсти, хлопців уживають не до військового вишколу, але до різних робіт, тримають в карнім

⁵⁴⁵Крохмалюк Р. Заграва на сході. – С. 74

⁵⁴⁶Колісник Р. Військова управа. – С. 59.

⁵⁴⁷АЦДВР. – Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів»... – С. 13.

⁵⁴⁸Колісник Р. Військова управа «Галичина» / Українська дивізія «Галичина»... – С. 115.

⁵⁴⁹Боротьба з ворожою пропагандою та дефетизмом. Додаток до вісника УЦК. – Ч. 3/41. – 1.03.1943 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 42.

⁵⁵⁰На оборону рідної землі. Додаток до вісника УЦК. – Ч. 5. – 1.04.1943 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 28 – Арк. 49.

⁵⁵¹Протокол допиту заарештованого митрополита Йосифа Сліпого. 8-9 травня 1945 р. // Ліквідація УГКЦ (1939-1946)... – С. 644.

лягрі, під впливом цього наші СС-и втікають, що дуже їх б'ють»⁵⁵². Після переїзду дивізії до Нойгамеру в чутках йшлося про те, що вояки голодують⁵⁵³.

Зараз неможливо достеменно визначити, чи чутки поширювалися цілеспрямовано польським чи українським підпіллям тощо. Радше йдеться про нашарування суперечливих міркувань, які циркулювали серед населення. Вони підживлювалися як відсутністю достовірної інформації про дивізію, так і загальним поширенням контрпропаганди.

ОУН(б) та дивізія. ОУН(м) зайняла нейтральну позицію щодо створення дивізії передусім тому, що їм не запропонували виступити співорганізатором у цій справі⁵⁵⁴. Тому УЦК найбільше дошкуляла діяльність радикального крила ОУН, яка не лише ускладнювала і без того нелегкі взаємини УЦК із німецькою владою, але й викликала відповідну реакцію окупантів супроти українського населення. З появою українських партизанських загонів в Галичині, ситуація ще більше ускладнюється: «Все те, що робить ліс, пішло на український рахунок» (з проекту виступу Кубійовича під Новий рік 1944 р.)⁵⁵⁵ й заважає УЦК «не на словах, а на ділі служити українським інтересам»⁵⁵⁶. Заклики «іти в ліс» розцінювалися УЦК як намагання «свідомо чи несвідомо працювати на її [молоді] знищення, на руїну національного життя»⁵⁵⁷, як «непродумана діввацька забава у війну»⁵⁵⁸. Результатом залучення молоді до підпільної боротьби ставало дезертирство з Баудінсту та таборів праці, частішали випадки несплати повинностей селянами, виступи супроти української поліції тощо. Такі дії вважалися очільниками УЦК як спроби «зволинізувати» Галичину⁵⁵⁹. Занепокоєння УЦК викликало й те, що українська молодь уникає служби в поліції, таким чином віддаючи цю працю полякам: це аж ніяк не сприятиме

⁵⁵²Звіт із пропагандивної поїздки до громади Туринка, повіт Жовква, 16.12.1943р. // Крохмалюк Ю. Заграва на Сході... – С. 201.

⁵⁵³Крохмалюк Р. Заграва на Сході... – С. 56.

⁵⁵⁴Колісник Р. Військова Управа... – С. 50.

⁵⁵⁵АЦДВР. – Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів»... – С. 4.

⁵⁵⁶Там само. – С. 5.

⁵⁵⁷ДАТО. – Ф. П-319. – Оп.4. – Спр.2. – Арк. 60.

⁵⁵⁸АЦДВР. – Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів»... – С. 10.

⁵⁵⁹ДАТО. – Ф. П-319. – Оп.4. – Спр.2. – Арк. 57-58.

«покращенню» ситуації в дистрикті⁵⁶⁰. Ставлення УЦК до підпільного руху – «лісової потвори» – було вкрай негативним ще й тому, що він увібрав переважно «асоціяльний елемент», нездатний захистити місцеве населення від радянських партизан через те, що «поховались у лісі» й займаються там братовбивством⁵⁶¹.

Єдиного погляду щодо ставлення ОУН(б) та українського руху Опору до ідеї дивізії та набору до її лав в історіографії не вироблено. Взаємини частин дивізії та відділів УПА безпосередньо під час бойових дій не є предметом дослідження у цьому підрозділі. В інтерв'ю респонденти, у своїй більшості рядові вояки, переважно висловлюють думку, що хоча ОУН офіційно й заборонила іти до дивізії, проте часто траплялося, що вступали саме з їхнього наказу⁵⁶². Історики пропонують складнішу схему: з одного боку, представники підпілля на Волині (а саме Краєвий Провід на Волині, командир УПА Дмитро Клячківський («Клим Савур») та шеф штабу УПА Леонід Ступницький («Гончаренко»)), а також КП ОУН на західноукраїнських землях виступили проти дивізії, а їхня позиція була опублікована в офіційному виданні «Бюлетень» (1943). На противагу, Роман Шухевич, командир батальйону «Нахтігаль» у 1941-42 рр., розумів важливість військового навчання, і тому вступ до дивізії розглядав, як можливість отримати військовий досвід. Його «таємний» план полягав у тому, щоб на сім дивізійників припадав хоча б один симпатик чи член ОУН. Тож, з одного боку, ОУН офіційно не підтримувала створення дивізії, а з іншого, не заважала набору⁵⁶³.

Часто використовуваними є й міркування Лева Шанковського, оунівця й колишнього вояка УГА та армії УНР, який одразу ж зареєструвався до дивізії, не дивлячись на позицію свого керівництва (не був єдиним у такому рішенні). Він не згоден, що ОУН протистояла створенню дивізії. На його думку, правильніше сказати, що ОУН виступила проти концепції дивізії як такої, що і було висловлено у «Бюлетені», тоді як власне бойкот рекрутування не проводився,

⁵⁶⁰ АЦДВР. – Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів»... – С. 5.

⁵⁶¹ Ідеться про життя народу // До перемоги. – 16 березня 1944 р. – Ч. 2. – С. 1-2; АЦДВР. – Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів»... – С. 19.

⁵⁶² Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна), Іваном Ф. від 26 листопада 2010 р. (Канада) та інші.

⁵⁶³ Боляновський А. Дивізія «Галичина»... – С. 101-105; Melnyk M. To Battle... – Р. 33-35; Підгайний Б. Два шляхи – одна мета // Броди. Збірник... – С. 48.

адже підпілля також були необхідні професійні військові⁵⁶⁴. Аналіз документів підпілля, а також приватні історії, дають змогу розкрити це питання ширше.

Створення дивізії ще більше загострило антагонізм між різними українськими політичними течіями, адже тепер йшлося про протистояння ідей двох військових одиниць як різних політичних проєктів: УПА як виразника боротьби за українську державу та де-юре «української» дивізії в складі німецької військової машини. Тож у статті «Довкруги СС стрілецької дивізії «Галичина» в «Бюлетні» (1943) була вказано, що створення дивізії не відповідає потребам українців через її регіональний та колоніальний характер, через спроби поділити українців на «галичан» і «наддніпрянців». Мета організаторів – використати її вояків з одного боку як «гарматне м'ясо», а з іншого – відволікти активний суспільний елемент від підпілля. Тому спробу «дочепити нас до німецького воза», що «котиться у провалля», слід трактувати як «медвежу послугу своїй нації», яка доволі успішно намагається побороти уявлення про українців як германофілів⁵⁶⁵. У статті спростовується теза, що дивізія продовжить справу Українських Січових Стрільців та стане зародком українських збройних сил: «сьогодні при сталому гестапівському нагляді хіба фантасти можуть вірити, що можливе щось подібне у випадку з дивізією»⁵⁶⁶.

Стаття у журналі «Юнак» (1943) доповнює висловлені тези думкою, що після ліквідації німцями відновленої Української держави 30 червня 1941 р., будь-яка збройна участь українців у війні можлива лише в рамках Української армії і за цілі Української революції. Автор наголошує, що в час, коли «боротьба з загарбницькою Москвою – самозрозумілий закон для кожного українця», Німеччина «робить нам честь, допускаючи нас до боротьби з Москвою і даючи дозвіл на створення дивізії»⁵⁶⁷. Подібні думки містяться в інших повідомленнях із закликами не реагувати на звернення «битись і вмирати за лютого загарбника»⁵⁶⁸.

⁵⁶⁴ Шанковський Л. УПА і дивізія // Українська дивізія «Галичина»... – С. 55-57.

⁵⁶⁵ Довкруги СС Стрілецької Дивізії Галичина // Бюлетень. – 1943. – Ч. 11. – С. 5.

⁵⁶⁶ Там само. – С. 5.

⁵⁶⁷ Зорич С. Новий окупантський маневр (довкруги утворення СС-Дивізії «Галичина») // Юнак. Журнал українського молодого покоління. – 1943. – Ч. 13. – С.8.

⁵⁶⁸ Інформатор. – 1 липня 1943. – Ч. 13 (16). – С.2.

Водночас, поширюються і заклики продовжувати збройну боротьбу в рядах УПА як альтернативу до дивізії⁵⁶⁹. Таким чином, в низці публікацій створення дивізії не лише засуджували, а й закликали поповнювати підпілля. Тому питання в тому, як діяли і як сприймали позицію керівництва рядові члени та провідники на місцях.

Важливим чинником вступу до дивізії було те, що в Галичині, на відміну від Волині, на середину 1943 р. УПА ще перебувала на стадії організаційного становлення, тому не могла забезпечити охочих зброєю, вишколом. Зрештою, не кожен міг бути і не завжди хотів бути партизаном. Тарас М. згадує, що як станичний ОУН в селі, якимось мусив провести два дні у криївці через небезпеку облави німців. Вийшовши з неї, сказав своєму товаришеві: «Знаєш що, Василю, я загину, но в ту яму більше не полізу»⁵⁷⁰.

Попри офіційну лінію засуджувати створення дивізії, деякі провідники на місцях популяризували ідею вступу та/або віддали відповідний наказ ще в травні-червні 1943 р. Вступали до дивізії й оунівці, які пройшли військове навчання в підпіллі. Роман Байняк перебував в юнацтві ОУН з 1941 р. у Станиславові, де пройшов військовий та ідеологічний вишколи: «В 1943 р. дістаю наказ вступити до Дивізії, щоб пройти повний військовий вишкіл. Військовий переходив я в Гдині, опісля нас перекинули в Сокальщину на «айнзац», це було весною 1944 р. Тут ми нав'язали зв'язок з УПА й в квітні наш цілий рій перейшов до УПА»⁵⁷¹. Можна припустити, що це відбувалося або згідно з «планом Шухевича», або з ініціативи місцевих провідників, які саме так розуміли тодішню ситуацію.

Через кілька днів після реєстрації до дивізії із Павлом Л. прийшли із ОУН та сказали «збиратися на Волинь». Оскільки він уже записався до дивізії, то почув наступне: «Добре, іди туди, але знай, що ти від ОУН і коли тебе треба буде, ми тебе найдем»⁵⁷². Відтак, Павло Л. вирушив на навчання у першому ешелоні 18 липня 1943 р. У тому ж транспорті був і Денис П., чий «брат пішов в сторону УПА... А до мене каже – йди, Денис, туди»⁵⁷³.

⁵⁶⁹ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 150.

⁵⁷⁰Інтерв'ю з Михайлом Т.

⁵⁷¹АЦДВР. – Протокол допиту ч.1 Байняка Романа від 12 жовтня 1948 р. – С.1.

⁵⁷²Інтерв'ю з Павлом Л. (Україна).

⁵⁷³Інтерв'ю з Денисом П. (Україна).

Поширення ідей противників дивізії викликало відповідні настрої, а проблема вибору та подальших дій часто ставала предметом дискусії. Проілюструємо наступним уривком: «Чому Ви, хлопці, зголосилися, а тепер маєте сумніви? – Не знати, кого слухати. З українського комітету приїздять і кажуть нам іти в Дивізію, щоб мати своє військо. Але приходять молоді з організацій і кажуть не йти, бо німці нас мають за гарматне м'ясо... ті самі, які... дуже співпрацювали з німцями, казали, що будемо мати Україну»⁵⁷⁴.

Проблеми рекрутування та протидії контрпропаганді. Перший ешелон добровольців після урочистої церемонії від'їхав із Львівського вокзалу 18 липня 1943 р: далі це стало буденною подією. Відділ СС доповнень за потребою надсилав повістки для виїзду на військово навчання особам, придатним до служби. Восени 1943 р. повістки надходили переважно тим, хто отримав тимчасове звільнення: з них багато не з'явилося⁵⁷⁵. Відділ СС доповнень Карла Шульце часто не інформував ВУ та її уповноважених про нові ешелони відправлених добровольців⁵⁷⁶, тому ВУ не мала остаточного переліку усіх вояків на службі. Наявність двох організацій – німецької та української – часто призводила до непорозумінь та невдоволень з боку ВУ, а багатоступеневий процес набору – до неявки добровольців на тому чи іншому етапі відбору.

Після початкового етапу рекрутування в травні-червні 1943 р. – періоду «дивізійної ейфорії» для тих, хто таки став дивізійником – простежується спад ентузіазму, зменшення кількості потенційних рекрутів та неявка уже зареєстрованих на тому чи іншому етапі набору. Це свідчить про зміну життєвих пріоритетів новобранців, які могли зумовлюватися як воєнними поразками Німеччини, наближенням фронту, так і контрпропагандою тощо. На думку Майкла Мельника, бачення набору серед організаторів дивізії як «дуже успішного» було, поміж іншого, спричинене директивою до набірних комісій реєструвати усіх охочих та далі спрямовувати їх на медичний огляд, який міг

⁵⁷⁴ Яшан В. Стрілецька дивізія «Галичина» // Вісті комбатанта. — 1968. — № 5-6. — С. 52.

⁵⁷⁵ Крохмалюк Р. Заграва на Сході... – С. 39.

⁵⁷⁶ Крохмалюк Р. Заграва на Сході... – С. 36.

відбутися і за декілька місяців⁵⁷⁷. Згідно з директивою, реєстрації не підлягали тільки особи із видимими ознаками хвороб та психічних відхилень.

Найповніше ситуацію із рекрутування ілюструє зведений звіт ВУ від 30 жовтня 1943 р.⁵⁷⁸ З 80 тисяч зареєстрованих 53 тисячі осіб отримали виклик на медичний огляд. Із 42 тисяч осіб, які постали перед медичною комісією, тільки 27 тисяч визнано придатними до військової служби, з них призвано – 19 047 осіб, з яких 11 578 розпочали військову підготовку⁵⁷⁹. Станом на 11 січня 1944 р. на навчанні перебувало уже 17 тисяч осіб⁵⁸⁰. Тож різниця у кількості між зареєстрованими і тими, що були відправлені на військове навчання, є значною. Таке неспівпадіння Майкл Мельник називає найбільшою фікцією зі сприйняттям набору до дивізії, адже поширеною стала цифра саме у 80 тисяч добровольців⁵⁸¹. Її активно використовують й колишні вояки як важливий аргумент для зображення широкої підтримки дивізії громадськістю та її популярності загалом.

Хоча дивізійники й пригадують час набору до дивізії як «ейфорію», екстраполюючи своє сприйняття від набору до дивізії у травні та червні 1943 р. на інші етапи, бачимо, що набір відбувався по-різному, і було багато осіб, які відмовилися від свого рішення вступати до дивізії. Статистика подає цілісну інформацію про кількість осіб, які зареєструвались та/або отримали тимчасове свідоцтво про прийняття, і в результаті ухилились від служби в дивізії. Неможливо визначити, з яких саме мотивів тисячі осіб змінили своє рішення. Наприклад, Іван Мамчур пригадує, що разом з іншими гімназистами отримав «запрошення» іти в дивізію, але саме тоді (весна 1943 р.) не мав бажання стати вояком. Проте, щоб «не сваритися» з владою, медичний огляд пройшов, був визнаний придатним, але продовжив навчання в школі⁵⁸². Дивізійником він став наступного року. Стефан Чорний у листі до ВУ з Станіславівської округи від 1 грудня 1943 р. пояснював зміну свого рішення так: «Багато тих, які найбільше

⁵⁷⁷ Melnyk M. To Battle... – P. 29.

⁵⁷⁸ Див. Додаток Л.

⁵⁷⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 30.

⁵⁸⁰ Стан добровольців на вишколі по день 11 січня 1944 р. // Крохмалюк Р. Заграва... – С. 224.

⁵⁸¹ Melnyk M. To Battle... – P. 35-38.

⁵⁸² Мамчур І. Нас доля світами водила... – С.40.

агітували, а відтак заховавшись на добрих посадах як рекламовані сміються з тих, що пішли». Він підкреслив у листі, що «він й інші знають, що зле зробили, але [...] як люде побачать, що не має протекцій ні несправедливостей й перекупств в В.У. тоді напевно він й інші зголосяться в В.У. віддати честь але разом з тими дезертирами протегованими»⁵⁸³. Часом відмову мотивували й такими дріб'язковими причинами як те, на папері якого кольору прийшов виклик на військове навчання: «дістав білу картку покликання, а інші синю. Було це в час [7 грудня 1943 р. – О.Х.], коли забракло синього паперу й карти почакняликання були вибиті на білім»⁵⁸⁴.

Ситуацію ускладнювала низка додаткових чинників. Не усі відповідали необхідним фізичним вимогам: зріст не менше 165 см (згодом 160 см, аби забезпечити достатню кількість рекрутів), відмінне фізичне здоров'я. Так, в червні за чотири дні роботи медичної комісії в Станиславові було оглянуто понад 2000 добровольців, з яких придатними до військової служби визнано біля 1300 осіб⁵⁸⁵. У Сокалі «відбір був суворий. З 20-ти моїх однокласників відібрали тільки п'ять»⁵⁸⁶. Найпромовистішою була ситуація в окрузі Сянік: станом на 2 червня 1943 р. з 14 446 тільки 2 008 осіб були визнані придатними медичною комісією⁵⁸⁷. Не випадково Осип Навроцький, шеф канцелярії ВУ зауважив: «ця Дивізія тонніє (зменшується. – О.Х.): нездібних звільняють по 30 люда щоденно»⁵⁸⁸.

Згідно з розпорядженням ВУ від 7 травня 1943 р., від військової служби в дивізії звільнялися ті, які «на своїх постах незаступимі»⁵⁸⁹. Станом на 30 жовтня 1943 р. загалом 1400 осіб (майже 5% від 27 тисяч осіб, визнаних придатними) подали заяви на звільнення⁵⁹⁰. Тому, знаючи про своє подальше звільнення, багато осіб реєструвалися, аби подати приклад іншим: станом на 24 червня першим добровольцем був Володимир Кубійович, найстаршим – Петро Берест із

⁵⁸³ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 3зв-4.

⁵⁸⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 6-6зв.

⁵⁸⁵ Яшан В. Стрілецька дивізія «Галичина» / В. Яшан // Вісті Комбатанта. – 1968. – Ч.5-6. – С.51.

⁵⁸⁶ Бабський М. Була велика мета – здобути волю // Свобода. – 17 липня 2009. – Ч. 29. – С. 17.

⁵⁸⁷ Колісник Р. Військова управа... – С. 70.

⁵⁸⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 50.

⁵⁸⁹ ДАЛО. – Р-35. – Оп.13. – Спр. 70. – Арк. 60.

⁵⁹⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 30.

Львова у віці 76 років, а наймолодшим – львів'янин Олег-Богдан Левицький у віці 14 років⁵⁹¹. Зрозуміло, що вони підлягали подальшому звільненню.

Відділ шкільних справ УЦК розпорядився, щоб за поданням директора школи частково звільняли учителів і випускників учительських семінарій. Це рішення зумовлювалося нестачею вчителів (звільняли 90% від загальної кількості), зокрема для професійних шкіл (на 50%)⁵⁹². Зареєстровані випускники гімназій, шкіл та торговельних шкіл не звільнялися від служби, тоді як 10% випускників сільськогосподарських шкіл підлягали звільненню⁵⁹³. Натомість, іншою виглядала справа із лікарями: «всі лікарі, здатні виконувати свою відповідальну лікарську службу повинні зголоситися до Дивізії», – йшлося у розпорядженні УЦК від 4 червня 1943 р.⁵⁹⁴.

Наріжною проблемою була нестача українських офіцерів для дивізії. Її не вдалося вирішити навіть частково через звільнення з-під арешту вояків батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд». Іншим методом заохочення стало надсилання листів із копією особистого звернення Кубійовича, що його ще немає у списках добровольців, коли «так відчувається нестача старшин» для дивізії⁵⁹⁵. Ця проблема до кінця так ніколи і не була вирішена. Й не всі військовики були позитивно налаштовані: «Ті, що були в австрійській армії, казали ставитися обережно, бо німці є німці, і вони України ніколи не збудують»⁵⁹⁶.

З початком жовтня 1943 р. розпочинається невдоволення процесом набору до дивізії переважно з боку німецької адміністрації: «не являються покликані, деякі втікають». Аби якимось чином відреагувати на таку ситуацію, зареєстровані особи могли отримати повідомлення, що якщо не з'являться до набірної комісії, то будуть трактуватися як дезертири⁵⁹⁷. Проблема неявки виглядає промовистою: наприклад, з округи Коломия 10 жовтня 1943 р. мало виїхати 2545 чоловік, а

⁵⁹¹ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1 – Спр.34. – Арк. 21-24.

⁵⁹² ДАЛО. – Р-35. – Оп.13. – Спр. 70. – Арк. 61.

⁵⁹³ ДАЛО. – Р-35. – Оп.13. – Спр. 70. – Арк. 61.

⁵⁹⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 14.

⁵⁹⁵ Боляновський А. Дивізія «Галичина»... – С. 64.

⁵⁹⁶ Інтерв'ю з Михайлом Р. від 12 листопада 2010 р. (Канада).

⁵⁹⁷ Яшан В. Стрілецька дивізія «Галичина» / В. Яшан // Вісті Комбатанта. – 1968. – Ч.5-6. – С.56.

фактично відбуло 967 осіб⁵⁹⁸, на Лемківщині із 400 чоловік – 180⁵⁹⁹. Така ситуація стає поширеною, тому тільки «письмовим попередженням» не обмежувалися, й поліція почала розшукувати тих, що не з'явилися. Записи у «Хроніці Дивізії» детально описують такі випадки. Скажімо, 20 жовтня 1943 р. до ВУ «привів німецький жандарм двох добровольців дивізії «Галичина» скутих із Судової Вишні. Це ті, що не відійшли на вишкіл, а сиділи в хаті»⁶⁰⁰. Запис від 29 жовтня: «Знову привели одного добровольця Дивізії «Галичина» з Камінки Струм.[ілової] скутого до канцелярії В. Управи. Такі випадки останнім часом трапляються частіше»⁶⁰¹. За грудень теж є подібні свідчення про таких дезертирів: «таких приводить по більшій часті українська чи німецька поліція часом закутих. Сьогодні [7 грудня 1943 р. – О.Х.] є таких біля 20 добровольців»⁶⁰², в інші дні відправлено «32 спізнених добровольців»⁶⁰³. Нерідко поліція замість того, аби передати до ВУ тих, що ухилилися від служби, одразу передавала їх до в'язниці чи інших карних установ. Вони могли перебувати там і кілька місяців до з'ясування усіх обставин затримання. Така ситуація стала набувати систематичного характеру, й 3 грудня 1943 р. ВУ взялася за пошуки таких осіб⁶⁰⁴.

Діяльність деяких німецьких урядовців надавала кампанії набору примусового вигляду. Є свідчення, що німецька поліція викликала юнаків і примушувала їх обирати між вступом до дивізії та «карним табором праці»⁶⁰⁵. Деякі німецькі очільники викликали юнаків, яких ще у 1941 р. не прийняли до військової служби в німецькій армії. Оскільки списки залишилися, то їм запропонували зареєструватися до дивізії⁶⁰⁶.

Одним із стержнів пропаганди були обіцянки забезпечити родинам добровольців відповідну оплату, харчування та забезпечення нарівні із

⁵⁹⁸ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 22.

⁵⁹⁹ Там само. – Арк. 49.

⁶⁰⁰ Там само. – Арк. 66.

⁶⁰¹ Там само. – Арк. 66.

⁶⁰² ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 6-6 зв.

⁶⁰³ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 7.

⁶⁰⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 3-3 зв.

⁶⁰⁵ Колісник Р. Військова управа. – С. 59.

⁶⁰⁶ Крохмалюк Р. Заграва на Сході... – С. 36.

німецькими. Зокрема, вже 3 травня 1943 р. Вехтер видав розпорядження «Про зрівняння прав забезпечення родин добровольців Дивізії з родинами німецьких вояків»⁶⁰⁷. Проте справа із опікою над родинами не склалася так, як обіцялося. Перші проблеми виникли із визначенням того хто, коли і скільки чого повинен отримувати. Очікування населення не співпадали із реальними розмірами допомоги, що було спричинене також тим, що німці, які служили на території Райху, отримували допомогу в одному розмірі, а поза територією Райху – вищу. Саме на допомогу в таких розмірах і сподівалися родини⁶⁰⁸. Втім, відповідно до розпорядження від 30 жовтня 1943 р., її не могли отримувати батьки тих хлопців, які на час вступу не закінчили навчання. У цьому випадку вступ сина до дивізії не означав втрату основного годувальника⁶⁰⁹. До цієї категорії належали майже усі респонденти. Тому не дивно, що одна з матерів написала до ВУ листа такого змісту: «Нині продаєм останній одяг з хат і веземо чоловікови і синові, бо <...> вони там їдять порцію сочевиці та 4 бульби в лупах...Подумайте, які з них жовніри, як вони думають про фронт, як його жінка плаче з голоду»⁶¹⁰.

Родинам добровольців подекуди допомагала і громада. Зокрема, у Судовій Вишні та Мостиськах на Львівщині купецтво та кооперативи створили окремий фонд допомоги родинам, що поповнювався щомісячними пожертвами, кошти з якого могли надаватися як одноразова безповоротна допомога або ж як зворотні позички. У Львівській окрузі допомогу у розмірі від 50 до 368 злотих у квітні 1944 р. одержали орієнтовно 2400 осіб⁶¹¹. Окрім того, деякі лікарі у Судовій Вишні, Мостиськах і Яворові згодилися надавати безкоштовні консультації родинам вояків. Загалом незадовільна ситуація із забезпеченням родин ставала відомою громадськості й слугувала як контрпропаганда. Попри намагання ВУ змусити німецьку владу вирішувати проблему, її гострота тільки посилювалась із відступом німців на захід.

⁶⁰⁷ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 8, 18.

⁶⁰⁸ Колісник Р. Військова управа... – С. 92-93.

⁶⁰⁹ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 18 зв.

⁶¹⁰ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 70-71.

⁶¹¹ ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 15.

Протидіяти антидивізійній пропаганді та поширенню чуток практично не вдавалося або ж вдавалося дуже погано. Однією з причин сотник Феркуняк називає те, що не було кому протидіяти їй на місцях, хоча кожен повіт та округа мали свого уповноваженого ВУ. Це спричинилося тим, що старші люди були не в змозі повноцінно виконувати свої обов'язки, а молоді – переобтяжені роботою на кількох посадах⁶¹². Так, в окрузі Сянік було двоє уповноважених: полковник у відставці Г. Стефанів проживав за містом та був хворим, а П. Біланюк одночасно був інспектором шкіл та головою місцевого УДК⁶¹³. Тому Феркуняк пропонував замінити наявних уповноважених офіцерами з дивізії, які вже пройшли військовий вишкіл⁶¹⁴. Його пропозицію так і не було реалізовано.

Одним із дієвих заходів протидії негативним чуткам стало залучення до набору добровольців «справжніх дивізійників». Тож, згідно з наказом Фрайтага, в Галичину 9 грудня 1943 р. відправили 9 офіцерів та 31 солдата⁶¹⁵. Аналіз звітів офіцерів висвітлює ситуацію на місцях. Так, Омелян Герман з 9 грудня до 10 січня 1944 р. набрав 97 добровольців у Брідському, Перемишлянському та Золочівському повітах на Львівщині. Його зустріч з громадою у Бродах відбулася із запізненням на два дні, на його думку, через бездіяльність повітових уповноважених ВУ. У своїх промовах він акцентував на шкідливості «партизанки» (УПА) та «ворожої пропаганди» (польської та більшовицької), яка використовувала усі проступки німецької влади. Він вказав й на випадки застосування примусу щодо тих осіб, які ухилилися від від'їзду⁶¹⁶. Василь Лапук із шістьма солдатами у період з 10 до 20 грудня 1943 р. набрав 120 добровольців в Чортківській окрузі. Його відправили туди, оскільки звідти було мало рекрутів⁶¹⁷. Майже усі старшини відзначили незадовільну роботу уповноважених ВУ.

⁶¹² Звідомлення про мої досліди відносно дизерції різних членів Дивізії // Крохмалюк Р. Заграва на Сході... – С. 219.

⁶¹³ Звідомлення з вербункової акції в Сяніцькій окрузі, 10-20 грудня 1943 р. // Там само. – С.217.

⁶¹⁴ Звідомлення про мої досліди відносно дизерції... – С. 220.

⁶¹⁵ Звідомлення з вербункової акції в Буцацькому повіті // Там само. – С. 215.

⁶¹⁶ Звідомлення з вербункової акції від 9.12 до 10.1. 1944 р. // Там само. – С. 212-214.

⁶¹⁷ Про вербункову акцію в Чортківській окрузі, 10-20 грудня 1943 р. // Там само. – С. 214-215.

Ще одним прикладом протидії контрпропаганді є зустріч офіцера дивізії Грабовенського із підпіллям (орієнтовно 200 чоловік), організована на початку весни 1944 р. уповноваженим ВУ Львівської округи Романом Крохмалюком. Офіцер розповів про службу, відповів на запитання та закликав усіх, хто бажає служити у регулярному війську, вступати до дивізії⁶¹⁸. На жаль, Крохмалюк не повідомив про результат зустрічі у кількісному відношенні.

Питання кадрового забезпечення дивізії змушувало шукати інші шляхи рекрутування, особливо на зламі 1943-1944 рр. Заклики до вступу містилися чи не у кожному номері «Львівських вістей»⁶¹⁹. Пропонувалися також перевести до дивізії українських робітників з Німеччини, вояків з поліційних полків⁶²⁰. В обіжнику від 27 січня 1944 р. ВУ закликає налагоджувати співпрацю з директорами шкіл для проведення пропагандистських заходів, оскільки в лютому складали випускні іспити у гімназіях та учительських семінаріях⁶²¹. В обіжнику ВУ від 16 лютого 1944 р. йдеться про необхідність скласти перелік тих осіб, які зареєструвались, але так і не пройшли медичний огляд⁶²². Розглядалося навіть питання загальної мобілізації до дивізії. Це, на думку членів ВУ, мало сенс перед приходом радянських військ⁶²³.

Таким чином, пропаганда *за* та *проти* формування дивізії велася на повну. Кожна із сторін, маючи свою аудиторію та завдання, послуговувалася різною риторикою. Ефективність продивізійної пропаганди полягала в тому, що спиралася на ідеї, важливі для суспільства. Висловлена устами священників, вчителів, українських вояків, вона стала вирішальним чинником вступу до дивізії для багатьох новобранців у період недовготривалої «дивізійної ейфорії» в травні-червні 1943 р. Система заохочень та поступок, прямого та непрямого примусу разом із особистими обставинами (загроза арешту чи власне арешт) стали не менш важливими чинниками вступу.

⁶¹⁸ Звідомлення з вербункової акції в Сяніцькій окрузі, 10-20 грудня 1943 р. // Там само. – С. 78.

⁶¹⁹ Львівські вісті. Усі номери за червень 1943 – січень 1944 р.

⁶²⁰ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 50.

⁶²¹ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10.

⁶²² Там само. – Арк. 8.

⁶²³ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 96.

Аналіз документів УЦК та українського руху Опору свідчить про повне несприйняття політичних поглядів та методів діяльності один одного. Попри те, що формально ОУН(б) засудила ідею служби українців у німецьких формаціях, провідники на місцях зазвичай не протидіяли вступу.

4.2. Пам'ять про рекрутування до дивізії в 1944-1945 рр.

Навесні 1944 р. лінія німецького-радянського фронту наблизилася до Галичини й впродовж квітня-червня 1944 р. проходила по лінії Ковель-Тернопіль-Коломия та річці Стрипа на Тернопільщині. Короткотривале затишшя на фронті завершилося 13 липня 1944 р. із початком Львівсько-Сандормирської наступальної операції радянських військ. Саме з подіями на фронті та поразками Вермахту пов'язана наступна велика хвиля набору до дивізії «Галичина».

Пам'ять про особливості набору до дивізії у прифронтових смугах Галичини та на території Третього Райху є розділена та представлена непропорційно, порівняно із відтворенням попередніх етапів рекрутування. Це частково пов'язано з тим, що реалії цього періоду не зовсім вписуються в героїчний наратив ветеранів, адже примус до вступу набув небачених досі масштабів. Якщо процес набору у прифронтових смугах Галичини перед відступом хоч якось артикульований у спогадах, то інформація про подальший набір вже на території Третього Райху до т. зв. «Другої дивізії» майже відсутня.

Наприкінці лютого 1944 р. німецька влада спільно з воєнним командуванням поширила наказ щодо примусової мобілізації усіх чоловіків віком від 21 до 35 р. до різних німецьких частин. Втілювати його в життя розпочали у прифронтових смугах, тоді як на інших теренах спершу йшлося про складання списків осіб, придатних до військової служби⁶²⁴. Тож ВУ зіштовхнулася із тим, що набір українців здійснювався до усіх можливих родів військ без узгодження з українськими установами. На початку березня 1944 р. уряд дистрикту видав таємний указ про проведення реєстрації усіх юнаків польської і української

---

⁶²⁴ Крохмалюк Р. Заграва на сході... – С. 77.

національності 1920-1925 р.н. з метою мобілізації «українців до війська, а поляків до праці», оскільки «німецька влада боїться, що з зеленою травичкою наша молодь піде в ліс»⁶²⁵. Спочатку ВУ не було відомо про існування такого наказу. Згодом, на думку членів ВУ, «мобілізація удасться, але ж треба висунути якісь політичні моменти українські; викликати ентузіазм, дати амністію, стримати за гострі поступування»⁶²⁶. Розуміючи, що скоро радянська армія увійде до Галичини та намагаючись допомогти тим українцям, що «сидять по концetrатах і лагерах Мадярщини»⁶²⁷, ВУ вирішила їх мобілізувати до дивізії.

Вже в червні 1944 р. німецька військова влада провела реєстрацію чоловіків 1900-1930 р.н. (вікові рамки розширено до 14-44 річних), яких «добровільно» мобілізували до дивізії, допоміжної протиповітряної оборони (1925-1930 р.н.), допоміжної військової служби, Вермахту, інших дивізій Ваффен СС, на роботу в Німеччину тощо. Військовій управі не завжди доводилося довіряти результати рекрутування. Часто ті, хто реєструвався до дивізії, потрапляли до інших військових формувань: цьому не могли зарадити і представники ВУ чи дивізії. Скажімо, у Бережанах в присутності офіцера дивізії Вербицького хлопців все одно «забрали» частково до Вермахту, частково до 9-ї і 10-ї дивізій Ваффен СС⁶²⁸. У Зборові вагон із 42 добровольцями до дивізії «випадково» причепили до поїзда німецької дивізії, яку перекинули із Східного фронту до Франції⁶²⁹.

З погіршенням ситуації на фронті добровольців до дивізії у прифронтових смугах збільшалося, тому з початком весни медична комісія у Львові працювала уже на постійній основі⁶³⁰. Тенденція до збільшення добровольців спостерігалася і тоді, коли території переходили з рук в руки. Так, впродовж трьох тижнів німецькій армії вдалося відкинути Червону армію від Станиславова та Коломиї назад за річку Дністер. Також є свідчення, що після зайняття Бучаччини Червоною армією, вночі близько 400 осіб малими групами перейшли лінію

⁶²⁵ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 96.

⁶²⁶ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 97.

⁶²⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 35. – Зі звіту С.Б. Львів-місто, 14 -20 травня 1944 р. – С. 2.

⁶²⁸ Протокол засідання ВУ від 13 червня 1944 р. // Крохмалюк Р. Заграва на Сході. – С. 227.

⁶²⁹ Протокол засідання ВУ від 21 червня 1944 р. // Крохмалюк Р. Заграва на Сході. – С. 230.

⁶³⁰ Протокол засідання ВУ від 13 червня 1944 р. // Крохмалюк Р. Заграва на Сході. – С. 227.

фронту і зареєструвалися до дивізії⁶³¹. 21 червня 1944 р. на засіданні ВУ Карл Шульце звітував, що за кілька тижнів до дивізії відправлено близько 7000 осіб⁶³².

Якщо на засіданнях ВУ йшлося про «реєстрацію» придатних до військової служби осіб, складання списків, про шляхи збільшення кількості добровольців до дивізії тощо, то очевидці тих подій запам'ятали цей період крізь призму примусових облав та спроб врятуватися від них. Вони стали невід'ємною частиною життя в умовах окупації. Облави використовувалися німцями для реалізації колективної відповідальності, забезпечення відповідної кількості робочої сили для праці в Третньому Райху, мобілізації чоловіків до німецьких збройних формувань, зокрема і до дивізії «Галичина». Так, 15 травня 1944 р. при облаві селищ Честин, Малий Став, і Дальнич на Равщині німці «пробували тероризувати населення в цілі “добровільного” оголошення до СС-Дивізії Галичина»⁶³³. Подібні відомості знаходимо і про Золочівщину: «Вістки про жахливу долю населення в залишених німцями теренах демобілізували загал, чути фрази “під німцями ще можна жити”. Частина молоді була схильна голоситись до СС-Дивізії, але зараз, коли німці мобілізують весь молодий боєздатний елемент до СС-ів та до різних прифронтових робіт, німецька орієнтація зникла цілком.<...> В селах, де побувала вже більшовицька партизанка, загал наставлений втікати перед поновним приходом більшовиків, куди, сам не знає»⁶³⁴. Чутки про дії обох агресорів щодо місцевого населення швидко поширювалися та вносили ще більше неясності у те, як діяти далі.

Типовими стають ситуації, коли німці, «як звірі ганялись за кожним мужчиною..., а потім пігнули невідомо куди»⁶³⁵. 9 травня у Бережанському повіті мобілізували 1177 осіб 1909-1925 р.н.; серед них близько 10 % склали поляки. Майже всі українці виявили бажання вступити до дивізії⁶³⁶. Характерно, що

⁶³¹Протокол засідання ВУ від 21 червня 1944 р. // Крохмалюк Р. Заграв на Сході. – С. 231.

⁶³²Там само. – С. 231.

⁶³³ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 79. – Равщина. Вістки з терену за першу та другу половину травня 1944 р. від 4.07. 1944 р. – С. 1.

⁶³⁴ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т.71. – Політичний звіт за 15-30.05 1944 р. (Золочівщина) від 4.07.1944 р. – С. 2.

⁶³⁵ДАТО. – Ф. П-1. – Оп.1. – Спр.101. – Арк. 104.

⁶³⁶Там само. – С. 1.

мобілізовані в таких обставинах вважалися «добровольцями». Також, німецькі дивізії, що відступали, могли включати до своїх частин місцевих юнаків⁶³⁷.

Окрім облав для воєнних потреб, населення також залучали до прифронтових робіт. Відомості про це знаходимо в звітах українського підпілля: «При фронтових роботах люди не менш вояка наражені на смерть. Поранено 3 особи з Кутів, 2 з Юзькович, звідси вбитий Габа Микола 15 літ. Старші мужчини і жіноцтво працюють на місцях: копають окопи коло кожного села. Копають стрілецькі рови, скорострільні гнізда, миють військові вози, тереблять бульбу в військовій кухні, направляють дороги, будують телефонічні сполучення і т.д.»⁶³⁸. Тож із переміщенням фронту нові реалії повсякдення та ескалація насильства впливали і, відповідно, формували настрої населення в прифронтових смугах.

Проілюструємо таку ситуацію прикладами із життя дивізійників. Петро П. потрапив в облаву, коли фронт був недалеко: «А до дивізії я попав, може то протиставиться тому, що я до того сказав вам. Ми йшли до гімназії <...> Підійшли і злапали. <...> Мама <...> дала їм гроші і так мене викупила. Мене випустили під умову: ти мусиш зголоситися до армії. Той німець сказав до моєї мами, що якщо я втікну, то мій батько там буде сидіти»⁶³⁹. Так Петро потрапив до юнацтва протиповітряної допомоги, звідки був переведений до дивізії.

Кримінальні справи осіб, заарештованих радянською владою після війни, також містять описи того, як вони потрапили в дивізію: «в травні 1944 р. під час облави в селі Зашків мене було схоплено та поміщено в табір в с. Клепарів. В червні 1944 р. мене примусили до вступу в дивізію СС «Галичина». <...> Учасі у військових діях не приймав. В 1945 р. я дезертирував додому в с. Зашків. 17 серпня 1946 р. мене було заарештовано та поміщено в тюрму в м. Львові»⁶⁴⁰.

У травні-червні 1944 р. не усі потрапили до дивізії примусово: «Всіх позабирали, навіть тих, що були в Організації [ОУН. – О.Х.] в проводі. <...>

⁶³⁷Крохмалюк Ю. Заграв на Сході. – С. 83.

⁶³⁸ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. –Т.71. – Політичний звіт від 15 - 30.05 1944 р. (Золочівщина). 4.07.1944 р. – С.1.

⁶³⁹Інтерв'ю з Петром П. від 16 грудня 2010 р. (Канада).

⁶⁴⁰Заява про реабілітацію від 10.03.1992 // Архів управління СБУ у Львівській обл. – А.к.с. П-27796. – Т.2. – Арк. 547.

Нікого в селі з молодих мужчин немає. А сьогодні там ловлять на Млинках <...>. Тато тоді все радив, що робити, а сьогодні, каже, вибирай сам. Не так з розуму, а так з відчуття, сказав, їдемо туди. Ми приїхали до Нижнева, а ті всі половлені вже були у вагонах. Ми сіли у вагони незареєстровані і поїхали до Львова»⁶⁴¹.

Член юнацької сітки ОУН Іван Мамчур до юнацтва протиповітряної оборони вступив в червні 1944 р., а звідти уже до дивізії (цю можливість рік тому не захотів використати, хоча і пройшов медичний огляд) попри те, що за кілька тижнів мав від'їхати на підстаршинську школу УПА «Олені». Зміну свого рішення він пояснив аргументом директора львівської гімназії, що після перемоги США та Великобританія вимагатимуть незалежності для поневолених народів, щоб розхитати СРСР. Тому буде необхідна армія, а військове навчання в підпіллі відповідної кваліфікації не забезпечить. Переконало його й те, що наставники в підпіллі були ще дуже молодими та не завжди діяли професійно. Дозвіл вступати до юнацтва йому дали неохоче, хоч він і пообіцяв повернутися в підпілля (що й зробив після закінчення війни)⁶⁴². У спогадах автора не має жодної згадки про облави, а оповідь з квітня по червень 1944 р. обмежується тільки описом підпільної роботи та своєї участі у ній у селі Рокитне (Львівщина).

Очевидно, що провід ОУН був змушений реагувати на дії німецької влади, особливо коли активно формувалися відділи УПА, а німці примусово забирали тих чоловіків, які ще залишалися. ОУН закликала районних провідників повідомляти населення, щоб переховувалися «як можуть» через небезпеку «людоловок», які відбувалися за таким «планом»: спочатку «прочісуються навколишні ліси і стріляється довкола, аби змусити людей сховатися в селі». Тільки після цього відбувається вхід німецьких відділів в село, щоб забрати «по усіх закутках, щоб ніхто не лишився»⁶⁴³. При цьому на кожну особу складали окремий протокол із особистими відомостями та пропонували «записатися до німецьких СС-ів або під фронт копати окопи, і люди змушені писатися до СС-ів».

⁶⁴¹Інтерв'ю з Іваном Ф. від 26.11.2010 р. (Канада).

⁶⁴²Мамчур І. Нас доля світами водила... – С. 49-51.

⁶⁴³ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 28. – Повідомлення від 22 та 25 травня 1944 р. – С. 1.

У цьому випадку ОУН закликала не вступати до «СС-ів німецьких, тільки до СС-дивізії Галичина»⁶⁴⁴.

Одночасно від імені ОУН поширюються і звернення протилежного змісту. У листівці під назвою «Не будемо вмирати за Гітлера і Сталіна!» (б. д.) наголошено, що навряд чи перебування в німецькій армії загалом, і в дивізії зокрема, допоможе зберегти собі життя: не потрібно йти в армію, яка отримує поразку за поразкою, і яку покидають її союзники. Населенню рекомендують організувати самооборону сіл (як активну, так і пасивну), робити засідки і наступи на «людоловів», переховуватися в лісах⁶⁴⁵. Подібні думки викладено і у зверненні від 26 червня 1944 р., підписаному Українською народною самообороною. У документі примусова мобілізація до військової служби названа «грунтовним винищенням українського населення»⁶⁴⁶.

Під час облав чоловіки, які ще залишалися на місцях, намагалися будь-яким способом врятуватися й тікали в поля та ліси. Там «чекали, що станеться з тими [кого зловили. – О.Х.]. Тоді наказ прийшов з Організації йти до дивізії. Були активісти в селі, які тримали зв'язок. Каже, що скоріше ми так не дозволяли, не радили йти до дивізії. А потім, каже, ми вже не маємо в лісі місця для вас, йдіть до дивізії». Так, в неділю 2 липня 1944 р. з села респондента було відправлено орієнтовно 60-70 хлопців (з його слів)⁶⁴⁷. Поширеною стає ситуація, коли молодь спочатку «тікає в ліс», але згодом реєструється до дивізії, оскільки «при творенні відділів УПА їх не взяли під увагу і казали їм повертатись додому», а також «буцімто їх звербували до лісу, а самі виїхали на захід і їх залишили»⁶⁴⁸. Очевидно, що тут йдеться про те, що такого напливу рух Опору мабуть не очікував, й не знав, що робити із цими військово непідготовленими хлопцями, передусім через власні обмежені матеріальні ресурси. Суперечності в позиції ОУН щодо набору до дивізії (від засудження до підтримки) могли

⁶⁴⁴ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 28. – Повідомлення від 22 та 25 травня 1944 р. – С. 1.

⁶⁴⁵ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 30. – Не будемо вмирати за Гітлера і Сталіна! – С. 2.

⁶⁴⁶ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 44. – Українському громадянству до відома, 26 червня 1944 р. – С. 1.

⁶⁴⁷Інтерв'ю з Василем Ч. від 25 листопада 2010 р. (Канада).

⁶⁴⁸Крохмалюк Р. Заграв на Сході... – С. 83.

віддзеркалювалися і на взаєминах усередині родини: у 1944 р. «мій брат, він вже одружився тоді і вже синка мав однорічного, і також зголосився до дивізії вже другий раз. А я був проти того, і Організація була проти. Він став прощатися. І я йому руки не хотів подати, і це мене так гнобило, як я вже йшов знову [в дивізію. – О.Х.]»⁶⁴⁹.

Зрештою безпосередні вказівки від проводу теж були непоодинокими. У травні 1944 р. на зібранні молоді в селі представник ОУН сказав: «Хто має повний виряд, тобто зброю, хай іде до УПА. Хто ні – повинен зголоситися до української дивізії, бо й там треба нам наших людей»⁶⁵⁰. При наближенні фронту, у селі Сільце Божиківське на Тернопільщині перебували запасні частини німецької армії, а також і член обласного проводу ОУН, який і порадив станичному ОУН в селі Андрію Галайбіді зареєструватися в дивізію й пройти військове навчання: «До УПА тепер не приймають, а як лишуся без вишколу під більшовиками, то скоро марно загину. При найближчій нагоді з дивізії можна буде знову вернутися до УПА. Ці думки не давали мені спокою»⁶⁵¹. Через кілька днів Андрій уже проходив медичний огляд у Львові. 16 травня 1944 р. в Золочеві зареєструвалось до дивізії 120 осіб, які донедавна входили в склад УПА на Волині⁶⁵².

Поповнення дивізії після відступу німецької армії з Галичини. Формування частин дивізії не завершилося з розгромом «Першої дивізії» під Бродами у липні 1944 р. Рекрутування до т.зв. «Другої дивізії» відтепер відбувалося на теренах Третього Райху, не зайнятих радянськими військами. Посилаючись на позитивний звіт командира 13-го корпусу генерала Лянге про бойові заслуги дивізії під Бродами, 5 вересня 1944 р. Головна команда Ваффен СС видала наказ про реорганізацію дивізії та її доукомплектування новим особовим складом до 31 грудня 1944 р. Військова підготовка підстаршин та старшин повинна була

⁶⁴⁹Інтерв'ю з Іваном Ф. від 26.11.2010 р. (Канада).

⁶⁵⁰Кушелеп В. Спогад про дивізію // Вісті комбатанта. – 1982. – № 3. – С. 63.

⁶⁵¹Галайбіда А. Спогади станичного села Сільце Божиківське // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 12. Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». – Торонто: Видавництво Літопис УПА, 1989. – С. 247.

⁶⁵²ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 35. – Зі звіту С.Б. Львів-місто за 14 -20 травня 1944 р. – С.2

завершитись до 15 листопада⁶⁵³. Відтак при ВУ, яка перемістилась із Львова до Криниці і до містечка Любен, було створене окреме Бюро зголошень до дивізії із представництвами у Відні, Берліні та Кракові. Відтепер, не зважаючи на стан здоров'я та вік, з наказу німецької влади до дивізії примусово реєстрували українців з Генеральної губернії: вояків-українців з інших німецьких частин і допоміжних відділів, утікачів, робітників-остарбайтерів, зокрема, працівників тих промислових об'єктів, які уже розбомбила авіація антигітлерівської коаліції тощо⁶⁵⁴. Оскільки до Нойгамеру часто відсиляли усіх, хто мав документи з ГГ, то серед них траплялися і поляки. Тому після детального огляду в Нойгамері багатьох осіб звільнили від служби через вік, стан здоров'я та національність. З-поміж українських біженців, що покинули Галичину (з ГГ – 550 осіб, з Райху – 660) до дивізії рекрутовано 1150 осіб впродовж вересня-жовтня 1944 р.⁶⁵⁵. Загалом дивізію було поновлено за рахунок близько 3000 осіб, які повернулися з-під Бродів, резервного полку, 8000 нових рекрутів та тих офіцерів та підофіцерів, які повернулися із навчальних шкіл. Станом на 20 вересня 1944 р. особовий склад налічував уже 12 901 особу із необхідних за нормами 14 689 (найбільше не вистачало офіцерів та унтер-офіцерів)⁶⁵⁶.

До дивізії потрапили не лише галичани, а й вихідці з «Великої України»: переважно це були радянські військовополонені української національності. Їхнє становище в німецькому полоні ускладнював той факт, що СРСР не підписав Женевську конвенцію про статус військовополонених та трактував їх як зрадників. Від голоду та нестерпних умов утримання в таборах військовополонених – «фабриках смерті» – вони помирали тисячами, а їхній рахунок ішов на мільйони. Тільки в результаті оточення чотирьох радянських армій під час битви за Київ у 1941 р. у полон потрапило близько 665 тисяч вояків. Згодом, військовополонених за їхньою згодою німці залучали до своїх воєнізованих формацій, охорони концентраційних таборів тощо. Це відбувалося

⁶⁵³Боляновський А. Дивізія «Галичина»... – С. 258.

⁶⁵⁴Панківський К. Від комітету до державного центру... – С.77-78.

⁶⁵⁵Протокол засідання ВУ, листопад 1944 р. / Колісник Р. Військова управа... – С. 325.

⁶⁵⁶Боляновський А. Українські військові формування... – С. 395.

так, наче «вони мали вибір, бо до них звертались не тільки представники Дивізії, а й РОА»⁶⁵⁷. Микола Француженко був присутнім на зустрічах різного рівня в штабі дивізії «Галичина», де вирішувалася доля радянських військовополонених: «Вирішено запропонувати їм приєднатись <...> якщо виявлять невимушене бажання», оскільки серед них багато й українців⁶⁵⁸.

Віталія Бендера (1923 р.н.) з Луганщини мобілізували до Червоної армії влітку 1941 р. Він був двічі поранений та у званні сержанта потрапив у німецький полон в березні 1944 р.: «Найтяжчий період всього мого життя. Німці хоч як-небудь, а все ж таки годували. Проте побутові й санітарні умови були жахливі. Хвороби не виводилися, одного разу навіть спалахнув тиф. І до всього цього щоденна каторжна праця. <...> Шанс вижити мали люди зі зброєю в руках. <...> Більше з цих міркувань, а частинно й з романтичної фантазії, я записався до дивізії «Галичина» [в *Словаччину*. – О.Х.], яка спочатку мене розчарувала, але далі наснажила ще більшим завзяттям вижити»⁶⁵⁹. Його товариш Микола Француженко згадував: «Він пройшов перевишкіл, не зважаючи на непорозуміння з побратимами по зброї з Галичини, не втік до партизанів, як це робили інші, а залишився в дивізії до кінця»⁶⁶⁰. Його (псевдонім Микола Вірний) історія подібна: до Червоної армії мобілізували в квітні 1942 р. на Харківщині. Вже в травні під час битви за Харків під Лозовою був поранений та потрапив в полон, звідки і став в ряди дивізії та потім – «дивізійним поетом»⁶⁶¹. Ігор І. пригадує, що у 5-му поліційному полку, який на початку літа 1944 р. включили до складу дивізії, служили хлопці з Житомира: «Вони дуже веселі були, дуже наївні. Вони попали в полон німецький. І пізніше дали їм нагоду або сидіти або іти до дивізії»⁶⁶².

⁶⁵⁷ Француженко-Вірний М. Остання зустріч / Микола Француженко-Вірний // Вісті комбатанта. – 2006. – Ч. 1. – С. 74.

⁶⁵⁸ Там само. – С. 74.

⁶⁵⁹ Бендер В. Фронтіві дороги / Віталій Бендер. Марш молодости / Упор. О.Коновал. – Київ: Юніверс, 2005. – С. 465.

⁶⁶⁰ Француженко-Вірний М. Вказ. праця. – С. 74.

⁶⁶¹ Одарченко П. Дещо про творчість Миколи Вірного / Вірний М. Наша доля. Твори. – Київ: Ярославів Вал, 2007. – С. 377.

⁶⁶² Інтерв'ю з Ігорем І. від 21 грудня 2010 р. (Торонто, Канада).

До дивізії долучали радянських військовополонених і раніше. Зокрема, 4 грудня 1943 р. до ВУ звернувся «виздоровець з Східних земель рангою фельдфебель [*Feldwebel*, відповідник звання старший сержант в радянській армії. – О.Х.], якого передають в Р.О.А. й він не хоче йти в московську частину. <...> Стан здоров'я не дозволить прийняти його до служби в Дивізії, на це він хоч ломаною українською мовою заявив, що як до Р.О.А передають його нездібного й там йому можна йти, то він бажає собі йти в українську частину, а не російську»⁶⁶³. Він вже встиг побувати «в вишкільнім таборі “Р.О.А”, де москалі прямо морально знущаються над “хохлами”, так що він категорично заявив, що краще застрелиться, як піде туди»⁶⁶⁴.

До дивізії потрапили полонені українці не лише зі Східного фронту, а й з Західного. Наприклад, йдеться про трьох вояків польської Карпатської дивізії із корпусу генерала Андерса, які потрапили в німецький полон під час битви за Рим під Монте-Касіно навесні 1944 р. Їхня воєнна одіссея розпочалася із мобілізації до польського піхотного полку у 1939 р., після чого, потрапивши в радянський полон, вступили до польського корпусу генерала Андерса. Німці, дізнавшись, що вони українці, направили їх до дивізії «Галичина» в Нойгамер⁶⁶⁵.

Після передислокації дивізії в Словаччину на початку жовтня 1944 р. із завданням боротися із партизанами, її було підпорядковано тилу німецької армії. У цей період до дивізії долучали не лише цивільних утікачів чи робітників, а й вояків із різноманітних німецьких формацій: серед них були не лише українці з Галичини чи радянської України, а й німці⁶⁶⁶. Так особовий склад дивізії було поповнено за рахунок вояків-українців з інших формувань. 20 червня 1944 р. було розформовано український охоронний батальйон № 204, що розміщувався у Гайделягері, а його вояків переведено до дивізії. Василь Татарський, командир роти батальйону, зазначив, що із наближенням лінії фронту, довіра німців до батальйону все меншала, а кількість дезертирів

⁶⁶³ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 5.

⁶⁶⁴ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 63в-7.

⁶⁶⁵Крохмалюк Р. Заграва на Сході... – С. 80.

⁶⁶⁶Панківський К. Від комітету до державного центру... – С.83.

збільшувалась. На його думку, німці вважали, що дезертирство відбувалось за його посередництва, тож вичікували аби його заарештувати. Тому він попросив про переведення до дивізії, яке було задоволене⁶⁶⁷. В дивізії його призначено командиром роти.

Варто згадати й про т.зв. 4, 5, 6, 7 та 8-ий поліційні полки, підпорядковані поліції порядку. Після їх розформування, вояків включено до складу дивізії⁶⁶⁸. Після відповідних клопотань ВУ та особисто Альфреда Бізанца, 3 листопада 1944 р. Гімmlер наказав перевести до дивізії «Галичина» усіх українців з танкової дивізії СС «Вікінг». Причина такого звернення Бізанца полягала в тому, що раніше близько тисячі осіб «випадково» в липні 1944 р. після закінчення основного військового вишколу було відправлено не до дивізії «Галичини», а до «Вікінгу». Втім, до дивізії повернулося лише 375 осіб, решта загинули в боях під Варшавою та Будапештом⁶⁶⁹. Дещо раніше, у жовтні 1944 р. до складу дивізії було включено близько 250 юнаків – «помічників» Люфтваффе, які вишколювались у гірському селищі Мальта в Австрії⁶⁷⁰. У березні 1945 р. до дивізії включено Український легіон самооборони («Волинський легіон»), групи вояків Холмського легіону самооборони та Українського визвольного війська⁶⁷¹. На початку лютого 1945 р. серед вищого німецького командування велися розмови, що дивізія стане основою української армії в складі УНА, й прозвучали обіцянки звільнити частину українських політв'язнів за умови, що стануть її вояками⁶⁷².

Таким чином, у прифронтових смугах Галичини відбулися облави і примусова «мобілізація на добровольчих принципах» до дивізії. Вступ до дивізії в цей період розглядаємо як важливу стратегію виживання, яку обирали в тодішніх умовах. Небезпека потенційної мобілізації до Червоної армії зумовила наявність й «справжніх добровольців» в цей період, хоч і вимушених. Цьому посприяла і неспроможність українського підпілля прийняти в свої ряди всіх охочих. Аналіз

⁶⁶⁷ Татарський В. Під чотирма прапорами... – С.156-157.

⁶⁶⁸ Боляновський А. Українські військові формування... – С. 382-384.

⁶⁶⁹ Там само. – С. 386.

⁶⁷⁰ Боляновський А. Дивізія «Галичина». – С. 286-289.

⁶⁷¹ Там само. – С. 289.

⁶⁷² Боляновський А. Українські військові формування... – С. 485.

документів свідчить про суперечливу позицію ОУН (присутнє як схвалення, засудження, так і прямі вказівки стосовно вступу) щодо набору до дивізії, тож провідники на місцях керувалися власними поглядами на ситуацію, що склалася. На завершальному етапі війни ряди дивізії «Галичина» поповнено за рахунок українських біженців й політв'язнів, українського юнацтва протиповітряної оборони, радянських військовополонених, випадкових цивільних та військових.

4.3. Відтворення дивізійного повсякдення в спогадах

Відтворення чинників повсякденного життя вояків дивізії, які впливали на їхній морально-психологічний стан вояків, дає можливість з'ясувати, чи мали підстави дивізійники вважати дивізію Ваффен СС *своєю / українською*. Дослідження цього питання є важливим ще й тому, що повсякдення в усій своїй повноті, за винятком загального змалювання високої моральної атмосфери, не стало складовою їхнього нарративного канону.

Визначальною рисою дивізійного періоду її вояків є те, що значну частину часу вони перебували на військовому навчанні – вишколі. Спочатку це була загальна й спеціалізована підготовка, потім для най здібніших – підофіцерська і/чи офіцерська школа. Середня тривалість навчання в школі складала 3-4 місяці. Також була можливість навчатися на різноманітних курсах, тривалістю від кількох тижнів до кількох місяців. Тому, при висвітленні спогадів про повсякдення в дивізії, зупинимось переважно на вишкільних буднях, зокрема і в окремо взятих навчальних таборах.

На час формування дивізії Німеччина була суттєво виснажена війною, їй було важко вирішити низку практичних питань: недостатня кількість якісного німецького офіцерського персоналу, навчальні табори не завжди відповідали вимогам, брак озброєння та забезпечення товарами першої необхідності. Ситуація з часом погіршувалася. Саме це визначило побутові умови перебування в дивізії.

Перший ешалон із добровольцями до дивізії виїхав зі Львова 18 липня 1943 р. та налічував 200 офіцерів та 1700 рекрутів⁶⁷³. У липні 1943 р. Роман К. разом із двома товаришами відмовились їхати товарним вагоном до Львова: «Як то ми, добровольці до українського війська, будуть їхати товаровими вагонами, так як худоба? І ми не поїхали, сіли на звичайний поїзд. Перший бунт <...>. А потому вже не перебирали»⁶⁷⁴. Для порівняння, в травні 1944 р. Іван Гонтар відзначив, що нас «везли немов заарештованих. На вагонах розмістили кулемети, сторожа [охорона. – О.Х.] з готовими до стрілу автоматами»⁶⁷⁵.

Військова підготовка вояків проводилася у 45 різних таборах⁶⁷⁶, кожний з яких мав свою специфіку. Спочатку військовий полігон Гайделягер (*Heidelager*) поблизу польського містечка Дембіца став основним місцем дислокації та загальної підготовки новобранців до дивізії. Тут й розпочалося формування ядра дивізії в жовтні 1943 р.: відповідно 29-го, 30-го та 31-го піхотних полків, а також батальйону фюзилерів та піонерів, відділу зв'язку, керівництво якими спочатку здійснювали офіцери-українці. У грудні та січні 1944 р. відбувалося остаточне оформлення структурних частин, керівництво якими було віддано німецьким офіцерам. Через невідповідність Гайделягеру для потреб дивізії, її було передислоковано у лютому 1944 р. до навчального табору Нойгамер (*Neuhammer*)⁶⁷⁷ поблизу містечка Саган (біля Бреслау, сучасного Вроцлава).

Одразу після приїзду солдати отримували одяг і спорядження. Першим українцям-рекрутам, так само як і німцям, видавали нову уніформу із сукна. Новобранцям пізніших наборів давали (якщо давали) уніформу з «дерев'яної» матерії, тобто з домішками тирси, яка була поганої якості – «з кропиви», як кепкували вони між собою⁶⁷⁸.

За словами дивізійників, моральна атмосфера була «ідейно висока», адже вони вступили до дивізії «з поклику власного серця, з любові до зброї та всього

⁶⁷³Гунчак Т. У мундирах ворога... – С. 51.

⁶⁷⁴Інтерв'ю з Романом К. від 18 листопада 2010 р. (Канада)

⁶⁷⁵Гонтар І. Спомири... – С. 69.

⁶⁷⁶Там само. – С. 64-66.

⁶⁷⁷Німецька назва сучасного польського міста Свентошув – Świątoszów.

⁶⁷⁸Інтерв'ю з Зеноном В. від 1 травня 2006 р. (Україна).

військового, й з боєм щодо майбутнього України»⁶⁷⁹. Таке бачення морально-психологічного стану вояків найбільш притаманне для тих ветеранів, які вступили до дивізії у 1943 р., й для яких перебування в дивізії завершилося влітку 1944 р. Спробуємо співставити таке бачення із іншими джерелами того часу, а також свідченнями тих, що стали вояками дивізії в 1944 р.

Члени ВУ, УЦК та УДК намагалися відвідувати вояків дивізії у навчальних таборах. Найлегше було відвідати саме Гайделягер через його наближеність до Галичини – посередині шляху Краків-Львів. Під час його відвідин на початку жовтня 1943 р., Богдан Стисловський відзначив, що «настрої хлопців дуже мінорні. Всі слідкують за подіями на українських землях. Бояться, що вони будуть виключені з тих подій, в яких вони повинні б взяти участь і для яких зголосилися до дивізії. Тремтять, що кинуть їх десь так далеко на захід, що вони не зможуть бути на час на своїх землях і боронити їх»⁶⁸⁰.

Петро Щ. вступив до дивізії в червні 1944 р. й відверто пише, що «моральна атмосфера була на найнижчому рівні – чужа мова, сильний тиск команди, брак належного харчування – голодували, і гнали на вишкіл проти танки»⁶⁸¹. Кость Паньківський відвідав частини дивізії на Різдво 1945 р. в Словаччині: «це вже не була та дивізія, що імпонувала мені рік тому в Нойгамері – дивізія молодих добровольців, що стали вояками з переконанням служити справі»⁶⁸².

Через непризвичасність до військового життя, деякі рекрути перебували у пригнобленому настрої⁶⁸³. У німецькій армії з багатолітньою військовою традицією «на перший плян ставили дисципліну, послух і підпорядкування нових рекрутів»⁶⁸⁴. Ветерани згадують, що хоч вишкіл і був суворий, але це зробило з

⁶⁷⁹Інтерв'ю з Любомиром В. від 24 лютого 2006 р. (Україна), з Зеноном А. П. від 7 березня 2006 р. (Україна), з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

⁶⁸⁰Стисловський Б. Звіт з поїздки до Гайделягера від 6 жовтня 1943 р. // Крохмалюк Р. Заграва на Сході. – С. 204.

⁶⁸¹Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія)

⁶⁸²Панківський К. Від комітету до державного центру... – С.81.

⁶⁸³Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Україна)

⁶⁸⁴Висоцький Р. Спогади дивізійника. – С. 22.

них «добрих вояків»⁶⁸⁵. Для багатьох ті школи – «це майже божевільня»⁶⁸⁶, «три місяці не вишколу, а мордування»⁶⁸⁷. У вояків складалося враження, що їхнім «завданням є якнайбільше познущатися над ними»⁶⁸⁸. Лявенбург (*Lauenburg*) біля Гамбурга – один з найжорсткіших таборів в Німеччині, і там, на пам'яті Михайла Т., мало місце самогубство через важкі фізичні умови вишколу⁶⁸⁹. Тому «ми радо вчилися воєнного ремесла, щоби здобути знання, та, найголовніше, уникнути карної муштри»⁶⁹⁰.

Адаптація до нових умов зайняла деякий час. У лютому 1944 р. невідомий вояк так описав процес звикання до військового життя: «На початках було троха прикро, бо ще не був при звичаєний я до війська, і до військових дисциплін. Але Богу дякувати все перетерпів, не раз бували такі часи, що жити не хотілося, так нами німаки товкли. Але це все перетерпів, і тепер яко старому жовнірові живеться добре. Я є тепер коло рекрутів за ройового (вишколюю рекрутів)»⁶⁹¹.

Усюди панувала залізна дисципліна, а за будь-які проступки суворо карали. До того ж генерал Фрайтаг, у баченні ветеранів, зазвичай приймав рішення на користь найвищої міри покарання за серйозні проступки – розстрілу⁶⁹². За незначні проступки давали «наряд: миєш казарми, підлоги і так далше. Важко було»⁶⁹³. Це стосувалося як українців, так і німців. Лева Стеткевича вразило, коли німця-десятника розстріляли за те, що викрав 10 поштових марок із конверта⁶⁹⁴. Петро Щ., розуміючи ймовірність розстрілу за те, що заснув на посту, навіть розглядав варіант дезертирства до югославських партизан. За нього заступився «наш сотник»⁶⁹⁵. Він був свідком розстрілу німця, ройового свого відділу, який «в час атаки на партизанів, забрав годинник у фермера. Фермер зголосив про крадіж

⁶⁸⁵ Там само. – С. 27.

⁶⁸⁶ Падик І. Спомини з Української Дивізії // Вісті комбатанта. – 1995. – № 3. – С. 100.

⁶⁸⁷ ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 58.

⁶⁸⁸ Падик І. Спомини з Української Дивізії // Вісті комбатанта. – 1995. – № 3. – С. 100.

⁶⁸⁹ Інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна)

⁶⁹⁰ Гонтар І. Спомини... – С. 69.

⁶⁹¹ ДАТО. – Ф.Р-173. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк.36.

⁶⁹² Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

⁶⁹³ Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Україна)

⁶⁹⁴ Стеткевич Л. Як з Бережан до кадри... – С. 24.

⁶⁹⁵ Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія).

до команди. Як приклад, його вивели перед нами, прочитали вирок смерти [*і розстріляли. – О.Х.*]».

Упродовж вишколу «товстуні поробились нормальними, а худі – скелетами»⁶⁹⁶. Однією з причин було харчування, яке українці вважали не достатнім: порції були невеликими, хоч і калорійними. Проблема достатнього харчування завжди стояла досить гостро, а в чергу за додатковою порцією ставали майже всі. Бажане відчуття ситості приходило рідко: коли отримували з дому посылки або ж приїжджали родичі. Тоді наставало «свято живота»⁶⁹⁷. На особливому становищі перебували «юнги»: юнаки, які ще не досягли 21-річного віку, раз в тиждень отримували додатковий пайок⁶⁹⁸. ВУ навіть відправляла до Гайделягеру додаткові вагони продуктів з картоплею й овочами⁶⁹⁹.

Складна ситуація була не тільки із забезпеченням харчуванням: «живемо як на Соловках»⁷⁰⁰, «постійний докучливий голод і брак курива... Немає хусток до носа (це не дрібниця навіть для рекрута!)»⁷⁰¹. Чоловік з вишколу у Мюнхені жаліється дружині у листі: «Так тепер бідую, бо я не маю чого курити»⁷⁰². До ВУ надійшов лист від матері двох добровольців, яка нарікала, що її сини, за їхніми словами, змушені прати свої речі в холодній воді мильним порошком, а не милом. На це отримала наступну відповідь: «Це ж п'ятий рік війни, і за рік може бути ще скутіше навіть із миляним порошком»⁷⁰³.

Забезпечення продовольством значно погіршилося в середині 1944 р.: «Я вступив до дивізії 19 червня 1944 р. З міста Львова привезли нас до містечка Кіршбаум. Примістили у барака по 300 осіб в одному, і спали на соломі, в якій були воші, блохи, блощиці – кинулась короста, хворіли тифом і жили там цілий місяць. Це була ніким не сподівана ситуація. Харчі була зупа, бруква і капуста з

⁶⁹⁶Мединський С. Дивізійними стежками... – С. 20.

⁶⁹⁷Мединський С. Дивізійними стежками... – С. 23.

⁶⁹⁸Там само. – С. 27.

⁶⁹⁹ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 10.

⁷⁰⁰ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 59.

⁷⁰¹ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 60

⁷⁰²ДАТО. – Ф. Р-173. – Оп. 1. – Спр.25. – Арк.13а.

⁷⁰³ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9 зв.

хробаками, був страшний голод – ходили в ліс на черниці»⁷⁰⁴. Після переведення у Нойгамер Петро Щ. далі проходив навчання і продовжував голодувати. Відчуття голоду змушувало й до крадіжок хліба один в одного: «Його зловили, і тоді без зголошення до команди, заховали його голову у мішок, щоб він не бачив, хто його бив, і добре нагартали так, щоб то був добрий приклад для інших»⁷⁰⁵. Очевидно, що недостатнє харчування негативно впливало на настрої вояцтва, адже за крадіжки хліба також розстрілювали: «На Югославії було, як я чув, про декілька старань втекти до югославських партизанів, але це трималося в таємниці. Це були такі особи, яким загрожував суд за якісь провини. Я знаю, що були розстріли тих, які, будучи голодними, крали хліб в час переїзду. Мій друг сидів у криміналі, бо вкрав буханець хліба в час переходу на інше місце»⁷⁰⁶.

У наказі про створення дивізії йшлося, що «командна мова – галицька», а мова наказів – німецька⁷⁰⁷. Різниця полягала в тому, що командна мова – це мова, яка використовується для віддання команд вояцтву, а мова наказів – для офіційної звітності, для ведення документації штабу. Однак, за ініціативою генерала Фрайтага командною мовою дивізії стала німецька. Це не сприяло встановленню більш-менш тісних взаємин поміж німцями та українцями⁷⁰⁸. Тож проблема мови та перекладу стояли досить гостро, адже майже усі офіцери були німцями, а рядові солдати часто не знали або погано знали німецьку мову⁷⁰⁹. Це впливало на якість військової підготовки та розуміння вояками теоретичних засад військової справи. За спостереженням Євгена Побігушого, чи не половина навчального часу йшла на переклади з німецької на українську⁷¹⁰.

Соціальний зріз вояків дивізії зображається її ветеранами таким: інтелігенція та вихідці із патріотичних родин, освічені юнаки (студенти та гімназисти, свідомі сільська молодь), які добровільно пішли воювати⁷¹¹. Однак,

⁷⁰⁴Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія).

⁷⁰⁵Там само.

⁷⁰⁶Там само.

⁷⁰⁷Гайке В-Д. Українська дивізія «Галичина»... – С. 35-36.

⁷⁰⁸Там само. – С. 32.

⁷⁰⁹Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх спогадів... – С. 101.

⁷¹⁰Рен Є. Боездатність I Української Дивізії УНА / Є. Рен // Сурмач. – 1981. – № 1-2. – С.11.

⁷¹¹Інтерв'ю із Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

рекрути справляли різне враження. Так, о. Всеволод Дурбак вказав на такий рівень рядового вояцтва на вишкoлі в Гдині: «На весь полк дві особи із середньою освітою, решта – сіра маса селян та робітників»⁷¹². На його думку, одна з причин того, чому німецькі вишкільні офіцери негативно поставилися до українців був їхній зовнішній вигляд. Тому він рекомендував ВУ подбати, щоб рекрути приїжджали на військове навчання в «майже святковому одязі», який після приїзду повернуть додому⁷¹³. У протоколі окружних уповноважених ВУ від 30 жовтня 1943 р. зазначається, що «не було гармонії у співжитті між інтелігенцією і селянами»⁷¹⁴. А. П. в серпні 1944 р. потрапив в барак в Нойгамері, де «товариство було дуже пестре: трохи інтелігентів, трохи селян та півінтелігентів», й, попри кілька яскравих осіб, це «якісь безбарвні та нічим не помітні люди, які свій вільний час зуживали на гру в карти, пусті балачки та бліді жарти»⁷¹⁵. На його думку, через відсутність належного контролю та балаган значна кількість молоді «цілими місяцями нічого не робили, тільки лежали на ліжках, або грали в карти, або ходили в річку купатися чи до поблизьких лісів на проходи»⁷¹⁶. Втім, думки А. П., колишнього офіцера австрійської армії, навряд чи можна перенести на дивізійний загаль, адже вони відображають реалії одного бараку й то новоприбулих (до яких він і сам належав). Тільки перед виїздом у Словаччину в кінці вересня 1944 р. їх усіх приділено до сотень.

А.П. у віці 59-ти років разом із товаришем 58-ми років отримали повістки до дивізії та прибули в Нойгамер 14 серпня 1944 р., сподіваючись отримати звільнення від служби після відповідного висновку медичної комісії (звільнення надавали за станом здоров'я й після досягнення 45-го річного віку). Проте, на той момент офіційно «кожне звільнення мало бути затверджене Берліном, а цьому останньому не дуже то й спішиться»⁷¹⁷. Тож вони провели півтора місяці в таборі Цейгав біля Нойгамера, де кілька днів працювали писарями, допомагали з

⁷¹²Лист о. Всеволода Дурбака до ВУ, жовтень 1943 р. // Крохмалюк Р. Заграва на Сході. – С.194.

⁷¹³Там само. – С. 195.

⁷¹⁴Протокол, відправа окружних уповноважених, 30 жовтня 1943 р. // Колісник Р. Військова управа... – С. 156.

⁷¹⁵UCRDC. – Materials dealing with the Division. – А. П. Спомини з української дивізії. – С. 20-21.

⁷¹⁶Там само. – С. 34.

⁷¹⁷Там само. – С. 24.

інвентаризацією майна тощо, втім більшість часу все ж «байдикували». На початку жовтня, так і не дочекавшись звільнення, вони були відправлені в Словаччину все ще у цивільному одязі.

У неділю зазвичай на вишколі був вихідний: «В неділю зранку йдемо усі на богослужіння, яке відправляється на майдані під голим небом»⁷¹⁸. Оскільки в будні вояки споживали військову кухню з «кавою без цукру і зупу з брукви»⁷¹⁹, то в неділю можна було дозволити собі «каву з цукром». Це була й нагода після Служби Божої сходити в місто чи кіно. Відчуття громади рятувало: «Серед львівської братії не відчувалось так дошкульно важкого вояцького життя»⁷²⁰. На вихідні у Гайделягер приїжджало багато відвідувачів: батьки, друзі, родичі, які «приносили із собою повні валізи чи мішки», а сам табір «прибирав вигляду річного торгу чи відпусту, <...> можна було побачити підпитих людей»⁷²¹. Однак, у січні 1944 р. під приводом поширення захворювань родичам було заборонено відвідувати вояків, зокрема й тому, аби не допустити інформування про УПА⁷²².

Роман Колісник пригадує, що найулюбленишим провадженням часу на підстаршинській школі у Лявенбургу були ідеологічні лекції для всієї роти, яку збирали у просторому залі, й, коли «німецький “політрук” ... переконував про правильність німецьких дій, плянів і заходів, вояцтво ... спало»⁷²³. Ті вояки, які грали на музичних інструментах, могли зголошуватися до дивізійного оркестру. Це давало свої переваги: необхідність щодня тренуватися в грі на сопілці чи скрипці звільняла від військових вправ⁷²⁴. Зрештою, у час війни вишкіл мав і свій позитив: «Хоч війна палала на всіх фронтах Європи, для цих кількох соток життя проходило мирно і затишно»⁷²⁵.

Попри те, що ВУ та УЦК опікувалися тим, аби до рекрутів дивізії надходило вдосталь преси для читання, все залежало від порядку на місцях. У

⁷¹⁸Мединський С. Дивізійними стежками... – С. 26.

⁷¹⁹Там само. – С. 26.

⁷²⁰Стеткевич Л. Як з Бережан до кадри... – С. 20.

⁷²¹Феркуняк Д. Спомини з життя в дивізії... – С. 15

⁷²²Боляновський А. Дивізія "Галичина"... – С. 190.

⁷²³Колісник Р. Як гартувався і розгартувався дух вояка... – С. 75.

⁷²⁴Мединський С. Дивізійними стежками... – С. 27-28.

⁷²⁵Там само. – С. 76.

звіті Богдана Стисловського від 6 жовтня 1943 р. читаємо, що в Гайделягері теж «відчувається сильно те, що замало часописів і до того не все їх дістають. Теж брак культурної праці над молодим елементом. Побажаним було б прислати яку бібліотечку для дивізії»⁷²⁶. На відсутність літератури для читання жалілися і вояки у навчальному таборі поблизу Гдині⁷²⁷.

Проблему із забезпеченням відповідною літературою так вирішено і не було. А. П. провів півтора місяці у таборі Цейгав біля Нойгамеру у серпні-вересні 1944 р., й вказував, чому вояцтво так і не було повноцінно забезпечене пресою. Передусім, через відсутність «відповідних людей, що розуміли би вагу та значення преси для стрілецтва, бо ці люди <...> самі нічого не читали, ані ніяким духовним життям не інтересувались. <...> Внаслідок стрілецтво не орієнтувалося у біжучих воєнних і політичних справах, так важливих для нашої майбутности. Воно не розуміло німецької мови, внаслідок цього теж не могло читати нім. газет (правда дуже односторонніх), які час до часу заблудили поміж наші бараки»⁷²⁸. На його думку, підстаршина Круман, відповідальний сотенної канцелярії за розподіл преси, усі надіслані часописи («Краківські вісті», «До Перемоги», «Український доброволець», «Голос») переховував у своєму ліжку під ковдрою. У нього було важко випросити хоча б один примірник на цілий барак. Згодом, пожовклі під ковдрою газети все ж були використані як дефіцитний товар, хоча і не за призначенням: для упакування, передусім, продуктів (хліб, сир, тютюн тощо) перед передислокацією дивізії в Словаччину. Окрім того, надіслані книги й брошури часто лежали «купою у сотенній канцелярії» і кожен охочий міг взяти щось почитати. Втім, А. П. з приємністю відзначив наявність таборової книгозбірні у бараку № 23, яка налічувала кілька десятків книжок: це, на його думку, свідчило про жагу до знань серед рекрутів⁷²⁹.

Дух вояцтва підтримувала українська пісня. У відділі Леоніда М. німецький унтер-офіцер приходив до українців із проханням заспівати: «Так дуже любив

⁷²⁶Стисловський Б. Звіт з поїздки до Гайделягеру... – С. 204.

⁷²⁷Лист о. Всеволода Дурбака до ВУ, жовтень 1943 р. // Крохмалюк Ю. Заграва... – С. 194-195.

⁷²⁸UCRDC. – Materials dealing with the Division. – А.П. Спомини з української дивізії... – С. 35.

⁷²⁹Там само. – С. 35.

слухати українські пісні, так дуже з нами спілкувався...не вмів по-українськи говорити, але так спілкувався з нами»⁷³⁰. Зенон А. з приємністю згадує, що його вишкільні офіцери «співали наші українські пісні разом з нами за 4 місяці»⁷³¹. Проте, за спостереженням майора Євгена Побігушного, траплялося, що німці забороняли їх співати, не розуміючи їхнього виховного значення⁷³². Водночас, на переконання німецьких командирів, «українські пісні до маршу не надавалися». Найчастіше вимагали співати таких «як „Чорнакура”, „Ми, українські добровольці”, „Хлопці підемо” та „Маршерують добровольці”. Останню казав доктор Гросс перекласти на німецьку і співав її разом з нами»⁷³³.

Для розгляду ставлення, яке до себе відчували українці з боку німецького складу дивізії, і їхню реакцію на нього використаємо просту схему, запропоновану Богданом С.: позитивне, негативне та нейтральне ставлення⁷³⁴.

Позитивне (приятельське) ставлення німців до українців, зокрема й на вишкільній, – швидше виняток. Нагоду водити дружбу із німцями українським рекрутам рідко коли випадало, перш за все, тому, що це армія, де відносини є суто військові й підлягають певним правилам. Зрозуміло, що простий вояк (а такими були на початку майже всі українці) навіть при бажанні не міг приятелювати з німецькими офіцерами та унтер-офіцерами. Показником ставлення для вояків виступає людяність, зацікавлення і розуміння української справи. У багатьох в пам'яті залишились приємні особисті згадки про німців. Так, Петро Грицак про свого гавпштурмфюрера Віртеса на вишкільній в Мюнхені відгукується добре, бо «наші справи перед місцевими військовими властями заступав так уперто й щиро, що стягнув на себе нехиті старшинських кіл» (через що його згодом перевели до іншого відділу)⁷³⁵. Зенон В. пригадує свого командира-німця: «Такий був добрий командир тої нашої групи, німак, такий маленький, а такий добродушний». Коли його хотіли звільнити з військової служби через вік (йому ще не виповнилося 18

⁷³⁰Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна).

⁷³¹Інтерв'ю з Зеноном А. П. від 7 березня 2006 р. (Україна).

⁷³²Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх спогадів. – С. 109.

⁷³³Підстаршинська школа в Радольфцель (спогад) // Вісті комбатанта. – 1971. – № 3-4. – С. 72.

⁷³⁴Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна)

⁷³⁵Грицак П. Вежі і кулемети. – С. 30.

років), тож за сприяння командира він таки залишився в дивізії⁷³⁶. Василь Верига пригадує свого старшину Віттенмаєра: «був одним із тих рідкісних старшин Вермахту..., що ставився до старшин не тільки прихильно, але й по-приятельськи»⁷³⁷. Сьома сотня мала одного підстаршину німця – унтершарфюрера Рене: «Він зжився із хлопцями до тієї міри, що вони його трактували, як одного із своїх»⁷³⁸. Богдан С. згадує німця, який став їхнім «другом»: як виявилось, його батько родом з Галичини, й тому «розумів українців»⁷³⁹. На думку Богдана С., деякі німці «цінили те, що ми хочемо з ними воювати. Відносилися до нас, ... як до союзників, які мають спільну ціль – проти Советського Союзу»⁷⁴⁰. А командиром полку у Леоніда Мухи був «такий словацький німець, такий Віллер, він з нами по-словацьки говорив, як батько був з нами»⁷⁴¹.

Користувалися повагою серед дивізійників освічені військовики: командира легкої батареї Еміхена поважали за те, що «цінив військоове вміння і був справедливий»⁷⁴². Івану Падику імпонувало, що десятник Пльонташ прекрасно знав військову справу, умів її в доступній формі передати рекрутам, був «дуже культурний, лагідний й приязний. З ним можна було говорити по-приятельському»⁷⁴³. Про ройового Дієрмаєра на унтер-офіцерському вишколі у Лявенбургу Муха Леонід згадує, що той «був спокійний та зрівноважений, якщо таким в тій „фірмі” можна було бути; хто був занадто людяний, того відправляли із школи на фронт»⁷⁴⁴. Після рекрутського вишколу «німці-підстаршини з задоволенням висловлювали свою опінію про нашу бездоганну поведінку. Вони дуже хвалили наш послух, оцінювали жадобу до науки»⁷⁴⁵.

Порівнюючи підстаршинський вишкіл з рекрутським, Роман Висоцький відзначає, що «відчулось інше ставлення до нас, не було видно тих капральських

⁷³⁶Інтерв'ю з Зеноном В. від 1 травня 2006 р. (Україна).

⁷³⁷Верига В. Наша сотня вже готова. Вїзд на фронт // Вісті Комбатанта. – 1968. – № 5-6. – С.65.

⁷³⁸Там само. – С. 69.

⁷³⁹Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна)

⁷⁴⁰Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

⁷⁴¹Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна)

⁷⁴²Грицак П. Вежі і кулемети. – С. 46.

⁷⁴³Падик І. Спомини з Української Дивізії // Вісті комбатанта. – 1995. - № 3. – С. 100.

⁷⁴⁴Муха Л. З Австрії на Колиму. Спогадидивізійника. – Львів, 2003. – С. 61.

⁷⁴⁵Висоцький Р. Спогадидивізійника. – С. 28.

крикливих облич, не було того гоніння, командування нами»⁷⁴⁶. Порівнюючи ставлення німецьких старшин до українських і німецьких новобранців під час вишколу, Леонід Муха, зауважив, що «над німецькими курсантами глумилися ще більше – це був просто прославлений пруський „дріль” (вишкіл)»⁷⁴⁷. У своєму звіті із поїздки до Гайделягеру Богдан Стисловський занотував думку «одного німця, провідника компанії (*companie*. – рота. – О.Х.), що вони не можуть трактувати українців так, як вони трактують своїх рекрутів, бо це дуже вразливий народ і не терпить примусу. З ними треба обходитися по доброму, бо інакше прийшло б до дуже тяжких конфліктів»⁷⁴⁸. На думку майора Євген Побігушого, українців не могли навчати військовій справі німецькі інструктори, бо «не могли передати українського духа, прикладів козацьких і визвольних змагань», бо вояк «має бути свідомий того, за що він бореться»⁷⁴⁹. Як приклад, після повернення з-під Бродів сотник Кляйнов заборонив співати українських пісень⁷⁵⁰.

Негативне ставлення також мало місце. Німці, передусім члени націонал-соціалістичної партії за спогадами дивізійників, часто трактували українців як росіян⁷⁵¹. Здебільшого німці вважали галичан свого роду «німецько-слов'янською мішаниною»⁷⁵² й через це багато з них «дивувалися чому ми – галицька дивізія, називаємо себе українцями»⁷⁵³. На їхнє переконання, галичани облагородилися кількасот річним перебуванням в німецькій Австро-Угорській монархії. На думку шефа штабу дивізії Гайке, однією із причин ворожих взаємин між німцями та українцями було нерозуміння німецькими офіцерами, а особливо її командиром Фрайтагом, української психології та політичних стремлінь⁷⁵⁴. Як висловився Дмитро Феркуняк, який перебував у штабі дивізії, й мав можливість спілкуватися

⁷⁴⁶Там само. – С. 29.

⁷⁴⁷Муха Л. З Австрії на Колиму. – С. 62.

⁷⁴⁸Стисловський Б. Звіт з поїздки до Гайделягеру, від 6 жовтня 1943 р. // Крозмалюк Р. Заграда на Сході. – С. 203.

⁷⁴⁹Рен Є. Боездатність Першої Української Дивізії УНА... – С. 12.

⁷⁵⁰Там само. – С. 13.

⁷⁵¹Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

⁷⁵²Грицак П. Вежі і кулемети. – С. 18.

⁷⁵³Тис-Крохмалюк Ю. У штабі дивізії // Вісті комбатанта. – 1983.- № 2. – С. 56.

⁷⁵⁴Гайке В-Д. Українська дивізія «Галичина». – С. 9.

з Фрайтагом: «Все, що не було німецьким, було для нього меншовартісним»⁷⁵⁵. Богдан Стисловський під час візиту у Гайделягері мав змогу почути, як у «1-ій сотні роттенф-р Когн (фольксдойчер) називає хлопців мавпами, волами, свинями. Це їх обурює, бо там є багато інтелігентних хлопців»⁷⁵⁶. Петро Щ. пригадує, що дружби з німцями не було, але передусім тому, що «у сотні були лише наші. А німці, якщо були, то були з нами лише на вишколах. Як звичайно, були різні почування німців до нас, але були і такі, що вважали нас другорядними»⁷⁵⁷.

Присутність українських офіцерів впливала позитивно на добровольців, хоча б тому, що «німецькі підстаршини перестали називати вояків “дурний народ” та “виладновувати” на вправах свої особисті почування; вони почали притримуватися військових приписів»⁷⁵⁸. Нерідко великі амбіції німецьких командирів, які прагнули довести, що «кращого відділу як у них не має більш ніде», перетворювало їх в очах добровольців на тиранів, провокуючи конфлікт⁷⁵⁹.

Респонденти все ж висловлюють думку, що більшість німецьких командирів ставилися до українців *нейтрально*, адже «вишколити вояка – це є його робота, це є його прямий обов’язок». «Я би не сказав, що симпатія була, але і такої ворожнечі особливої якоїсь я не відчував отак в час вишколу»⁷⁶⁰. «Відносини між стрілецтвом і старшиною були хоч і коректні, але нещирі, хоч і напружені, але холодні»⁷⁶¹. Володимир Сірський пригадує, що в Гайделягері «сотенний німець та інструктори... обходилися з нами дуже чемно, хоч і в атмосфері залізної дисципліни»⁷⁶². «Спеціально поганого наставлення до нас йому не можна було закинути. От, німак, тай тільки»⁷⁶³.

⁷⁵⁵Феркуняк Д. Спомини з життя в дивізії «Галичина» – С. 20.

⁷⁵⁶Стисловський Б. Звіт з поїздки до Гайделягеру від 6 жовтня 1943 р. // Крохмалюк Р. Заграва на Сході. – С. 203.

⁷⁵⁷Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 року (Великобританія)

⁷⁵⁸Феркуняк Д. Спомини з життя в дивізії «Галичина». – С. 14.

⁷⁵⁹Інтерв’ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна).

⁷⁶⁰Інтерв’ю з Зеноном А. П. від 7 березня 2006 р. (Україна).

⁷⁶¹Грицак П. Вежі і кулемети. – С. 17.

⁷⁶²Сірський В. Чи могли існувати українські „нацисти”? // Вісті комбатанта. – 1986. – № 1. – С. 42.

⁷⁶³Грицак П. Вежі і кулемети. – С. 46.

Спостерігаємо тенденцію, що рядові вояки дивізії, а такими є майже усі респонденти, та українські унтер-офіцери у своїх спогадах подають дещо відмінне ставлення до німців. Якщо для рядових домінує нейтрально-позитивна сторона у їхніх взаєминах з німецьким складом дивізії, то для українських офіцерів радше негативна, а подекуди, різко негативна. Це можна пояснити кількома чинниками: вони безпосередньо спілкувалися з німцями, знали практично кожного, домагаючись поступок та захищаючи інтереси своїх вояків, при цьому наштотувалися на нерозуміння та несприйняття з їхнього боку. Саме тому, вони переважно не мають хороших згадок про німців⁷⁶⁴. Їхня думка про німецький склад дивізії така: «Вони поводитися як монархи, лиш без корони»⁷⁶⁵.

На рівні побутового різниці між собою та німцями рекрути не відчували, адже жили всі в однакових умовах, споживали ту ж саму їжу, виконували й проходили ті ж заняття. Відмінність полягала тільки в рангах: «Вони різниці не робили – вишкіл то є вишкіл. Може спочатку з якимсь таким може недовір'ям, тому, що це вже інший народ, інша нація, не вони, не німці»⁷⁶⁶.

На морально-психологічний стан добровольців впливали українські офіцери, завдяки яким і творилося українське середовище в дивізії. Це створювало враження перебування у справді українській дивізії: «Коли був зі своїми, то почував себе тим, що ми ще зможемо чимось прислужитись нашому народові»⁷⁶⁷. Усі респонденти вважають дивізію «Галичина» «своєю», українською дивізією, зародком майбутньої Української національної армії: «Тільки форма в нас була німецька»⁷⁶⁸. Як влучно було сказано респондентом: «Воно трошки не наше було, але воно було наше»⁷⁶⁹. Василь Т. так описує своє бачення дивізії: «Ми вважали себе українською дивізією, а не німецькою. Вся сила в дивізії були живі люди – українці. З військового складу були три полковники німці. Вони мали керувати полками. Були там ще помічники

⁷⁶⁴Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх спогадів – С. 100-106; Феркуняк Д. Споми́ни з життя в дивізії «Галичина». – С. 18-27.

⁷⁶⁵Феркуняк Д. Споми́ни з життя в дивізії «Галичина». – С. 25

⁷⁶⁶Інтерв'ю з Зеноном А. П. від 7 березня 2006 р. (Україна).

⁷⁶⁷Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія).

⁷⁶⁸Інтерв'ю з Зеноном А. П. від 7 березня 2006 р. (Україна).

⁷⁶⁹Інтерв'ю з Денисом П. від 7 березня 2006 р. (Україна).

підполковники. І батальйонами командували німці. А остальне – сотнями командували вже наші старшини. І мали ми все таки не німецькі відзнаки, а левики»⁷⁷⁰. Михайло Т. вважає: «Тільки своя, тільки своя, тільки своя. Ми ж, я вам ще раз повторюю, ми ж мали всьо своє і навіть капеланів своїх»⁷⁷¹. Перебуваючи в дивізії багато з них відчували себе «патріотами своєї держави»⁷⁷², вояками, що взялися за зброю з єдиною метою – здобути українську державу⁷⁷³.

Пропагандистська робота серед вояцтва проводилася українськими офіцерами і під час вишколу із наголосом на «своїй дивізії» та на формуванні «образу ворога». Перед вояцтвом неодноразово робилися заяви, як-от зі слів Дмитра Палієва: «Не за чужі інтереси, але за інтереси власного народу хочемо йти у бій»⁷⁷⁴. Він у дописі «Історичні досвіди» від 30 травня 1944 р. перед від'їздом частин дивізії під Броди писав: «Червоної армії не розіб'ють повстанці, партизани... Тому наша дивізія така важна, що вона ставить нас у рівну площу з нашим відвічним ворогом... Військо – це зав'язок надій, що ми вийдемо вже раз з позему повстань на позем регулярних армій», «надія всієї нації»⁷⁷⁵.

У бараках в українських добровольців були образи святих і таке «релігійне наставлення українського загалу було не раз предметом кпин ... зі сторони німців»⁷⁷⁶. Для вояцтва саме «Служби Божі і молитви рідною мовою наших священиків, давала нам усім віру у краще завтра. Це була одна із тих спокійних хвилин, коли ми линули думками до своїх рідних»⁷⁷⁷. Присутність капеланів в дивізії була дуже важливою не лише для підтримки морального духу вояків, але й вирізняла їх серед інших німецьких частин: «Були зворушливі хвилини, коли отець Левенець пішов відправляти Службу Божу до якоїсь місцевої церковці, здається в Цельовці, де парох мало не зомлів, коли бачив як “німецький”

⁷⁷⁰Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Україна).

⁷⁷¹Інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна).

⁷⁷²Інтерв'ю з Зеноном А. П. від 7 березня 2006 р. (Україна)

⁷⁷³Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна), з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна).

⁷⁷⁴ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 11.

⁷⁷⁵АЦДВР. – Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів»... – С. 15.

⁷⁷⁶Грицак П. Вежі і кулемети... – С. 31.

⁷⁷⁷Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія).

старшина скидає плащ і переодягається у фелон, а два вояки служать йому до святої літургії. Старий словенський парох мало не розплакався»⁷⁷⁸.

Різдво 1944 р. багатьом з добровольців довелося чи не вперше провести далеко від родини. Святкування Різдва в дивізії пройшло у дружній атмосфері: «Ми, старшини, сиділи з вояцтвом при столах, немов одна родина»⁷⁷⁹. Приготували святковий стіл із традиційними українськими стравами. Кожен вояк отримав від жіночого відділу ВУ пакуночок вагою 2 кг. Попри незгоду з боку німецького керівництва, за спогадами Дмитра Феркуняка, близько 800 осіб отримали на Різдво відпустки додому⁷⁸⁰.

Різдво 1945 р. особливо запам'яталося Петрові Щ., який з 25 грудня 1944 р. проходив навчання в підофіцерській школі в містечку Сан-Мартін в Чехословаччині: «Я не пам'ятаю якихось особливих розваг крім однієї, коли на наші Різдвяні свята, у м. Сан-Мартін прибули наші дівчата «медсестри» з концертом колядок, інших гарних наших пісень і ми мали дружне почування і прийняття. Можна було виходити із табору в місто, в кіно, театр чи на інші розваги, але це не було наше і не цікаве»⁷⁸¹.

Складення присяги на вірність Україні перед генералом Павлом Шандруком, головнокомандувачем УНА, стало важливою подією: «Хоч і у дуже складній і безвихідній ситуації на фронті в Австрії, був душевно дещо піднесеним, бо 24 квітня 1945 р. зложив, як і всі інші дивізійники, присягу на вірність України <...>. Ми вперше одержали тризуби на свої шапки, а деякі навіть на рукавах»⁷⁸².

Якщо новобранці першої хвилині описували морально-психологічну атмосферу серед рекрутів радше позитивно, наголошували на їхній патріотичності, то мобілізовані у 1944 р. акцентують на мінорних настроях. Це зумовлювалося тим, що рекрути, не при звичаєні до військового життя, важко відвикали від життя цивільного, передусім через німецьку дисципліну та фізичні

⁷⁷⁸Лисяк О. Фрагменти спогадів з дивізії / Лисяк О. Відламки «Шибки у вікні»... – С. 70.

⁷⁷⁹Феркуняк Д. Спомини з життя в дивізії... – С.28

⁷⁸⁰Там само. – С. 27.

⁷⁸¹Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія).

⁷⁸²Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія).

навантаження. Не сприяло цьому і харчування, яке вважали недостатнім. На моральний стан впливала і присутність/відсутність поряд «своїх» старшин.

*****

Дослідження показало, що колективне бачення дивізійниками свого минулого може не співпадати зі «справжньою» особистою історією. У представленні колишніх вояків, представники «Першої дивізії» були найбільш свідомими, відчутна спроба риторикою «дивізійної ейфорії» коротко охарактеризувати чи не весь процес рекрутування до дивізії, надавши йому патріотичного звучання. Проте на прикладі вибірки респондентів та залучених джерел бачимо, що рекрути керувалися не лише своїми патріотичними уявленнями, а й тиском життєвих обставин (небезпека арешту, прагнення звільнитися з-під арешту рідних тощо). Тож вступ до дивізії став найважливішою стратегією виживання в умовах війни, коли, намагаючись вижити та обрати найкращий життєво безпечний варіант, індивіди часто керувалися саме цим критерієм, тоді як патріотизм часто міг ставати другорядним чинником. Тож розбіжність у представленні свого воєнного досвіду лежить у розрізі «борці за волю України» – «звичайні добровольці» – «добровольці з примусу». У свою чергу, колективне бачення дивізійниками свого минулого може не співпадати зі «справжньою» особистою історією, яка під впливом колективу не артикулюється.

Відтворення чинників повсякденного життя вояків дивізії, які впливали на їхній морально-психологічний стан, дало можливість з'ясувати, що саме дозволило ветеранам назвати дивізію Ваффен СС «Галичина» «своєю/українською». Українська пісня, присутність українських офіцерів та капеланів, які творили українське середовище в дивізії та впливали на морально-психологічний стан вояцтва. Бачення загальної атмосфери еволюціонувало від «ідейно-висока» до «мінорна» та «на найнижчому рівні» та частково залежало від часу та мотивів вступу до дивізії. Найдошкульніше вояки відчували недостатнє харчування, а також фізичні навантаження та дисципліну, суворі покарання за незначні проступки. Відчувалася й відсутність літератури для читання: попри старання ВУ, не усі відповідальні на місцях розуміли важливість преси для вояків.

ВИСНОВКИ

Дослідження репрезентації воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії Ваффен СС «Галичина» дозволило зробити наступні висновки, основний зміст яких виноситься на захист.

1) Попри увагу науковців до вивчення пам'яті про Другу світову війну, історія дивізії «Галичина» висвітлюється крізь призму звинувачень у воєнних злочинах та / або її подієвої історії (організаційне становлення, бойові дії тощо), тоді як особистий досвід війни та повоєнна діяльність ветеранів дивізії залишаються маловивченими. Перші спроби західних дослідників у дослідженні особливостей пам'яті про війну ветеранів дивізії «Галичина» лише засвідчили потребу комплексного вивчення репрезентації воєнного досвіду в колективній та індивідуальній пам'яті дивізійників.

Виходячи із завдань дослідження, найінформативнішою стала джерельна база, яка складається з джерел усної історії, зібраних, опрацьованих та вперше введених до наукового обігу авторкою, з опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів. Для всебічного вивчення питання залучено широке коло джерел: спогади, документацію Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА, Військової управи, Українського центрального комітету, окупаційної адміністрації дистрикту «Галичина», українського та польського підпілля тощо. Джерельна база містить різнопланові за змістом та походженням матеріали й аналізується в ключі «нової історії» – історичної антропології, історії повсякдення, мікроісторичного підходу, студій пам'яті.

2) Формування колективної пам'яті ветеранів дивізії в діаспорі та в СРСР відбулося під впливом різних чинників. Становлення їхньої ідентичності в діаспорі показало важливість пам'яті як консолідуючого чинника для подолання зовнішніх загроз. По-перше, після інтернування в травні 1945 р. перед дивізійниками вперше постала потреба офіційного представлення свого воєнного досвіду в рамках Ваффен СС та УНА, зокрема і перед радянською репатріаційною комісією та британською комісією з перевірки біженців. Страх перед можливою репатріацією до СРСР став основою формування їхньої колективної ідентичності,

який змусив об'єднатися та разом протистояти зовнішнім викликам. По-друге, інституційне оформлення у Братство колишніх вояків 1-ої УД УНА як складової української громади в діаспорі дозволило розвивати власну українськість. По-третє, потреба відповідати на звинувачення у скоєнні воєнних злочинів змушувала ветеранів їх спростовувати, відтак, легітимізувати свій воєнний досвід не як «воєнних злочинців» та «зрадників», а як «борців за волю України».

Становлення пам'яті дивізійників в СРСР зумовлювалося соціальною стигматизацією та відсутністю соціальної комунікації. Розгляд повоєнних доль ветеранів та обраних ними моделей взаємодії з державою дозволив систематизувати стратегії поведінки в радянському полоні, під час арешту спецорганами (приховування факту перебування в дивізії, ігри з національністю, невизнання влади тощо). Не лише досвід ГУЛАГу, а і загалом досвід життя як радянського громадянина був переважно травматичним і призвів до визначення системи як «найбільшого ворога», а себе – як її «жертви».

3) Репрезентація дивізійниками свого воєнного досвіду є прикладом переплетення віктимізації та глорифікації в баченні власного минулого. Попри вікову, соціальну та політичну неоднорідність ветеранів, означення «дивізійник» набуло особливого звучання: тут йдеться не лише про пережиті події війни, а й низку моральних якостей та реноме «доброго і патріотичного українця». В основі колективної репрезентації ветеранів – спроба вписати себе до героїчного дискурсу «борців за волю України», а дивізію – до пантеону українських військових формувань як складову Визвольних змагань українців у ХХ ст., що демонструвало тяглість боротьби за незалежність з радянським режимом. Представлений нарративний канон так чи інакше відтворюється усіма членами спільноти дивізійників. Особистий досвід може бути повністю випущеним з розповіді та більшою чи меншою мірою суперечити уже сказаному в рамках нарративу. Селективна природа колективної пам'яті дивізійників підтверджується відсутністю неоднозначних сюжетів війни – колективним забуванням задля забезпечення колективної ідентичності та її цінностей. Теорія травми пояснює, чому риторика жертви радянського режиму унеможлиблює інше бачення своєї

ролі в минулому. Замовчування «не тих» спогадів – можлива реакція на травматичне минуле та спосіб його подолання.

У пострадянській Україні ветерани, уже як члени новоствореного Галицького братства, з одного боку, отримали з діаспори готовий варіант самопрезентації як «борців за волю України», а з іншого, в умовах суспільного запиту були змушені пригадувати свій воєнний досвід. Так Галицьке братство стало споживачем дивізійного нарративу та його розповсюджувачем в Україні.

4) Разом із початком інституалізації Братства в 1949 р. розпочався й процес інструменталізації колективної пам'яті ветеранів через доступні механізми спеціальної підтримки і організації пам'яті. Попри відмінності в масштабі, суспільному резонансі та фінансових можливостях, основні напрямки діяльності Братства в діаспорі та в Україні збігаються: видавнича та благодійна діяльність, підтримка побратимів, комеморативні практики та церемонії вшанування пам'яті тощо. Їхня основна функція – демонструвати неперервний зв'язок з минулим, вшановувати загиблих побратимів та пам'ять про минулі події. Саме такі меморіальні практики відіграють значну роль для підтримки спільної пам'яті та нагадують громаді про її ідентичність, передусім колективну. Більшість таких дійств відбуваються на «місцях пам'яті» чи поблизу, тим самим підсилюючи ефект колективності.

Створення Галицького братства в Україні у 1992 р. та його діяльність не означає, що суспільство та громадська думка прийняли колишніх вояків як повноправних «ветеранів війни». Відсутність офіційного визнання та реабілітації, порівняння свого неоднозначного становища із статусом вояків Червоної армії, подекуди й УПА, є доволі болючим для них.

5) Дослідження мотивацій вступу до дивізії крізь призму індивідуальної пам'яті про специфіку усіх етапів рекрутування до дивізії важливе не лише для реконструкції тих подій, а й для розуміння селективного характеру колективної пам'яті ветеранів. У баченні ветеранів особи, рекрутовані у травні-червні 1943 р., як представники «Першої дивізії», були найбільш свідомими. Відчутна спроба риторикою «дивізійної ейфорії», яка стала частиною їхньої пам'яті, представити

чи не весь процес рекрутування до дивізії. Усебічний аналіз мотивів вступу дозволив розглянути вступ до дивізії як найважливішу стратегію виживання, якою керувалися в умовах війни. Так, не лише націоналістичний запал, який часто ставав другорядним чинником, а й тиск особистих обставин, прямий чи непрямий примус зумовили прийняття такого рішення. Таким чином, розбіжність в презентації свого воєнного досвіду лежить й у розрізі «борці за волю України» – «звичайні добровольці» – «добровольці з примусу». У свою чергу, колективне бачення дивізійниками свого минулого може не співпадати зі «справжньою» особистою історією, яка під впливом колективу не артикулюється.

Відтворення особливостей повсякденного життя вояків дивізії, які впливали на їхній морально-психологічний стан, дало можливість відповісти на питання, що дозволило (якщо дозволило) дивізійникам назвати дивізію «своєю» й «українською». Українська пісня, присутність українських офіцерів та капеланів творили українське середовище в дивізії та визначали їхній морально-психологічний стан. Не призвичаєні до військового життя рекрути важко адаптовувалися до німецької дисципліни, фізичних навантажень та недостатнього харчування. Втім, якщо новобранці першої хвилі описували морально-психологічну атмосферу серед рекрутів радше позитивно та наголошували на їхній патріотичності, то мобілізовані у 1944 р. акцентують на мінорних настроях вояків.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів питання. Подальшого вивчення потребує діяльність локальних осередків Братства в країнах їхнього проживання, порівняння масштабів та результатів їхньої діяльності, визначення їхньої включеності у життя як української, так і неукраїнської громади, зіставлення особливостей повсякденних практик дивізійного вояцтва в різних навчальних таборах та під час бойових дій, дослідження репрезентації свого воєнного досвіду ветеранами інших дивізій Ваффен СС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:***НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:*****Центральний державний архів вищих органів влади
і управління України (ЦДАВО України)****Фонд 3971. Есесівська стрілецька добровольча українська дивізія СС
«Галичина» (під грифом «розсекречено»):**

1. Оп. 1. – Спр. 1. Розпорядження німецького генерал-губернатора Галичини з питань забезпечення харчами сімей добровольців СС стрілецької дивізії «Галичина». – 40 арк.
2. Оп. 1. – Спр. 2. Оголошення та повідомлення в справі набору до СС дивізії «Галичина» про порядок видачі допомоги сім'ям добровольців та інше. – 21 арк.
3. Оп. 1. – Спр. 3. Звернення до української молоді про вступ до СС стрілецької дивізії «Галичина». – 8 арк.
4. Оп. 1. – Спр. 5. Накази штаба формування СС добровольчої стрілецької дивізії «Галичина» – добровольці дивізії, звернення до старшин дивізії та інші матеріали /у копіях/. – 80 арк.
5. Оп. 1. – Спр. 7. Протоколи нарад та засідань Військової управи (в копіях та чернетках). – 69 арк.
6. Оп. 1. – Спр. 8. Звіт про організацію історично-військових підвідділів при уповноважених Військової Управи СС-стрілкової дивізії «Галичина». Інформація в цій справі з місць. – 20 арк.
7. Оп. 1. – Спр. 9. Заяви про добровільний вступ до СС стрілецької дивізії «Галичина». – 54 арк.
8. Оп. 1. – Спр. 11. Картотека на добровольців СС стрілецької дивізії «Галичина» 1943 р. – 217 арк.
9. Оп. 1. – Спр. 13. Копії анкет добровольців СС стрілецької дивізії «Галичина». – 35 арк.

10. Оп. 1. – Спр. 16. Списки сімей добровольців СС дивізії «Галичина», які одержували грошову допомогу із зазначенням місць їх проживання. – 52 арк.
11. Оп. 1. – Спр 18. Листування з УЦК, з німецьким видавництвом «Український доброволець», з адміністрацією часопису «Вісті» в справі одержання часописів для добровольців дивізії «Галичина». – 31 арк.
12. Оп. 1. – Спр. 19. Лист генерала Омеляновича-Павленко до начальника військової канцелярії – сотника Навроцького та копії листів останнього до різних осіб в справах дивізії «Галичина». – 67 арк.
13. Оп. 1. – Спр. 21. Листи до редакції тижневика «До Перемоги» в справах дописів, оголошень тощо. – 21 арк.
14. Оп. 1. – Спр. 22. Дописи: Чому я зголосився до дивізії», «Із думок членів», уривок «з історії початків СС дивізії «Галичини» та інші матеріали, надіслані до редакції щоденника «До перемоги». – 196 арк.
15. Оп. 1. – Спр. 23. Рукопис під назвою «Хроніка дивізії «Галичина» з 7.10.1943. (автор невідомий). – 128 арк.
16. Оп. 1. – Спр. 24. Стінна газета 3-ої сотні «Сурми грають» ч. 1 від 28 липня 1943 р. – 14 арк.
17. Оп. 1. – Спр. 25. Окремі номери тижневика «До перемоги». – 59 арк.
18. Оп. 1. – Спр. 27. Учбові матеріали-лекції та вправи для галицьких старшин у школі СС-панцир-гренадерів за 1943 р. – 107 арк.
19. Оп. 1. – Спр. 28. Видання відділу культурної праці УЦК «Боротьба з ворожою пропагандою та дефетизмом: Світова війна і українці». УЦК, його організація і праця та інші. – 124 арк.
20. Оп. 1. – Спр. 30. Листівки, відозви, окремі номери «Бюлетеня», «Вістей», «Вільної України», «Сурми» та інших видань Організації Українських Націоналістів (ОУН). – 199 арк.
21. Оп. 1. – Спр. 34. Копія промови Гайнриха Гимлера, з якою він звернувся до офіцерського корпусу СС дивізії «Галичина» в травні 1944 р. Списки і автобіографії добровольців і їх родин та фотографії 1943-44 рр. – 178 арк.

22. Оп. 1. – Спр. 35. Протокол засідання членів військово-історического відділу від 15 грудня 1943 г. (копія). – 7 арк.
23. Оп. 1. – Спр. 37. Хроніка дивізії від 3 грудня 1943 г. по 18 січня 1944 г. – 39 арк.
24. Оп. 1. – Спр. 38. Фотокартки добровольців дивізії. – 204 арк.
- Фонд 4628. Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами:**
25. Оп. 1 – Спр.8. Сообщення штаурбанфюрера СС Шмита 1-ц боевой группы Прютцмана о согласии участников УПА вступать в дивизию СС «Галиция» и об использовании их в разведке и диверсиях против советских войск. – 7 арк.
26. Оп. 1. – Спр. 10. Німецькі трофейні документи про діяльність ОУН-УПА. – 357 арк.
27. Оп. 1. – Спр. 11. Документи, характеризующие деятельность ОУН-УПА. – 224 арк.

Центральний державний кінофотофоноархів України

ім. Г. С. Пшеничного

28. Звуковий тижневик Генерального Губернаторства. Кіножурнал, 1943 р. Арх. № 3266. Німеччина:

I. Україна. Львів. Мітинг і парад, присвячені проходам добровольчої стрілецької дивізії СС «Галичина». Серед присутніх – командир дивізії, генерал Ф. Фрайтаг, голова Військової управи дивізії А. Бізанц. Виступає губернатор дистрикту «Галичина», бригаденфюрер О.Вехтер.

29. Німецький тижневий огляд. Кіножурнал, 1943 р., № 624. Арх. № 3281. ЦФО, УФА (Німеччина):

X. Україна. Коломия. Мітинг і парад добровольчих частин стрілецької дивізії СС «Галичина». Губернатор дистрикту «Галичина», бригаденфюрер О.Вехтер приймає парад. Серед присутніх – віце-губернатор О. Бауер.

Галузевий державний архів

Служби Безпеки України (ГДА СБУ) в м. Києві

30. Ф. 5. – Спр. 55963.

31. Ф. 6. – Спр. 75820 ФП. Следственное дело № 1666.

Фонд 13. Колекція друкованих видань:

32. Спр. 376. – Т. 30. – Не будемо вмирати за Гітлера і Сталіна! – 4 с.

33. Спр. 376. – Том 35. Документи і матеріали ОУН. Українська проблема в планах німецько-фашистської політики. Документи німецьких окупаційних властей періода 1941-1944. В одному тому. – 321 арк.

34. Спр. 376. – Т. 35. – Зі звіту С.Б. Львів-місто за 14 -20 травня 1944 р. – 2 с.

35. Спр. 376. – Т. 56. – Протокол допиту Тенуса Володимира, вояка дивізії СС «Галичина», УПА.

36. Спр. 376. – Т. 44. – Українському громадянству до відома, постій 26 червня 1944 року. – 1 с.

37. Спр. 376. – Т. 52. – Протокол допиту Далчук Ярослава (співпрацював з більшовиками). – 2 с.

38. Спр. 376. – Т. 54. Протокол допиту Кулинюка Василя Миколаєвича. – 1 с.

39. Спр. 376. – Т. 56. – Протокол допиту Щербяка Григорія, агента УБП в Перемишлі від 21.11.1946. – 2 с.

40. Спр. 376. – Т. 56. – Протокол допиту Тенуса Володимира, вояка дивізії СС «Галичина», УПА, агента УБП від 24.01.1947 року. – 2 с.

41. Спр. 376. – Т. 70. – Равщина. Суспільно-політичний огляд за другу половину травня 1944 р. Постій, 4.07.1944 р. – 1 с.

42. Спр. 376. – Т. 71. – Політичний звіт від 15 - 30.05 1944 р. (Золочівщина). Постій, 4.07.1944 р. – 2 с.

43. Спр. 376. – Т. 79. – Равщина. Вістки з терену за першу та другу половину травня 1944 р. Постій, 4.07. 1944 р. – 1 с.

44. Спр. 379. Документальна справка об оперативній грі органів госбезопасности ССРСР с англійської і італійської розвідками і главарями т.н. ЗЧ ОУН в період 1950-60 гг. – В 2 томах.

45. Спр. 464. Паспорт Львовской области УССР за 1950 год. – 44 арк.
46. Спр. 471. Паспорт Тернопольської області УССР за 1950 год. – 30 арк.
47. Спр. 954. Докладная руководителя УЦК В.Кубиевича генерал-губернатору райхсминистру Франко. Краков 1943. –1 том.
48. Спр. 957. Вісті братства кол. Вояків 1 УД УНА. – 1 том.
49. Спр. 985. Українське і польське націоналістичне підпілля в західних областях України у роки Другої світової війни. – 305 арк.
50. Спр. 1114. Фотокопії спецповідомлень німецьких органів влади на Україні про діяльність ОУН, УПА та дивізію СС-Галичина.
51. Спр. 1115. Фотокопії листів відомих українських політичних діячів до нацистських органів влади в роки Другої світової війни стосовно вирішення українського питання.
52. Ф. 60. – Спр. 1. Список лиц, служивших в дивизии СС Галичина, на немецком языке. – 242 арк.
53. Ф. 60. – Спр. 2. Списки личного состава дивизии СС «Галичина» (перевод). – 411 арк.
54. Ф. 60. – Спр. 3. Списки личного состава дивизии СС «Галичина» в фото-клише (на английском языке). – 121 арк.
55. Ф. 60. – Спр. 4. Списки русских добровольцев, служивших в частях СС. – 28 арк.

**Архів Управління Служби Безпеки України
у Львівській області**

56. Архівно-кримінальна справа 23615. – 2 томи.
57. Архівно-кримінальна справа П-27796. – 2 томи.
58. Архівно-кримінальна справа П-25943. – 1 том. – 349 арк.
59. Архівно-кримінальна справа 57426. – 1 том. – 155 арк.
60. Архівно-кримінальна справа 4277. – 2 томи.

**Архів Управління Служби Безпеки України
у Тернопільській області**

61. Фонд 7. – Архівно-кримінальна справа № 12724 – 2 томи.
62. Фонд 13. – Архівно-кримінальна справа № 12387. – Том 1.

**Архів Центру досліджень
визвольного руху (АЦДВР)**

63. Ф. 9. — Т. 12. – Протокол допиту ч.1. Байняка Романа, члена ОУН, від 12 жовтня 1948 р. – 1 с.; Протокол допиту ч.2. Байняка Романа, члена ОУН, від 10 жовтня 1948 р. – 2 с.
64. Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів», опрацьована у грудні 1944 р. (автор - ОУН) – 19 с.
65. Ф. 9. — Т. 37. – Повідомлення польського уряду у зв'язку з створенням дивізії «Галичина», червень 1943.
66. Ф. 13. Документи польських підпільних організацій Львова 1942-1944 рр:

**Державний архів
Львівської області (ДАЛО)**

Фонд Р-35. Губернаторство дистрикту «Галичина»:

67. Оп. 6. – Спр. 46. Список фотоснимков по темам добровольцы SS стрелецкой дивизии Галиция.
68. Оп. 6. – Спр. 51. Смета стоимости декоративных работ в Станиславе в связи с днем СС стрелецкой дивизии Галичина
69. Оп. 6. – Спр. 62. Указания отделу культурной деятельности при УЦК. – 9 арк.
70. Оп. 6. – Спр. 260. Листы пожертвованной на концерт в пользу SS стрелецкой дивизии Галиция. – 174 арк.
71. Оп. 9. – Спр. 264. Немецко-фашистские лозунги и плакаты. – 23 арк.
72. Оп. 9. – Спр. 261а. Обращения, листовки к галицийскому народу о вступлении в дивизию СС-Галичина и юнаки СС. – 12 арк.

73. Оп. 12. – Спр. 54. Списки и анкеты на добровольцев дивизии СС Галиция. Статут войскового управления Галиции. – 61 арк.
74. Оп.12. – Спр. 62. Показания родственников служащих дивизии СС Галиция, эвакуированных из прифронтовых полос, о грабежах и насилиях над ними немецких солдат и офицеров. – 2 арк.
75. Оп. 12. – Спр. 70. Переписка отдела питания и сельского хозяйства с поветовым старостством в Каминке-Струмиловой, отделом культуры и просвещения губернаторства и другими о предоставлении материальной помощи семьям, освобожденным с работы в связи с уходом в немецкую армию и другим вопросам. – 61 арк.
76. Оп.12. – Спр. 82. Анкеты и сведения о добровольцах дивизии СС Галиция и заявления к окружным старостствам о выдаче пособий их семьям. – 105 арк

Центральний державний історичний архів

м. Львова (ЦДІАЛ)

Ф. 371. ч.т. Шухевич Степан, адвокат. – Оп. 1.:

77. Спр. 117. Матеріали по справі Лобаря Андрія,... обвинувачених в демонстративних виступах під час процесу над членами ОУН. – 17 арк.
78. Спр. 118. Матеріали у справі Дубина Теодора за розповсюдження листівок ОУН. – 15 арк.
79. Спр. 106. Матеріали по справі Онишкевича Тараса,... обвинувачених за приналежність до ОУН. – 124 арк.

Державний архів

Тернопільської області (ДАТО)

Фонд П-1. Тернопольский обласный комитет компартии Украины:

80. Оп. 1. – Спр. 101. Справки, докладные записки, сведения обкома партии в ЦК КПБУ о состоянии освобожденных районов от немецкой оккупации, восстановлении нормальной работы районных центров, укомплектовании кадрами партийно-советских учреждений, массово-политической работе

среди населения, активизации бандпроявлений в области (сектор особый, секретная часть). – 169 арк.

81. Оп. 1. – Спр. 102. Информации обкома партии в ЦК КПБУ о борьбе с бандами украинских националистов на территории области (сектор особый, секретная часть). – 22 арк.
82. Оп. 1. – Спр. 111. Переписка обкома КПБУ с партийными, административным органами об укреплении партийной и государственной дисциплины руководящих работников, о гибели партийно-советских работников от террористических актов банд украинских националистов. Докладные записки, информации, сведения обкома, райкомов партии о мобилизации мужского населения 1894-1926 гг рождения и девушек полячек в польскую армию, об отселении населения на 25 км за линию фронта. (сектор особый, секретная часть). – 80 арк.
83. Оп. 1. – Спр. 286. Переписка обкома партии с ЦК КПБУ, райкомами партии о восстановлении народного хозяйства, проведении весеннего сева, ликвидации банд украинских буржуазных националистов (сектор особый, секретная часть). – 85 арк.
84. Оп. 1. – Спр. 290. Директивы, письма провода ОУН к надрайонным проводникам, информации связных бандитов об обстановке на местах. – 32 арк.
85. Оп. 1. – Спр. 296. Справки, информации райкомов партии в обком КПБУ о выполнении постановления ЦК КПБУ от 25 февраля 1945 года «Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами» (сектор особый, секретная часть). – 82 арк.

Фонд П-319. Партийный архив Тернопольского обкома Компартии Украины:

86. Оп. 4. – Спр. 1. Копии постановлений бюро обкома партии от 17 марта 1947 г. и 6 сентября 1962 года «Об утверждении подпольных антифашистских организаций, действующих на территории Тернопольской области в 1941-1944 гг. Отчеты, справки, докладные записки о деятельности партийно-Окомсомольского подполья и пратизанских рейдах на Тернопольщине в годы

временной фашистской оккупации. Списки коммунистов, направленных ЦК КПБУ в Тернопольскую область для подпольной работы. – 116 арк.

87. Оп. 4. – Спр. 2. Выписки из газеты «Кременецкий Вісник» (орган украинских буржуазных националистов) «О новом порядке» фашистов и националистов на территории Кременца. Материалы украинских буржуазных националистов, действовавших на территории области, в период временной немецко-фашистской оккупации. – 72 арк.
88. Оп. 4. – Спр. 19. Обращение советского правительства к населению западных областей Украины, приказ народного комиссариата внутренних дел УССР от 20.05.1945 года, обращение президиума Верховного совета УССР и совета народных комиссаров к так называемой «УПА», «УНРА». Акт о безоговорочной капитуляции Германии. – 25 арк.
89. Оп. 4. – Спр. 25. Тематика, положение, отчеты, план работы, смета комиссии по истории Великой Отечественной Войны 1941-45 гг в Тернопольской области. – 32 арк.
90. Оп. 4. – Спр. 27. Материалы из истории Тернопольской области периода Великой Отечественной Войны 1941-45 гг. – 91 арк.
91. Оп. 4. – Спр. 29. Тернопольщина в период Великой Отечественной Войны 1941-45 года. – 493 арк.

Фонд Р-173. Управління німецької східної пошти:

92. Оп. 1. – Спр. 6. Листи різних осіб з Німеччини рідним та знайомим, які проживають в Тернопільському окрузі. – 505 аркушів.
93. Оп. 1. – Спр. 25. Листи добровольців дивізії «Галичина». – 44 арк.
94. Оп. 1. – Спр. 26. Листи націоналістів Тернопільського округу з Німеччини. – 97 арк.
95. Оп. 1. – Спр. 27. Листи націоналістів і антирадянських елементів Тернопільського округу. – 91 арк.
96. Оп. 1. – Спр. 29. Листи різних осіб з Польщі своїм рідним та знайомим в Тернопільському окрузі. – 356 арк.

97. Оп. 1. – Спр.54. Список власників радіо, що зареєстровані на Тернопільському поштамті. – 34 арк.

Фонд Р-3464. Тернопільська станиця Галицького братства колишніх вояків Першої Української Дивізії Української Національної Армії:

98. Оп. 1. – Спр. 3. Протокол установчих зборів вояків 1-ої УД УНА у м. Львові від 20 червня 1992 року та матеріали до нього. Копії. – 13 арк.

99. Оп. 1. – Спр. 7. Тексти виступів голови Тернопільської станиці Стасіва Богдана на Першій конференції Братства вояків УПА «Лисоня», зборах спілки політв'язнів та репресованих., Українського Християнського Конгресу у м. Тернопіль. – 6 арк.

100. Оп. 1. – Спр. 10. Лист Управи Тернопільської станиці Багірі Василю (Канада, м. Монреаль) із подякою за надану фінансову допомогу. Приєднано список членів Тернопільської станиці, які отримали матеріальну допомогу станом на 10 липня 1992 року. – 2 арк.

101. Оп. 1. – Спр. 11. Лист адміністрації Заліщицького відділу Тернопільського краєзнавчого музею Стасіву Богдану з подякою за надані матеріали для створення експозиції «Українська дивізія «Галичина» в боротьбі за Соборну, Незалежну Україну». Рукопис. – 1 арк.

102. Оп. 1. – Спр. 13. Стасів Богдан «Трагедія під Бродами». Спогади, опубліковані у газетах «Свобода», «Тернистий шлях» (м. Тернопіль). – 3 арк.

103. Оп. 1. – Спр. 17. Повідомлення, замітки про Тернопільську станицю Братства у місцевих газетах... – 13 арк.

104. Оп. 1. – Спр. 59. Реєстраційні документи Тернопільської станиці (заява на легалізацію, відомості про засновників та про склад Управи, свідоцтво про реєстрацію, свідоцтво, видане Тернопільським обласним управлінням статистики). – 7 арк.

105. Оп. 1. – Спр. 86. Листи Стасіва Б., голови Тернопільської станиці, до редакцій періодичних видань в Україні та діаспорі про освячення пам'ятника дивізійникам та воякам УПА у селі Поручин на Бережанщині. Машинописні копії. – 5 арк.

106. Оп. 1. – Спр. 87. Листування Стасіва Б. із Федущак І., головою Львівського обласного товариства «Пошук», про налагодження співпраці у справі пошуку місць поховань дивізійників. – 5 арк.
107. Оп. 1. – Спр. 92. Звіт про святкування 51-ої річниці створення УНА у Тернополі 30 березня 1996 року. – 10 арк.
108. Оп. 1. – Спр. 94. Документи про спорудження та відкриття пам'ятника «Борцям за волю України» у с. Поручин на Бережанщині. – 90 арк.
109. Оп. 1. – Спр. 131. Документи про отримання та дарування Тернопільською станицею Братства літератури і предметів за 1998 рік. – 17 арк.
110. Оп. 1. – Спр. 162. Листування Тернопільської станиці з Корицьким Г., головним лікарем Тернопільської обласної дитячої клінічної лікарні та з приватними особами про надання станицею благодійної допомоги за 2000 рік. – 5 арк.
111. Оп. 1. – Спр. 174. Звіт Стасіва Б, Горечого А., голови та секретаря Управи, про діяльність Тернопільської станиці Братства за 1998-2000 роки і перше півріччя 2001 року. – 6 арк.
112. Оп. 1. – Спр. 176. Лист-вітання Ющенка Віктора, урядовця, Тернопільській станиці з нагоди новорічних та Різдвяних свят від 25 грудня 2001 року. – 2 арк.
113. Оп. 1. – Спр. 178. Подяка Тернопільської обласної держадміністрації Стасіву Б. за активну участь в розбудові Української держави та з нагоди 10-ї річниці незалежності України (серпень 2001 року). Ксерокопія. – 1 арк.

Ukrainian-Canadian Research Documentation Centre

(Українсько-канадський

дослідчо-документаційний центр в Торонто, Канада)

UCRDC. – Materials dealing with the Division:

114. А.П. Спомини з української дивізії «Галичина». – 37 с.
115. 001.1/36. Абсольвенти старшинських шкіл. – 3 с.
116. 001.1/42/V. Микула Володимир. Спомини (недруковані). – С.141-198.

117. 001.1/42. Яцків Григорій. Нас покликала Україна. Спогади комбатанта (с. Жовчів, жовтень-листопад 2001 р.). – 16 с.

118. 001.1/50. Пасіка Євген, диригент хорів «Бурлака» та «Гомін». Біографічні матеріали та історія хору.

119. 001.1/76.i. Капітула. Листування капітули від 10.10.1949 до 5.06.1958 року.

001.1/76.ii. Капітула. Реєстр заяв:

120. Прохання Олексія Гардецького видати відзнаку I УД УНА, від 5.12.1988. – 1 с.

001.1/76.vii. Капітула пропам'ятних відзнак 1-ої УД УНА та битви під Бродами:

121. Сокольський О. Капітула пропам'ятних відзнак 1-ої УД УНА та боїв під Бродами, від 1 серпня 1982 р. – 7 с.

122. Статут Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА згідно зі змінами від 4-5 вересня 1976. – 4 с.

123. Городиський О. Звіт з діяльності Комісії Пропам'ятної медалі св. Архистратига Михаїла 1964 р. – 3 с.

001.1/76.viii. Книга протоколів Капітули:

124. Звіт з діяльності Капітули пропам'ятних відзнак 1-ої УД УНА та битви під Бродами від часу її затвердження в жовтні 1949 р. до 31.12.1954 р. – 3 с.

125. Резолюції Першого з'їзду «Братства вояків Першої Української Дивізії Української Національної Армії» 10-11 грудня 1949 р. – 2 с.

126. Протокол ч.9. із засідання Президії Капітули, від 11.06.1953 р. – 1 с.

127. Протокол ч. 10. із засідання Президії Капітули. – 1 с.

001.1/76.2. Листування Капітули від 28.08.1950 р. до 23.11.1968 р.:

128. Лист Володимира Муровича до Капітули, від 16.03. 1966 р. – 1 с.

129. Лист Любомира Ортинського до Михайла Дябоги, від 31 березня 1953 р. – 2 с.

130. Лист Любомира Ортинського до Михайла Дябоги, від 15 червня 1953 р. – 2 с.

001.1/82. Торонто, Канада. Станиця Братства кол. вояків I УД УНА, 1974-1996:

131. Звіт Михайла Пітюри, секретаря станиці Братства І-ої УД УНА в Торонті за каденцію, від 16 квітня 1973 р. до 5 квітня 1974 р. – 7 с.
132. Звіт із діяльності станиці Братства І-ої УД УНА в Торонті, за час від 9 жовтня 1982 р. до 5 жовтня 1984 р. – 2 с.

United Kingdom National Archives
(Національний архів Великобританії)

133. HO/213/1851. Refugee Screening Commission Report on Ukrainians in SEP Camp No. 374, Italy. – 21 February 1947. – 6 p.

Джерела усної історії

Приватний архів Оксани Хом'як:

134. Інтерв'ю з Іваном Джоджиком від 28 жовтня та 29 грудня 2005 р. (Україна – країна проживання)
135. Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна)
136. Інтерв'ю з Михайлом Т. від 23 лютого 2006 р. (Україна)
137. Інтерв'ю з Любомиром В. від 24 лютого 2006 р. (Україна)
138. Інтерв'ю з Зеноном А. від 7 березня 2006 р. (Україна)
139. Інтерв'ю з Плещаном Д. С. від 7 березня 2006 р. (Україна)
140. Інтерв'ю з Леонідом М. від 12 березня 2006 р. (Україна)
141. Інтерв'ю з Володимиром М. від 8 квітня 2006 р. (Україна)
142. Інтерв'ю з Михайлом Б. від 17 квітня 2006 р. (Україна)
143. Інтерв'ю з Дмитром Г. від 18 квітня 2006 р. (Україна)
144. Інтерв'ю з Зеноном Вр. від 1 травня 2006 р. (Україна)
145. Інтерв'ю з Гуменюком О.В. від 29 серпня 2007 р. (Україна)
146. Інтерв'ю з Іваном Ф. від 29 серпня 2007 р. (Україна)
147. Інтерв'ю з Василем Т. від 30 серпня 2007 р. (Україна)
148. Інтерв'ю з Василем М. від 25 жовтня 2007 р. (Україна)
149. Інтерв'ю з Михайлом М. від 25 жовтня 2007 р. (Україна)
150. Інтерв'ю з Павлом Л. від 26 жовтня 2007 р. (Україна)

151. Інтерв'ю з Зеноном Во. від 26 лютого 2008 р. (Україна)
152. Інтерв'ю з Романом Р. від 26 лютого 2008 р. (Україна)
153. Інтерв'ю з Юрієм Ф. від 28 серпня 2008 р. (США)
154. Інтерв'ю з Богданом М. від 2 жовтня 2010 р. (Канада)
155. Інтерв'ю з Романом Т. від 4 листопада 2010 р. (Канада)
156. Інтерв'ю з Мироном Г. від 11 листопада 2010 р. (Канада)
157. Інтерв'ю з Михайлом Р. від 12 листопада 2010 р. (Канада)
158. Інтерв'ю з Андрієм К. від 12 листопада 2010 р. (Канада)
159. Інтерв'ю з Романом К. від 18 листопада 2010 р. (Канада)
160. Інтерв'ю з Василем Ч. від 25 листопада 2010 р. (Канада)
161. Інтерв'ю з Іваном Ф. від 26 листопада 2010 р. (Канада)
162. Інтерв'ю з Ярославом Г. від 15 грудня 2010 р. (Канада)
163. Інтерв'ю з Петром П. від 16 грудня 2010 р. (Канада)
164. Інтерв'ю з Володимиром Л. від 20 та 21 грудня 2010 р. (Канада)
165. Інтерв'ю з Ігорем І. від 21 грудня 2010 р. (Канада)
166. Інтерв'ю з Ярославом З. від 27 грудня 2010 р. (Канада)
167. Інтерв'ю з Маркіяном К. від 12 січня 2011 р. (Канада)
168. Інтерв'ю з Орестом В. від 13 травня 2011 р. (Україна)
169. Письмовий опитник Петра Щ. від 6 червня 2011 р. (Великобританія)
170. Аудіо відповіді Івана Щ. від 10 липня 2011 р. (Великобританія)

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Опубліковані документи:

171. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>. (дата звернення 15.11.2012 р.). – Назва з екрана.
172. Звіт д-ра Фредерика про поїздку до Львова у серпні 1943 р. / Гентош Л. Про ставлення митрополита Шептицького до німецького окупаційного режиму в

- контексті документа з канцелярії Альфреда Розенберга // Україна модерна. – Ч. 20. Фашизм і правий радикалізм на сході Європи. – Київ: Критика, 2013. – С. 305-315.
173. Відкидаємо наклепи українофобів на 1-шу Українську Дивізію Української Національної Армії (дивізію “Галичина”). Збірник матеріалів / Упор. Р. Колісник. – Етобіко: Накладом Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА, 2001. – 218 с.
174. Галицьке братство колишніх вояків I УД «Галичина» УНА 1992-2002. – Львів, 2002. – 92 с.
175. Івано-франківська станиця Галицького братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української національної армії. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. – 222 с.
176. Кримінальний кодекс УРСР. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. – 167 с.
177. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. У 2 т. / [Відп. ред. В. Сергійчук, упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк]. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. 1. – 920 с.; Т. 2. – 804 с.
178. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 12. Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали. – Торонто: Видавництво Літопис УПА, 1989. – 352 с.
179. Літопис Української Повстанської Армії. – Том 49. Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943–1950. Книга перша (1943–1947) / Ред. І. Гомзьяк, М. Посівнич. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2010. – 832 с.
180. Маців Б. Українська дивізія «Галичина». Історія у світлинах від заснування у 1943 р. до звільнення з полону 1949 р. / Богдан Маців. – Львів: ЗУКЦ, 2009. – 256 с.
181. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / [Заг. ред. В. Сергійчук, упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк]. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.

182. Німецькі карні приписи, що діють у Генерал-Губернаторстві (вибір) / Пер. з нім. М. Паше-Озерський, Ю.Медвідь-Терлецький. – Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. – 72 с.
183. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 488 с.
184. Нюрнбергский процесс: сборник материалов / Ред. К. П. Горшенин, Р. А. Руденко и И. Т. Никитченко. Изд. 2-е, испр. – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1954. – Т. 2. – 1150 с.
185. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. Збірник документів / Упор. Я. Дашкевич, В. Кук. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2010. – 594 с.
186. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939–1987: у 2-х т. / [Заг. ред. В. Сергійчук, упоряд. С. Кокін, С. Сердюк та ін.] – К.: ПП Сергійчук М.І., 2012. – Т. 1. – 656 с.; Т. 2. – 480 с.
187. Повний текст резолюції польського Сейму про визнання Волинської трагедії геноцидом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?povniy_tekst_rezolyutsiyi_polskogo_seymu_pro_viznannya_volinskoyi_tragediyi_genotsidom&objectId=1398458. (дата звернення 15.08.2016 р.). – Назва з екрана.
188. Постанова Верховної Ради «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3812-12>. (дата звернення 15.11.2012 р.). – Назва з екрана.
189. Протоколи Військової Управи // Колісник Р. Військова Управа та українська дивізія "Галичина": діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943-1945. Вид. друге, доп.– Київ: Ярославів Вал, 2009. – С. 143-283.

190. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950): у 2 т. / [Заг. ред. В. Сергійчук, упоряд. С. Кокін, С. Сердюк та ін.]. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 1. – 358 с.
191. Список поляглих вояків 1-ої Української дивізії УНА та українців інших військових формацій в II світовій війні. – Нью-Йорк, 1992. – 150 с.
192. Українська дивізія «Галичина» (Львівщина). Українська дивізія «Галичина» (Львівщина): історія, спогади, світлини / Упор. І. Іваньков, М. Романюк. – Львів: Духовна вісь, 2016. – 840 с.
193. Ювілейний альманах Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії Української Національної Армії. – Торонто: Друкарня о. Василян, 2001. – 400 с.

Спогади:

194. 65-та річниця Бродівської битви [Електронні дані]. – Режим доступу: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/07/65.html>. (дата звернення 15.11.2012 р.). – Назва з екрана.
195. Березовський М. Йдемо до дивізії / М. Березовський // Вісті Комбатанта. – 1995. – Ч. 1. – С. 91-98.
196. Броди. Збірник статей і нарисів / Ред. О. Лисяк. – Мюнхен, 1951. – 148 с.
197. Бабський М. Була велика мета – здобути волю. До 65-річчя битви під Бродами / М. Бабський // Свобода (США). – 17 липня 2009. – Ч. 29. – С. 17.
198. Бендер В. Марш молодости. / Віталій Бендер. Упор. О. Коновал. – Київ: Юніверс, 2005. – 888 с.
199. В.Б. Моя остання розмова з Дмитром Палієвим / Б. В. // Вісті Комбатанта. – 1965. – Ч. 3. – С. 6-9.
200. В.П. Дивна зустріч (спомин, присвячений полоненим 1 Української Дивізії) / П. В. // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – Ч. 1-2 (51-52). – С. 17.
201. Верига В. Марширують добровольці (кінець) / Василь Верига // Вісті Комбатанта. – 1977. – Ч. 5-6. – С. 73-85.
202. Верига В. Наша сотня вже готова. Виїзд на фронт / Василь Верига // Вісті Комбатанта. – 1968. – Ч. 5-6. – С. 61-72.

203. Верига В. Під Білим каменем / Василь Верига // Вісті Комбатанта. – 1971. – Ч. 2. – С. 13-25.
204. Верига В. В річницю Бродів / Василь Верига // Вісті Комбатанта. – 1966. – Ч. 3. – С. 13-14.
205. Веринчук А. Броди-полон-УПА // Три спомини з боїв під Бродами. – Бібліотека «Вістей Комбатанта». – Ч. 8 – С. 20-26.
206. Венгер Я. З Бавдінсту до дивізії «Галичина»/ Ярослав Венгер // Вісті комбатанта. – 2012. – Ч. 4. – С. 104-112.
207. Висоцький Р. Спогади дивізійника / Роман Висоцький. – Чикаго, 1994. – 175 с.
208. Воробель М. Спогади дивізійника з Лемківщини / Упор. С. Миронченко та С. Треус / Микола Воробель. – Львів: Євросвіт, 2009. – 112 с.
209. Гавриляк Р. Не буде забутих українських воєнних могил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2010/11/blog-post_05.html. (дата звернення 15.11.2012 р.). – Назва з екрана.
210. Гайке В-Д. Українська дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943-45 роках. Пер. з нім. Р.Колісника / Вольф-Дітріх Гайке. – Торонто – Париж – Мюнхен: Накладом Братства кол. вояків 1-ої УД УНА, 1970. – 278 с.
211. Галайбіда А. Спогади станичного села Сільце Божиківське / Андрій Галайбіда // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 12. Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали. – Торонто: Видавництво Літопис УПА, 1989. – С. 242-248.
212. Гончаренко А. З минулих днів / А. Гончаренко // Вісті Комбатанта. – 1971. – Ч. 1. – С. 27-38.
213. Горбач О. Арго («жаргон») українських вояків / Олекса Горбач // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – 1956. – Ч. 5-6 (67-68). – С.16-23.
214. Городиський О. Архів-музей Братства / Орест Городиський // Братства кол. вояків I УД УНА. – Ч. 1-2 (51-52). – С. 28.
215. Гриньох І. Дивізія „Галичина” й українське підпілля / Іван Гриньох // Броди. Збірник статей та нарисів. Ред. О. Лисяк. – Мюнхен, 1951. – С. 31-46.

216. Грицак П. Вежі і кулемети. Спогади з Дивізії і большевицького полону / Петро Грицак. – Мюнхен: Видання Братства кол. Вояків 1-ої Української Дивізії УНА, 1959. – 148 с.
217. Гузар В. Крайовий з'їзд Братства в Канаді / В. Гузар // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – Січень-лютий 1955. – Ч. 1-2 (51-52). – С. 30.
218. Долинський Р. Бойова група Баєрсдорфа (закінчення) / Роман Долинський // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – 1957. – Ч. 7-10 (78-81). – С. 6-9.
219. Загачевський Е. За помилки батька. У присвяті боєві під Бродами / Е. Загачевський // Вісті комбатанта. – 1964. – Ч. 4. – С. 26-31.
220. Загачевський Е. Прорив (фрагмент з бою під Бродами) // Вісті комбатанта. – 1967. – Ч. 3. – С. 23-26.
221. Зарицький Б. Спогади учасника боїв під Бродами / Б. Зарицький // Вісті комбатанта. – 1994. – Ч. 3. – С. 94-98
222. З.А. З-під Бродів у полон / А. З. // Вісті комбатанта. – 1998. – Ч. 1. – С. 75-91.
223. І. Г. У Різдвяну Ніч (спогад із советського полону) / Г.І. // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – 1953. – Ч. 1-2 (27-28). – С. 3-4.
224. Ільницький С. За що боролась «Галичина» / Степан Ільницький // Літературна Україна. – 26 липня 2007.
225. Капустянський М. Перша Українська дивізія та ОУН / Михайло Капустянський // Вісті Комбатанта. – 1967. – Ч. 1. – С. 6-9.
226. Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони. Друге видання із доповненням / Михайло Каркоць-Вовк. – Рівне: ТзОВ «Каліграф», 2002. – 248 с.
227. Козак О. Дорога під Броди / О. Козак // Вісті комбатанта. – 1994. – Ч. 3. – С. 99-102.
228. Колісник Р. Довкола світу. Репортаж-сполин / Роман Колісник. – Торонто-Нью-Йорк: Накладом Братства кол. вояків 1-ої УД УНА, 1982. – 95 с.
229. Колісник Р. Маршрутують добровольці. Сполини / Роман Колісник. – Тернопіль: Арій, 2003. – 120 с.

230. Колісник Р. Як гартувався і розгартовувався дух вояка у 1-ій українській дивізії / Роман Колісник // Вісті Комбатанта. – 1968. – Ч. 5-6. – С. 72-80.
231. Коновалюк Д. Воєнні спомини (1943-1945) / Д. Коновалюк // Вісті комбатанта. – 1971. – Ч. 3-4. – С. 45-59.
232. Которович Г. Українське Визвольне Військо (до історії маловідомої ще справи) / Г. Которович // Вісті Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА. – 1953. – Ч. 1-2 (27-28). – С. 4-6.
233. Книш З. Цінний причинок до історії українських збройних сил / Зиновій Книш // Сурмач. – 1981 – Ч. 1-2 (70-71). – С. 37-39.
234. Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у ВУ “Галичина” в 1943-1945 рр. / Роман Крохмалюк. – Торонто – Нью-Йорк, 1978. – С. 4-123.
235. Крохмалюк Р. Як прийшло до створення Першої Української Дивізії „Галичина” // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – 1963. – Ч. 110. – С. 40-49.
236. Кущелеп В. Спогад про дивізію / В. Кущелеп // Вісті комбатанта. – 1982. – Ч. 3. – С. 63-65.
237. Кубійович В. Дивізія «Галичина» (до історії її постання) / Володимир Кубійович // Вісті комбатанта. – 1963. – Ч. 3. – С. 9-14.
238. Ленько Є. П'ять років у рядах вермахту. Спогади комбатанта / Євстахій Ленько. – Тернопіль, 1999. – 136 с.
239. Лисяк О. Відламки «Шибки у вікні». Збір статей, оповідань, нарисів і репортажів / Олег Лисяк. – Торонто: Вісті комбатанта, 1996. – 228 с.
240. Лисяк О. Пройдений шлях (доповідь, виголошена на з'їзді Братства в Канаді, Торонто, 12.10.1952) / Олег Лисяк // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – 1953. – Ч. 1-2 (27-28). – С. 2-3.
241. Лисяк О. За стрілецький звичай. Роман із часів Другої світової війни / Олег Лисяк. – Львів: «Червона калина», 1993. – 246 с.

242. Литвинович Б. Культурно-освітня й виховна праця в таборах полонених в Італії / Б. Литвинович // Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА. – 1953. – Ч. 1-2 (27-28). – С. 9.
243. Мамчур І. Нас доля світами водила. Сторінки пережитого / Іван Мамчур. – Львів: «Афіша», 2009. – 368 с.
244. Малецький М. Без ілюзій. Коментарі / Мирослав Малецький. – Торонто – Нью-Йорк – Мюнхен: Накладом Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії УНА, 1981. – 238 с.
245. Малкош В. Мої спомини з-під Бродів / Володимир Малкош // Три спомини з боїв під Бродами. – Бібліотека «Вістей Комбатанта». – Ч. 8 – С. 2-20.
246. Мединський С. Дивізійними стежками. Спогади / Степан Мединський. – Торонто: Beskyd Graphics, 1991. – 185 с.
247. Молодецький В. Полум'яні дні. Автобіографічна повість / Володимир Молодецький. – Торонто: Братство кол. вояків 1-ої Української Дивізії УНА, 1983. – 192 с.
248. Молодецький В. У руках «визволителів». Автобіографічна повість. – Торонто: Братство кол. Вояків 1-ої Української Дивізії УНА, 1998. – 120 с.
249. Мулик М. Дух, що тіло рве до бою / Михайло Мулик. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. – 216 с.
250. Мулик М. Пам'ять серця. Історична п'єса / Михайло Мулик. – Івано-Франківськ, 1997. – 20 с.
251. Муха Л. З Австрії на Колиму. Спогади дивізійника / Леонід Муха. – Львів, 2003. – 125 с.
252. Новосад П. З Україною в серці. Спогади / Петро Новосад. – Львів: Каменяр, 1995. – 223 с.
253. Одарченко П. Дещо про творчість Миколи Вірного /Петро Одарченко // Вірний М. Наша доля. Твори. – Київ: Ярославів Вал, 2007. – С. 376-381.
254. Остап С. Наказ мусів бути виконаний / С. Остап // Вісті комбатанта. – 1968. – Ч. 3. – С. 30-31.

255. Паньківський К. Від комітету до державного центру / Кость Паньківський. – Нью-Йорк– Торонто: East Side Press, 1968. – 288 с.
256. Паньківський К. Роки німецької окупації / Кость Паньківський. – Нью-Йорк – Торонто: East Side Press ,1965. – 481 с.
257. Падик І. Спомини з Української Дивізії / І. Падик // Вісті комбатанта. – 1995. – Ч. 3. – С. 100-107.
258. Пелешук В. Спогад про дивізію / В. Пелешук // Вісті комбатанта. – 1994. – Ч. 4. – С. 92-93.
259. Підстаршинська школа в Радольфцель (спогад) // Вісті комбатанта. – 1971. – Ч. 3-4. – С. 71-74.
260. Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів / Євген Побігущий-Рен. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 188 с.
261. Прокопович В. Медично-санітарна служба в 1 УД / В. Прокопович // Вісті Братства кол. Вояків І УД УНА. – Ч. 1-2 (51-52). – С. 3-5.
262. Дивізія «Галичина. Як це було. Інтерв'ю з Іваном Олексиним. Вів розмову Юрій Пригорницький //Літературна Україна. – 1992. – 18 червня. – С. 3.
263. Ріміні 1945-47. Перша Українська Дивізія Української Національної Армії у британському полоні в Італії. Збірник І / Упор. В. Будний. – Нью-Йорк, 1979. – 329 с.
264. Ріміні 1945-47. Перша Українська Дивізія Української Національної Армії у британському полоні в Італії. Збірник II. / Упор. В. Ревуцький. – Київ: Смолоскип, 2005. – 282 с.
265. Ревіляк М. Дивізіон зенітної артилерії / М. Ревіляк // Вісті комбатанта. – 1997. – Ч. 4. – С. 87-92.
266. Рен Є. Боездатність Першої Української Дивізії УНА / Євген Рен // Сурмач. – 1981. – Ч. 1-2 (70-71). – С. 11-14.
267. С. М. Гарячі дні під Бродами / М. С. // Вісті Комбатанта. – 1979. – Ч. 3 – С.40-46.
268. Сір-й В. Молодь Бродів вступає у лави дивізії «Галичина» / В. Сір-й // Вісті Комбатанта. – 1968. – Ч. 5-6. – С. 81-82.

269. Сірський В. Чи могли існувати українські „нацисти”? / Василь Сірський // Вісті комбатанта. – 1986. – Ч. 1. – С. 41-43.
270. Сірський В. УПА і дивізія „Галичина”: факти й фантазія. – Накладом автора, 2000. – 40 с.
271. Смілка П. Вона вас збереже / П. Смілка // Вісті Комбатанта. – 1970. – Ч. 5. – С. 23-34.
272. Стеткевич Л. Чому ми йшли до української дивізії „Галичина” / Лев Стеткевич // Вісті комбатанта. – 1986. – Ч. 1. – С. 71-77.
273. Стеткевич Л. Як з Бережан до кадри. Спогади з дивізії / Лев Стеткевич. – Тернопіль: Джура, 1998. – 172 с.
274. Татарський В. Під чотирма прапорами: спогад / В. Татарський. – Мюнхен: [б. в.]; 1983. – 227 с.
275. Татух Л. Перший бій / Л. Татух // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – 1953. – Ч. 1-2 (51-52). – С.8.
276. Тис-Крохмалюк Ю. Моя військова діяльність. Спогади / Юрій Тис-Крохмалюк // Вісті Комбатанта. – 1982. – Ч. 3. – С. 65-77.
277. Тис-Крохмалюк Ю. У штабі дивізії / Юрій Тис-Крохмалюк // Вісті комбатанта. – 1983. – Ч. 2. – С. 56-64.
278. Українська дивізія «Галичина» (Львівщина): історія, спогади, світлини / Упор. Ігор Іваньков, Михайло Романюк. – Львів: Духовна вісь, 2016. – 840 с.
279. Феркуняк Д. Командний склад штабу Дивізії / Дмитро Феркуняк // Вісті Комбатанта. – 1965. – Ч. 4. – С. 25-29.
280. Феркуняк Д. Спомини з життя в дивізії «Галичина» і в полоні 1943-1947 / Дмитро Феркуняк. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 84 с.
281. Француженко-Вірний М. Остання зустріч / Микола Француженко-Вірний // Вісті комбатанта. – 2006. – Ч. 1. – С. 73-75.
282. Шандрук П. Історична правда про I УД і УНА / Павло Шандрук // Вісті Комбатанта. – 1965. – Ч. 1. – С. 5-22.
283. Шандрук П. Сила доблесті / Пер. з англ. М.Б. Бурмістенко / Павло Шандрук. – К.: Вища школа, 1999. – 240 с.

284. Шостий рік появи «Вістей» // Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – Січень-лютий 1955. – Ч. 1-2 (51-52). – С. 29.
285. Шумський Р. ОУН-Дивізія-УПА-каторга / Роман Шумський // Вісті Комбатанта. – 2006. – Ч. 1. – С. 67-72.
286. Щоденник національного героя Селепка Лавочки. 2-ге видання. – Торонто – Нью-Йорк: Накладом братства кол. вояків 1-ої УД УНА, 1982. – 208 с.
287. Яшан В. Стрілецька дивізія «Галичина». Станиславівська округа в роках 1943-44 / В. Яшан // Вісті Комбатанта. – 1968. – Ч. 5-6. – С. 47-60.
288. 14-ий фузилерський курінь // Вісті Комбатанта. – 1992. – Ч. 4. – С. 96.

Періодика:

289. Бюлетень. Видання КП ОУН самостійників державників. – 1943.
290. Вісті Братства колишніх вояків I УД УНА. – Мюнхен, 1950-1974.
291. Вісті комбатанта. Український військовий журнал. – Торонто – Нью-Йорк, 1962-2014.
292. До перемоги. Тижневик Військової управи Галичина для добровольців Стрілецької дивізії Галичина. – Львів, 1943 – липень 1944.
293. До перемоги. Тижневик Військової управи Галичина для добровольців Стрілецької дивізії Галичина. – Краків, серпень – грудень 1944.
294. Інформатор. Видання Проводу ОУН на ПЗУЗ. – Червень-жовтень 1943.
295. Краківські вісті. Український щоденник. – Краків, 1943-1944.
296. Львівські вісті. Щоденник для дистрикту Галичина. – Львів, квітень 1943 – липень 1944.
297. Обіжник. Братство кол. вояків 1 УД УНА: Станиця Торонто. – Торонто, 1976-1995.
298. Сурмач. Журнал Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. – Лондон, 1981.
299. Юнак. Журнал українського молодого покоління. – 1943 – 1944.
300. Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieńskiej. – Lwow, maj-lipiec 1943.
301. Przegląd polityczny i wojskowy. – Lwów, maj – czerwec 1943.

302. Walka. – Warszawa, maj – czerwiec 1943.

303. Slowo Polskie. Dziennik – Lwów, maj – czerwiec 1943.

II. ЛІТЕРАТУРА

304. Аарейлайд-Тарт А. Теория культурной травмы (опыт Эстонии) / А. Аарейлайд-Тарт // Социологические исследования. – 2004. – Ч. 1. – С. 63-72.

305. Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період / А. Айненкель // Ї. – 2003. – Ч. 28. Волинь 1943. Боротьба за землю. – С. 57-77.

306. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо поширення й походження націоналізму / Бенедикт Андерсон / Пер. з англ. 2-ге вид., випр. – Київ: Критика, 2001 – 271 с.

307. Андрухів І. Виховна діяльність українських молодіжних товариств у Галичині в умовах міжвоєнної Польщі (1920-1939рр.) / І. Андрухів // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали науково-практичної конференції (21-22 листопад 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 245-248.

308. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939-1944 рр.): за матеріалами періодичної преси / Н. Антонюк. – Львів: Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Науково-дослідний центр періодики, 1997. – 230 с.

309. Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / Ханна Арендт / Пер. з англ. А. Котенко. – Київ: Дух і Літера, 2013. – 367 с.

310. Баран З. Про аграрну політику міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / З. Баран // Ї. – 2003. – Ч. 28. Волинь 1943. Боротьба за землю. – С. 86-99.

311. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія / Андрій Боляновський. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 538 с.

312. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945) / Андрій Боляновський. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 681 с.

313. Брокмейер Й. Нарратив: проблеми и обещания одной альтернативной парадигмы / Й.Брокмейер, Р. Харре / Пер. с англ. Е. Мамчур // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29-42.
314. Бурдые П. Биографическая иллюзия / Пьер Бурдые. Пер. Мещеркиной Ю. / Интер. – 2002. – Ч. 1. – С. 75-81.
315. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Пам'ять как арена политической борьбы [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3. - Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html>. (дата обращения 17.10.2013 р.). – Название с экрана.
316. Верига В. Дорогами Другої світової війни. Дивізія „Галичина”. Легенди про участь українців у здушуванні Варшавського повстання в 1944 році та про Українську дивізію «Галичина» / Василь Верига. – Накладом Братства, 1998. – 346 с.
317. Верига В. За Рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники? / Василь Верига. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 288 с.
318. Вронська Т.В. Друга світова війна як новий вимір терору і тероризму в Україні / Тамара Вронська, Олександр Лисенко // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 596-706.
319. Вронська Т. Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917-1953 рр. / Тамара Вронська. – Київ: Темпора, 2013. – 624 с.
320. Гоголь Х. Слідами спогадів: три правди про дивізію «Галичина» [Електронні дані]. – Режим доступу: <http://www.pohlyad.com/istoria/n/5615>. (дата звернення 10.12.2013 р.). – Назва з екрана.
321. Гольчевські Ф. Суперечлива традиція: ОУН/УПА та націотворення / Франк Гольчевські // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – Київ: К.І.С., 2011. – С. 307-320.
322. Гримич М.В. Життя на війні та в полоні: побутова культура вояків дивізії «Галичина» / Марина Вілівна Гримич // Українська культура ХХ-ХХІ ст.:

соціоантропологічний аспект: зб. наук. праць / [наук. ред. М. Гримич]. – К.: Дуліби, 2015. – С. 132-161.

323. Гриневич В. Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни в Україні / Владислав Гриневич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип.10. – Част.1. – С. 21-36.
324. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) / Владислав Гриневич. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2007. – 522 с.
325. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 358 с.
326. Грицак Я. Про важливість бути галичанином: проблема ідентичностей на пограниччі / Ярослав Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 266-280.
327. Грицак Я. Страсті по Львову / Ярослав Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 229-246.
328. Грицак Я. Тези до дискусії про УПА / Ярослав Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 90-113.
329. Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження / Гелінада Грінченко // Схід-Захід. – 2009. – Вип. 13-14. Спец. видання. – С. 11–24.
330. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Гелінада Грінченко. – Харків: НТМТ, 2010. – 336 с.
331. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. – Харків, 2007. – 28 с.
332. Грінченко Г.Г. Усна історія – теорія, метод, джерело / Гелінада Грінченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упор., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. – С. 10-33.
333. Гудков Л. Идеологема «врага». «Враги» как массовый синдром и механизм

соціокультурної інтеграції / Лев Гудков // Образ врага / ред. Н. Конрадова. – М.: ОГИ, 2005. – С. 7–79.

334. Гунчак Т. У мундирах ворога / Тарас Гунчак. – К.: Час України, 1993. – 208 с.
335. Даниленко С. Дорогою ганьби та зради. Історична хроніка / Сергій Даниленко. – Київ: Наукова думка, 1970. – 360 с.
336. Демкович-Добрянський М. Митрополит Шептицький і «Дивізія Галичина» / М. Демкович-Добрянський // Патріярхат. – 1999. – Ч.7-8. – С.10.
337. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 роки) / Іван Дерейко. – Київ: Ін-т. історії України НАНУ, 2012 – 174 с.
338. Дмитрук К. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу Німеччини на СРСР / Клим Дмитрук. – Львів: Каменярь, 1974. – 238 с.
339. Дробязко С., Каращук А. Восточные добровольцы в Вермахте, полиции, СС / Сергей Дробязко, А. Каращук. – Издательство АСТ, 2000. – 48 с.
340. Дробязко С. Иностранные формирования Третьего рейха / С. Дробязко, О. Романько, К. Семенов. – АСТ, Астрель, 2009. – 912 с.
341. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії / Олександр Зайцев. – Київ: Критика, 2013. – 488 с.
342. Епплбом Е. Історії ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко / Енн Епплбом. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 511 с.
343. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Пер. з англ. / Сергій Єсельчик. – К.: Критика. – 304 с.
344. Забавська О. До історії українців у Великобританії: вояки 1-ї Української дивізії Української національної армії у британському полоні (1945-1949 рр.) / Ольга Забавська // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2006-2007. – Ч. 12-13. – С. 414-422.
345. Закидальська О. Св.п. Роман Чолкан // Новий шлях. – 29 березня – 5 квітня 2007. – С. 36.

346. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших днів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 445-543.
347. История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941-1945: в 6-и т. / Пред. ред. комиссии П.Н. Поспелов.– Москва: Воениздат, 1960-1965.– Т. 1. – 1960. – 600 с.; Т. 2. – 1961. – 682 с.; Т. 3. – 1961. – 652 с.; Т. 4. – 1962. – 726 с.; Т. 5. – 1963. – 652 с.; Т. 6. – 1965. – 652 с.
348. Ільющин І. І. Нацистська політика і практика стосовно української і польської громад на територіях їх спільного проживання в роки Другої світової війни // Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнар. наук. конф. пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 листопада – 1 грудня 2015 р., м. Київ. За ред. Л. Фінберга – К.: Дух і літера, 2016. – С. 129-149.
349. Ільющин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939-1945) / Ігор Ільющин. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.
350. Іщенко Ю. Пошук моделі національної ідентичності (порівняльний аналіз історіософського дискурсу Данилевського-Донцова) / Ю. Іщенко // Політологічні читання. – 1994. – Ч. 2. – С. 145-178.
351. Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939-1955) / О. Іщук. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2011. – 941 с.
352. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів (1920 – 1956). Історико-архівні нариси. Том 1-2 / Анатолій Кентій. – Київ, 2008. – 414 с.
353. Каліщук О. Проблема Гути Пеняцької: історіографічний зріз / О. Каліщук // Брідщина – край на межі Галичини й Волині. Матеріали шостої красназавчої конференції, присвяченої Міжнародному дню пам'яток історії та культури. Вип. 5. – Броди, 2012. – С. 72-76.
354. Капустянський М. Перша українська дивізія української національної армії / М. Капустянський // Історія українського війська. Вид. друге, доп. / Ред.

- М.Левицький. – Вінніпег: Клуб приятелів української книжки, 1953. – С. 604-634.
355. Киричук Ю. А. Терор і тероризм у Західній Україні / Юрій Киричук // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. – Київ: Наукова думка, 2002. – С. 548-596.
356. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна модерна. – 2007. – Ч. 11. – С. 7-24.
357. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор / Оксана Кісь // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод, джерело: Зб. наук. праць / За ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. – С. 171-191.
358. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945рр.) / М. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
359. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. В. Шведа. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.
360. Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей / Юрген Кокка // Thesis. – 1993. – Вып. 2. – С. 174–189.
361. Колісник Р. Військова управа та українська дивізія «Галичина»: діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943-1945 / Роман Колісник. – Торонто, 1990. – 168 с.
362. Колісник Р. Військова управа та українська дивізія "Галичина": діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943-1945. Вид. друге, доп. / Роман Колісник. – Київ: Ярославів Вал, 2009. – 312 с.
363. Конертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С.Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
364. Косик В. Україна та Німеччина під час ІІ світової війни 1938-1945 / Володимир Косик. – Київ-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1996. – 659 с.

365. Кром М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу / Михаил Кром. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2000. – 77 с.
366. Кузнецов М. Эмоциональная память и личность / Кузнецов М.А. Эмоциональная память. – Харків: Крок, 2005. – С. 390-515.
367. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939-1944 рр). За матеріалами україномовної легальної преси / К. Курилишин. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2010. – 326 с.
368. Леві Дж. Про мікроісторію / Джованні Леві // Нові підходи до сторіописання / [за ред. Пітера Берка; пер. з англ. 2-ге вид., випр.]. – Київ: Ніка-Центр, 2010. – С. 119–143.
369. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т.2. – К.: Основи, 1994. – С. 237-248.
370. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т.2. – К.: Основи, 1994. – С. 249-258.
371. Литвин М.Р. 1939. Західні землі України / М.Р. Литвин, О.І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
372. Литвин М. Гута Пеняцька: нацистський слід польської трагедії 1944 року / М. Литвин // Газета «День». – 2009. – Ч. 35.
373. Логуш М. Дивізія „Галичина”. Бої під Бродами. Липень 1944 / Михайло Логуш. Пер. з англ. Федика І. та Колісника Р. – Накладом Братства, 1998. – 144 с.
374. Лященко П. Н. Из боя в бой / П. Лященко. – Москва: Воен. изд-во Мин. обороны СССР, 1972. – 279 с.
375. Людтке А. История повседневности в Германии: новые подходы к изучению труда, войны и власти / Альф Людтке; пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона и др. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2010. – 271 с.

376. Манзуренко В. Нагороди вояків та комбатантів української дивізії «Галичина» / Віталій Манзуренко // Українська дивізія «Галичина» (Львівщина): історія, спогади, світлини / Упор. І. Іваньков, М. Романюк. – Львів: Духовна вісь, 2016. – С. 99-119.
377. Манзуренко В. Перша протитанкова бригада «Вільна Україна» та її пропам'ятна відзнака / Віталій Манзуренко / Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 10. – С. 199-208.
378. Менджецькі В. Націоналізуюча політика II Речі Посполитої й антипольська діяльність УПА / В. Менджецькі // І. – 2003. – Ч. 28. Волинь 1943. Боротьба за землю. – С. 24-31.
379. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Коротка історія / Петро Мірчук. – Тернопіль, 1993. – 87 с.
380. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр. / Гжегож Мотика / Пер. з пол. А. Павлишина – К.: Дух і Літера, 2013. – 360 с.
381. Мотиль О. Дмитро Донцов / Олександр Мотиль // Політологічні читання. – 1992. – Ч. 1. – С. 270-292.
382. Муковський І.Т. Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є Лисенко. – К.: Пошуково-вид. агенція «Книга пам'яті України», 1997. – 567 с.
383. Музичук С., Жукевич А. Однострої та національні відзнаки дивізії «Галичина» та Братсва 1-ої УД УНА/ Сергій Музичук, Андрій Жукевич // Українська дивізія «Галичина» (Львівщина). Українська дивізія «Галичина» (Львівщина): історія, спогади, світлини / Упор. І. Іваньков, М. Романюк. – Львів: Духовна вісь, 2016. – С. 84-98.
384. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1939–1945 гг. / Б. Мюллер-Гиллебранд. – М., 2002. – С. 704.
385. Наврузов Б. 14-я гренадерская дивизия СС "Галиция" / Бегляр Наврузов. – Москва: Вече, 2010. – 320 с.

386. Нові перспективи історіописання / Ред. П. Берк. – К.: Ніка - Центр, 2004. – 388 с.
387. Нойманн И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей / И. Нойманн / Пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2004. – 336 с.
388. Нора П. Всемирное торжество памяти [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005 – № 2-3 (40-41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>. (дата обращения: 05.03.2012) – Название с экрана.
389. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер Нора. Пер. з франц. А. Рєпи. – Київ: ТОВ «Видавництво 'Кліо'», 2014. – 272 с.
390. Огієнко В. І. Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод / В. І. Огієнко // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 148-160.
391. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ: Наукова думка, 2005. – 494 с.
392. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Ред. О.Бей. 3-тє вид. – К.: Наукова думка, 2005. – 69 с.
393. Офіцинський В. А. Дистрикт Галичина (1941-1944). Історико-політичний нарис / Василь Офіцинський; Ужгород. нац. ун-т, НДІ карпатознавства. – Ужгород: МПП "Гражда", 2001. – 144 с.
394. Перша Українська дивізія Української Національної Армії: історія створення та національно-політичне значення. Матеріали науково-практичної конференції. Доповіді та повідомлення. – Львів: Новий час, 2002. – 172 с.
395. Пеленський З. Між двома конечностями / З. Пеленський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Фондація ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 502-523.

396. Пентер Т. Українці та «Велика Вітчизняна війна»: комплексність воєнних біографій / Таня Пентер // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – Київ: К.І.С., 2011. – С. 321-333.
397. Пилипів І., Делятинський Р. До питання про ставлення греко-католицького духовенства до дивізії „Галичина” (1943 – 1945 рр.) / І. Пилипів, Р. Делятинський // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 15-16. – С. 373-388.
398. Поїздник І. Митрополит Андрей Шептицький та український національний рух (1941-1944) / Інна Поїздник // Kościół, naród, państwo. Działaność i dziedzictwo Metropolity Andrzeja Szeptyckiego (1865-1944). – Wrocław – Warszawa: Fundacja Rodu Szeptyckich, 2011. – S. 149 – 164.
399. Полушкин М. На сандомирском направлении. Львовско-Сандомирская операция (Июль-август 1944 г.) / М. Полушкин. – Москва: Воениздат. 1969. – 176 с.
400. Пономаренко Р. Бойова група «Байєрсдорф» / Роман Пономаренко. – Тернопіль: Мандрівець, 2016. – 104 с.
401. Портнов А, Портнова Т. Никто не забыт..? Ветераны Второй мировой войны у пострадянській Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/667-andrii-portnov-tetiana-portnova-nykto-ne-zabyt-veterany-druhoi-svitovoi-viiny-u-postradianskii-ukraini>. (дата звернення: 05.03.2015) – Назва з екрана.
402. Потічний П. Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни / Петро Потічний // Сучасність. – 1992. – Ч. 7. – С. 14-31.
403. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Наталья Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 3-19.
404. Ребет Д. Націоналістична молодь і молодечий націоналізм / Дарія Ребет // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 482-501.
405. Ребет Л. ОУН на ЗУЗ у половині 1930-х років / Лев Ребет // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 525-536.

406. Рікер П. Сам як інший / П. Рікер; пер. з франц. – К. : Дух і Літера, 2002. – 458 с.
407. Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью / Габриела Розенталь // Хрестоматия по устной истории. – СПб., 2003. – С. 322-355.
408. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Друге видання. – Львів – Нью-Йорк, 2003. – 430 с.
409. Русак А.В. Многонациональные подразделения Ваффен СС в войне против СССР. 1941-1945 / А.В. Русак. – К.: Институт истории Украины НАН України, 2002. – 92 с.
410. Русак А. В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СРСР 1941-1945 / А. В. Русак. – К.: Институт истории Украины НАН України, 1998. – 296 с.
411. Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х рр. / Анатолій Русначенко. – К.: Пульсари, 2002. – 512 с.
412. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років / Анатолій Русначенко. – К.: КМ Academia, 1999. – 322 с.
413. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / Михаил Семеряга. – М., 2000. – 863 с.
414. Семенов К. Войска SS. Солдаты как все / Костянтин Семенов. – М.: ЯУЗА, Ексмо, 2004. – 384 с.
415. Семенова В.В. Качественные методы. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r42457/index.html. (дата обращения 15.10.2012 р.). – Название с экрана.
416. Серета В. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усноісторичних джерел / В. Серета, Л. Малес // Україна модерна. – 2007. – Ч. 11. – С. 159-168.

417. Сич О. М. Пласт: нарис витоків, історії, сьогодення / Олесандр Сич. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 76 с.
418. Содоль П. Пластуни у визвольних змаганнях / П. Содоль // Цвіт України. – 1991. – Ч. 2. – С. 12.
419. Содоль П. Українська Повстанча Армія (1943-1949). Довідник / Петро Содоль. – Нью-Йорк, 1994. – 200 с.
420. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном / Тімоті Снайдер / Пер. з англ. М. Климчука та П. Грицака. – Київ: Грані-Т, 2011. – 446 с.
421. Стиркулов В. Пам'ятаємо. Звинувачуємо. Застерігаємо / В. Стиркулов. – К., 1984. – С. 5-155.
422. Стоцький Я. Духовна опіка в українській дивізії «Галичина» / Ярослав Стоцький // Мандрівець. – 2010. – № 4. – С. 48-52.
423. Страсті за Бандерою: статті та есеї / Упор. Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – Київ: Грані-Т, 2010. – 397 с.
424. Тейлор Ч. Что такое социальное воображаемое? / Чарльз Тейлор / Пер. с англ. А. Захарова [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 1 (69). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/69/te3.html>. (дата обращения: 05.03.2012) – Название с экрана.
425. Терлиця М. Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді / Марко Терлиця. – Київ: Радянський письменник, 1960. – 306 с.
426. Тинченко Я. СС «Галичина»: за яку батьківщину вони боролися? / Я. Тинченко // Київські відомості. – 27 липня 1999. – С. 13.
427. То була неволя. Спогади та листи остарбайтерів / Упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – Київ, 2006. – 544 с.
428. Товарянська О. В. Спогади колишніх вояків дивізії «Галичина». Інтерв'ю з Аксинчуком Зеноном Юліановичем / Оксана Товарянська // Магістеріум. – 2007. – Вип. 28. Історичні студії. – С. 90-99.
429. Товарянська О. Усні історії колишніх вояків дивізії «Галичина». Інтервю з Зеноном Івановичем Врублевським / Оксана Товарянська // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. – Вип. 11-12. Усна історія в сучасних

- соціально-гуманітарних студіях: практика і теорія досліджень. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 308-330.
430. Українська дивізія «Галичина»: історико-публіцистичний збірник / Ред.-упор.: М. Слабошпицький, В. Стеценко. – Київ-Торонто: ТОВ "Негоціант - Плюс, 1994. – 164 с.
431. Українська національна армія. Матеріали до історії: збірник статей / Упор. Р. Колісник. – Київ: Ярославів Вал, 2013. – 320 с.
432. Українська РСР у Великій Вітчизняній Війні Радянського Союзу 1941-1945. В 3-х т. / Ред. І. Д. Назаренко. – Київ: В-во політ. літ-ри України, 1967-1969. - Т. 1. – 1967. - 558 с.; Т. 2. -1968. - 520 с.; Т. 3. – 1969. - 456 с.
433. Україна і український народ у Другій світовій війні: Дискусії в Українському інституті національної пам'яті. Вип.1-3 / Упор. Л. Герасименко, Р.Пилявець. – К: В-во ім. Олени Теліги, 2009. – 96 с.
434. Україна і український народ у Другій світовій війні: Дискусії в Українському інституті національної пам'яті. Вип. 4. / Упор. Л. Герасименко, Р.Пилявець. – К: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 95 с.
435. Усач А. Дивізія «Галичина», Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: до питання про взаємовідносини (1943-1944 рр.) / Андрій Усач // Українська дивізія «Галичина» (Львівщина): історія, спогади, світлини / Упор. І. Іваньков, М. Романюк. – Львів: Духовна вісь, 2016. – С. 61-83.
436. Федорченко М. Українська дивізія «Галичина» / М. Федорченко // Народна газета. – 1992. – Ч. 48-49 (77-78). – С. 6.
437. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. / Шейла Фицпатрик. Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 336 с.
438. Хальбвакс М. Коллективная психология // Хальбвакс М. Социальные классы и морфология / Морис Хальбвакс. Пер. з фр. А.Т.Бикбова, Н.А.Шматко. – М., 2000. – С. 111-180.

439. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс / Пер. с франц. // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3.
440. Хаттон П. История как искусство памяти / Патрик Хаттон / Пер. с англ. В. Ю. Быстрова. – Санкт-Петербург, 2003. – 423 с.
441. Шипайло Є. Перепохоронення поляглих вояків на Брідських полях // Свобода (США). – 31 серпня 1994. – Ч. 165. – С. 3.
442. Чечіль М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст) / Марія Чечіль. – Дрогобич: «Відродження», 2001. – 503 с.
443. Чуев С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха / Сергей Чуев. – М.: Эксмо, 2004. — 576 с.
444. Чуев С. Г. Украинский легион / Сергей Чуев. – М.: Яуза, 2006. – 544 с.
445. An Interview with Prof. Christopher Browning. Interviewer: Ephraim Kaye. March 1997, Tacoma, Washington. – P. 1-21. [E-resource] – Access mode: http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203848.pdf. (viewed on April 22, 2016). – Title from the screen.
446. Assman A. Memory, individual and collective / A. Assman // Oxford Handbook of Contextual Political Analysis / Ed. by R. E. Goodin and Ch. Tilly. – Oxford, 2006. – P. 210-227.
447. Assmann Ja., Czaplicka J. Collective Memory and Cultural Identity /Jan Assmann, John Czaplicka // New German Critique. – Spring – Summer 1995. – № 65. – P. 125-133.
448. Armstrong J. Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe /John Armstrong // Journal of Modern History. – 1968. – Vol. 40. – No 3. – P. 396-410.
449. Armstrong J. Ukrainian nationalism / John Armstrong. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.
450. Berger P. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge / Peter L. Berger P. L., Thomas Luckmann. – London: Penguin Books, 1991. – 249 p.

451. Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared / Ed. by Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 536 p.
452. Bishop Ch. SS: Hitler's foreign divisions: foreign volunteers in the Waffen SS, 1941-45 / Chris Bishop. – Staplehurst: Spellmount, 2005. – 192 p.
453. Browning Ch. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland / Christopher R. Browning. – London, 1992. – 271 p.
454. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History / Cathy Caruth. – Baltimore: John Hopkins UP, 1996. – 208 p.
455. Commission of Inquiry on War Criminals. Report. Part I: Public. – Minister of Supply and Services Canada, 1986. – 966 p.
456. Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method / Alon Confino // American Historical Review. – December 1997. – Vol. 102. – No 5. – P. 1386-1403.
457. Dmytryshyn B. The Nazis and the SS Division 'Galicia' / Basil Dmytryshyn // American Slavic and East European Review. – 1956. – Vol. 15. – No 1. – P. 1-10.
458. Dmytryshyn B. The SS division 'Galicia': its genesis, training, deployment / Basyl Dmytryshyn // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. – 1993. – Vol. 21. – No 2. – P. 53-73.
459. Edele M. Soviet Veterans of World War II. A Popular Movement in an Authoritarian Society, 1941–1991 / Mark Edele. – New York, 2008.
460. Edele M. Soviet Veterans as an Entitlement Group, 1945–1955 / Mark Edele // Slavic Review. – Spring 2006. – Vol. 65. – No. 1. – P. 111-137.
461. Edele M. States of exception: The Nazi-Soviet War as a system of violence / Mark Edele, Michael Geyer // Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared / Ed. by M. Geyer, Sh. Fitzpatrick. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – P. 345-389.
462. Ezergailis A. Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected. – 18 p. [E-resource] – Access mode: <http://www.home.twcny.rr.com/ulysses/Collab.pdf>. (viewed on December 12, 2012). – Title from the screen.

463. Fitzpatrick Sh. *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s* / Sheila Fitzpatrick. – New York: Oxford University Press, 1999. – 288 p.
464. German prosecutors to push for murder charges against former Nazi commander living in Minnesota [E-resource] / *New York Daily News*. – November 18, 2013. – Access mode: <http://www.nydailynews.com/news/national/soldier-minneapolis-man-ordered-nazi-led-massacre-article-1.1520546>. (viewed on July 2, 2016). – Title from the screen.
465. Grele R. J. *Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history* / R. Grele // *The Oral History Reader* / Ed. by R. Perks and A. Thomson. – London; New York: Routledge, 2002. – P. 38-52
466. Gross J. T. *Polish Society under German Occupation – Generalgouvernement 1939-1944* / Jan Gross. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1979. – P. 117-144.
467. Gross J.T. *Revolution From Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2002 – 396 p.
468. Himka J-P. *A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America* / John-Paul Himka // *Austrian History Yearbook*. – 2006. – Vol. 37. – P. 17-31.
469. Himka J-P. *War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora* / John-Paul Himka // *Spaces of identity*. – 2005. – Vol. 5.1. – P. 9-24.
470. Hutton P. *Placing Memory in Contemporary Historiography* // Hutton P. *History as an Art of Memory*. – Hanover: University Press of New England, 1993. – P. 1-26.
471. Hackmann J. *From National Victims to Transnational Bystanders? The Changing Commemoration of World War II in Central and Eastern Europe* / Jorg Hackmann // *Constellations*. – 2009. – Vol. 16. – No 1. – P. 167-181.
472. Halbwachs M. *On Collective Memory* / Maurice Halbwachs. Trans. and ed. Lewis A. Coser. –Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 237 p.

473. In the shadow of revolution: life stories of Russian women from 1917 to the Second World War / Ed. by Sheila Fitzpatrick and Yuri Slezkine; transl. by Yuri Slezkine. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000. – 443 p.
474. Judt T. The Past is Another Country: Myth and Memory in Post War Europe / Tony Judt // Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past / Ed. by Jan Werner Muller. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 157–83.
475. Johnstone B. Discourse Analysis and Narrative / Barbara Johnstone // The Handbook of Discourse Analysis. Ed. by D. Schiffrin, D. Tannen, and H. Hamilton. – Malden, MA and Oxford, UK: Blackwell, 2001. – P. 635 – 649.
476. Jurado C.C. Foreign Volunteers of the Wehrmacht / C. Jurado. – London: Osprey, 1983. – 48 p.
477. Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies / Wulf Kansteiner //History and Theory. – May 2002. – Vol. 41. – No. 2. – P. 179–197.
478. Khromeychuk O. Tracing the end of a war: a micro-historical approach to the Waffen SS "Galicia" division's journey from capitulation to civilianisation, 1945-1950 / Olesya Khromeychuk. Doctoral thesis. – UCL (University College London), 2011. – 235 p.
479. Khromeychuk O. “Undetermined” Ukrainians. Post-War Narratives of the Waffen SS “Galicia” Division / Olesya Khromeychuk. – Series: Nationalisms across the Globe. Vol. 11. – Peter Lang, 2013. – 197 p.
480. Kowalchuk P. Brown Shadows of the Past / P. Kowalchuk. – Toronto: Kobzar Publishing Company Ltd., 1989. – 98 p.
481. Landwer R. Fighting for Freedom: The Ukrainian Volunteer Division of the Waffen-SS / Richard Landwer. – Maryland: Manufactured in the United States of America, 1993. – 225 p.
482. Littlejohn D. Foreign legions of the Third Reich / David Littlejohn. – Vol.4. Poland, the Ukraine, Bulgaria, Romania, Free India, Estonia, Latvia, Lithuania, Finland and Russia. – San Jose: R. James Bender Publishing, 1994. – 360 p.

483. Littman S. Pure Soldiers or Sinister Legion. The Ukrainian 14th Waffen-SS Division / Sol Littman. – London: Black Rose Books, 2003. – 235 p.
484. Logusz M.O. Galicia Division. The Waffen-SS 14th Grenadier Division 1943-1945 / M. Logusz. – Atglen: Schiffer Military History, 1997. – 558 p.
485. Lozynskyj A. A Russian Time Warp at the United Nations / Askold Lozynskyj // The New Pathway (USA). – May 21, 2009. – P. 7-8.
486. Luciuk L. Ukraine's Wartime Unit Never Linked to War Crimes (Ukrainian Division Galicia) / Lubomyr Luciuk // Ukrainian Reviews. – Summer 1987. – Vol. 35. – No. 2. – P. 29-31.
487. Lumsden R. Himmler's Black Order. A History of SS. 1923-1944 / R. Lumsden. – Phoenix Mill: Sutton Publishing, 2005. – 284 p.
488. MacMillan M. The Uses and Abuses of History / M. MacMillan. – Toronto: Viking Canada, 2008. – 194 p.
489. Marples D. Beyond the Pale? Conceptions and Reflections in Contemporary Ukraine about the Division Galizien / David Marples // Journal of Ukrainian Studies. – Summer-Winter 2009. – Vol. 34. – P. 337-350.
490. Marples D. Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine / David Marples. – Budapest; New York: Central European University Press, 2007. – 363 p.
491. Melnyk M.J. To Battle. The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division / M. Melnyk. – Solihull: Helion&Company Limited, 2002. – 382 p.
492. Michaelis R. SS–Galizien / Rolf Michaelis. – Warszawa: Wydawnictwo “Militaria”, 2008. – 66 s.
493. Motyka G. Dywizja SS “Galizien”/ Grzegorz Motyka // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – № 1. – S. 19-20.
494. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006. – 726 s.

495. Nora P. *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire* / P. Nora // *Representations*. – 1989. – No. 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory. – P. 7–24.
496. Olick J. *Collective Memory: The Two Cultures* / Jeffrey Olick // *Sociological Theory*. – November 1999. – Vol. 17. – No. 3. – P. 333-348.
497. Portelli A. *The death of Luigi Trastulli: Memory and the Event* / Portelli A. *The death of Luigi Trastulli and other stories. Form and the Meaning in Oral History*. – New York: State University of New York Press, 1991. – P. 45-58.
498. Portelli A. *What Makes Oral History Different* / Portelli A. *The death of Luigi Trastulli and other stories. Form and the Meaning in Oral History*. – New York: State University of New York Press, 1991. – P. 1-26.
499. Quarrie B. *Hitler's samurai. The Waffen-SS in action* / Bruce Quarrie. 3 ed. – Wellingborough: Patrick Stephens, 1986. – 160 p.
500. Radstone S. *Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics* / Susannah Radstone // *Paragraph*. – March 2007. – Vol. 30 (1). – P. 9-29.
501. Raleigh D. J. *Doing Soviet History: The Impact of the Archival Revolution* / Donald J. Raleigh // *Russian Review*. – January 2002. – Vol. 61. – No. 1. – P. 16-24.
502. Rising D., Herschaft R., Scislowska M. *Commander in Nazi SS-led unit living in U.S.* [E-resource] // *Associated Press*. – June 14, 2013. – Access mode: http://usnews.nbcnews.com/_news/2013/06/14/18957629-ap-report-commander-in-nazi-ss-led-unit-living-in-minnesota?lite. (viewed on July 2, 2016). – Title from the screen.
503. Rising D. *Germany shelves Nazi crimes probe of ex-SS commander living in US* [E-resource] // *Time of Israel*. – August 1, 2015. – Access mode: <http://www.timesofisrael.com/germany-shelves-nazi-crimes-probe-of-us-man/>. (viewed on July 2, 2016). – Title from the screen.
504. Rudling P. *Multiculturalism, Memory, and Ritualization: Ukrainian Nationalist Monuments in Edmonton, Alberta* / Per Anders Rudling // *Nationalities Papers*. – September 2011. – Vol. 39. – No. 5. – P. 733-768.

505. Rudling P. 'They Defended Ukraine': The 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr. 1) Revisited / Per Anders Rudling // *The Journal of Slavic Military Studies*. – 2012. – Vol. 25:3. – P. 329-368.
506. Scott J. *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance* / James C. Scott. – New Haven; London: Yale University Press, 1985. – 389 p.
507. Szczesniak A. *Droga do nikąd. Wojna Polska z UPA. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce* / A. Szczesniak, W. Szota. – Warszawa, 1973. – 588 s.
508. Stein G. *The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939-45* / George H. Stein. – Cornell University Press, 1984. – 330 p.
509. Kupchinsky R. *Nazi War Criminals: the role of Soviet disinformation* / R. Kupchinsky // *Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium.* / [edited by Y. Boshyk]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 143.
510. Tolstoy N. *Victims of Yalta: The Secret Betrayal of the Allies, 1944-1947* / Nikolai Tolstoy. – New York: Pegasus Books, 2013. – 496 p.
511. Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej* / R. Torzecki. – Warszawa: PWN, 1993. – 350 s.
512. Troper H. *Old wounds: Jews, Ukrainians and the hunt for Nazi war criminals in Canada* / Harold Troper, Morton Weinfeld. – Markham, Ont.: Viking, 1988. – 434 p.
513. Viola L. *The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union* / Lynne Viola // *Russian Review*. – 2002. – Vol. 61. – No. 1. – P. 25-34.
514. Weiner A. *Saving Private Ivan: From What, Why, and How?* / Amir Weiner // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2000. – Vol. 1. – No. 2. – P. 305-336.
515. Weiner A. *Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism* / Amir Weiner // *The American Historical Review*. – October 1999. – Vol. 104. – No. 4. – P. 1114-1155.

516. Weiner A. The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics / Amir Weiner // *The Journal of Modern History*. – June 2006. – Vol. 78. – No 2. – P. 333–376.
517. Windrow M. *The Waffen SS* / M. Windrow, J. Burn. – London: Osprey, 1995. – 48 p.
518. Yurchuk Yu. *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in post-Soviet Ukraine* / Yuliya Yurchuk. – Stockholm: Acta, 2014. – 295 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитник *

(Проект «Дивізія «Галичина» очима її колишніх вояків»)

Розкажіть, будь-ласка, про Ваше життя так, як Ви хочете, що вважаєте за потрібне. Можете почати з того, де, в якій сім'ї Ви народилися, і аж до сьогоднішнього дня. Якщо запитання виникнуть, то поставимо їх наприкінці.

Дитинство

1. Де і коли Ви народилися? Ким були Ваші батьки?
2. Розкажіть про свою родину. В яких умовах Ви жили за часів свого дитинства?
3. Чи обговорювали у вашій родині політичні проблеми?
4. Як святкували у родині свята? Як проводили вільний час, з ким гралися?

Школа

5. Розкажіть про вашу школу. Чи багато дітей вчилася у вашій школі?
6. Які предмети з історії у Вас читали в школі, і що Вам пам'ятається з уроків історії?
7. З ким Ви товаришували в школі, а з ким – ні? Чому?
8. Чи Вам подобалися ваші вчителі і чи мали вони авторитет серед ваших батьків? Чому?
9. Як ваші вчителі ставилися до релігійних свят (Різдва, Великодня)?
10. Що Вам найбільше запам'яталося зі шкільних років?
11. Яку літературу Ви читали? Ваша улюблена книга?
12. Якщо Ви подивитеся назад, яке у Вас було дитинство (щасливе, добре, погане, ...)? Чому Ви так думаєте?
13. Чим Вам запам'яталося життя за Польської держави?
14. Як у Вас склалися стосунки із однолітками-поляками?
15. Які національності проживали поруч з Вами? Як склалися стосунки з ними

16. Чи належали Ви до молодіжних організацій? Розкажіть, як Вас туди приймали? У чому полягала Ваша діяльність?
17. Чи Ви приймали активну участь у житті громади? Чому?
18. Як Вам уявлялася Велика Україна за Збручем?

Радянська окупація

19. Як Вам запам'ятався прихід радянських військ у 1939 році?
20. Як зустрічали прихід радянських «визволителів»? Як вони виглядали?
21. Як Ви поставилися до нової влади?
22. Чи продовжили Ви навчання у школі? Як тепер це виглядало?
23. Що відбувалося у Вашій родині в цей час? З сусідами?

Початок радянсько-німецької війни

24. Які розмови велися у Вашій родині про початок війни? Війна стала несподіванкою? Чи відчувалася напруга у суспільстві напередодні війни?
25. Як Ви зустріли радянсько-німецьку війну? Коли Ви вперше побачили німця? Як він виглядав? Що Ви відчули?
26. Як населення зустрічало німецьких солдат?
27. Чим Ви займалися у перші роки війни?
28. Які настрої побутували серед населення?
29. Як склалися взаємини з поляками?
30. Яке враження на Вас справив німецький окупаційний режим?
31. Як Ви і Ваша родина давали собі раду під окупацією? Сусіди?
32. Як Вам запам'яталося 30 червня 1941 року?
33. Чи доводилося читати «Майн камф»? Що Ви знали про німецьку політику щодо України?
34. Як німці ставились до місцевого населення?
35. Як Ви харчувалися? Яким було ваше господарство?
36. Як виглядало місто/село під час окупації, що змінилося?
37. Кого брали на головні посади в місті/селі? Як ці люди поводитись? Що з ними сталося після війни?

38. Звідки Ви отримували інформацію від окупаційної влади? Звідки дізнавалися про ситуацію на фронті?
39. Чи бачили військовополонених?
40. Чи були свідком вбивств? Де це відбувалося? Хто їх вчиняв?
41. Чи хтось боровся проти німців? Чи були партизани?
42. Що Ви знали про діяльність ОУН, УПА?

Вступ до дивізії

43. Як у Вашому селі/місті оголосили про початок набору до дивізії?
44. Яке ставлення викликала в населення така подія?
45. Як Ви особисто сприйняли створення дивізії?
46. Як саме відбувався набір до дивізії?
47. Що штовхало Вас, молодого юнака, іти воювати? Чому Ви пішли до дивізії?
48. Як Ви вважаєте, рішення іти до дивізії, то був свідомий чи спонтанний вибір?
49. Як Ваші батьки поставилися до рішення вступати до дивізії?
50. На Вашу думку, що мотивувало людей вступати до дивізії?
51. Як Ви поставилися до створення дивізії саме при німецькій армії?
52. Як Ви та Ваші однодумці ставилися до того, що командирами дивізії мають бути лише німці?

Вишкільні будні

53. Коли Ви вступили до дивізії? Де проходили рекрутський/ підстаршинський/ старшинський вишкіл?
54. Яка була моральна атмосфера серед рекрутів?
55. Ким Ви себе відчували дивізії? Чи відрізняли себе від німця?
56. Чи товаришували Ви з німцями? Про кого з німецьких старшин Ви можете сказати кілька хороших/негативних слів і чому?
57. Як німці виказували своє ставлення до Вас – українців – під час Вишколу?
58. Як Ви відчували: то своя(українська) чи чужа дивізія?
59. Які у Вас були розваги під час вишколу? Чи мали Ви вихідні? Чим займалися у вільний час? Чи виходили за межі вишкільного табору?
60. Опишіть свій звичайний день на вишколі.

61. Які ідеологічні лекції у Вас були? Хто їх проводив?
62. Який у Вас був рівень німецької мови? Як спілкувалися?
63. Чи хтось намагався втекти? Що Ви знаєте про їхню долю?
64. Чи листувалися Ви з рідними? Отримували посилки з дому?
65. Чи отримувала Ваша родина матеріальне забезпечення від німців за те, що Ви були в дивізії?
66. Хто були вашими друзями?
67. Чи були Ви свідком покарань? Які були покарання і за які провини?
68. Як дізнавалися про ситуацію на фронті?
69. Чи були членом айнзацгруп? Яка місцевість і з яким завданням? Які були Ваші обов'язки?
70. Який вплив на Вас мала присутність капеланів на вишколі і на фронті?
Фронтіві будні
71. Коли і за яких обставин Вас відправили на фронт?
72. Який був склад Вашої частини? Хто були старшинами і підстаршинами? Яке звання було у Вас?
73. Опишіть Ваш орієнтовний розпорядок дня. Що входило у Ваші обов'язки?
74. Яким було ставлення німців до українців під час бойових дій?
75. Про кого з німецьких старшин Ви можете сказати кілька хороших і негативних слів і чому?
76. Яке загалом побутувало ставлення серед Ваших побратимів до УПА?
77. Чи пам'ятаєте Ви випадки взаємодії між дивізією та УПА?
78. Про що Ви думали від початку перебування на другій лінії оборони під Бродами? Що Вас хвилювало, про що переживали?
79. Як змінилась ситуація за кілька днів?
80. Чи доводилося контактувати із місцевим населенням? У яких саме справах?
81. Чи мали нагоду спілкуватися із вояками УПА та підпілля? За яких обставин?
82. Як для Вас особисто закінчилася Бродівська битва?
83. Які думки Вас переповнювали після битви?
84. Як склалася Ваша доля далі? Що саме робили в Словаччині, Австрії?

85. Як складалися взаємини із місцевим населенням?
86. Як дізнавалися про ситуацію на фронті?
87. Що Вам відомо про участь частин дивізії у акціях проти цивільного населення? У воєнних злочинах? Що Ви думаєте з цього приводу?
88. Як для Вас особисто запам'яталося створення Української Національної Армії? Де Ви тоді перебували?
89. Де і за яких обставин були ранені? Чи отримали які-небудь відзнаки?
90. Які думки у Вас виникали стосовно Вашого майбутнього?

Кінець війни / Табори

91. Яким військам Ви здавалися? Хто приймав рішення про це? / За яких обставин потрапили в радянський полон?
92. Чим Вам запам'ятався останній день війни?
93. Коли Ви побачили першого радянського чи американського солдата? Як вони до Вас поставилися?
94. Як Ви потрапили до збірного пункту/табору/ місця позбавлення волі? Яким там було ставлення до Вас? До дивізійників загалом?
95. У яких умовах Ви там проживали і як довго?
96. Опишіть той день, коли Вас звільнили з табору?
97. Куди Ви далі поїхали? Чи були у Вас родичі? Як склалася Ваша доля?
98. Які знаменні події Вашого життя пов'язані з дивізією «Галичина»?

Професія

99. Яку роботу Вам вдалося отримати?
100. Чи могли Ви розповідати на своїй роботі про перебування в дивізії?
101. Опишіть етапи вашої кар'єри. Чи задоволені Ви нею?

Сім'я

102. Як Ваша дружина дізналася про те, що Ви були в Дивізії?
103. Як згадували про війну у сім'ї? Як часто розповідали дітям/дружині про дивізію?
104. Чи діти цікавилися вашою долею? Як часто просили розповісти про це?

Наслідки перебування в дивізії

105. Які наслідки мало для Вас перебування в дивізії? Чи завдала шкоди здоров'ю? Чи це обмежило ваші можливості здобути професійну освіту? Зробити кар'єру?
106. Чи намагалися Ви записувати спогади про своє перебування в дивізії? Чи цікавилися науковими публікаціями на цю тему?
107. Як часто спілкуєтеся з колишніми дивізійниками?
108. Які найкращі спогади у Вас залишилися про час перебування в дивізії? А негативні?
109. Як Ви вважаєте, створення дивізії було правильним кроком? Як Ваша думка стосовно перебування в дивізії змінювалася протягом Вашого життя?

Братство

110. Коли і за яких обставин Ви вступили до Братства дивізійників? Хто міг стати членом Братства?
111. Що входило у Ваші обов'язки як члена Братства?
112. Як і за яких обставин налагоджувалися контакти із іншими осередками дивізійників з України чи в діаспорі? У чому полягала Ваша співпраця?
113. Яку роль Братство відіграло у Вашому житті?
114. Якою була Ваша реакція на створення комісії Дешена? Чи з Вами контактував хтось з комісії?

Оцінка свого життя

115. Як би Ви оцінили своє життя та свою долю? Чи життя Вам вдалося?
116. На вашу думку, чи Ви мали контроль над своїм життям? Чому?
117. Яка подія у вашому житті справила на Вас найбільше враження? Що найтяжче Вам довелося пережити?
118. Яку роль у вашому житті відіграла війна? Перебування в дивізії?
119. Чи Ви колись шкодували про свій Вибір? Якби Вам знову потрібно було обирати, Ви б вчинили так само?
120. Як Ви оцінюєте свій Вибір з позиції сьогодення?

*Укладено авторкою.

Додаток Б

Таблиця Б.1. Офіційні назви дивізії «Галичина» *

Назва	Період
Галицька стрілецька дивізія СС / (Galizische SS-Schützendivision)	Травень 1943 р.
Дивізія добровольців СС «Галичина» SS / Freiwilligen-Division Galizien	30 червня 1943 р. – травень 1944 р.
14-та галицька дивізія добровольців СС / 14. Galizische SS-Freiwilligen-Division	Червень 1944 р. – 27 червня 1944 р.
14-та гренадерська дивізія СС (1-ша галицька) / 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (galizische Nr.1)	27 червня – 12 листопада 1944 р.
14-та гренадерська дивізія СС (1-ша українська) / 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (ukrainische Nr. 1)	12 листопада 1944 р. – 8 квітня 1945 р.
1-ша Українська дивізія Української національної армії	8 квітня – 8 травня 1945 р.

* Укладено авторкою.

Додаток В

Таблиця В1. Відповідність основних військових звань *

Ваффен СС **	Вермахт	Червона армія	Дивізійна термінологія
Шютце/манн	Шютце/гренадер	Червоноармієць/ рядовий	Стрілець
Обершютце	Обершютце / обергренадер	-	Старший стрілець
Штурманн	Єфрейтор	Єфрейтор	Вістун
Роттенфюрер	Штабсєфрейтор/ оберєфрейтор	-	Старший вістун
Унтершарфюрер	Унтер-офіцер	Молодший сержант	Десятник
Юнкер	-	-	Кандидат на старшину
Шарфюрер	Унтерфельдфебель	Сержант	
Обершарфюрер	Фельдфебель	Старший сержант	Старший десятник
Гауптшарфюрер	Оберфельдфебель	Старшина	-
Штабсшарфюрер	Гауптфельдфебель	Старшина підрозділу (посада)	-
Унтерштурмфюрер	Лейтенант	Лейтенант	Хорунжий
Оберштурмфюрер	Обер-лейтенант	Старший лейтенант	Поручник
Гауптштурмфюрер	Гауптманн	Капітан	Сотник
Штурмбаннфюрер	Майор	Майор	Майор
Обертурмбаннфюрер	Оберстлейтенант	Підполковник	Підполковник

Продовження Таблиці В 1.

Штандартенфюрер	Оберст	Полковник	Полковник
Бригадефюрер	Генерал-майор	Генерал-майор	Генерал-майор
Группенфюрер	Генерал-лейтенант	Генерал-лейтенант	Генерал-хорунжий
Обергруппенфюрер	Генерал	Генерал-полковник	Генерал-поручник
Оберстгруппенфюрер	Генерал-оберст	Генерал	Генерал-полковник
-	-	Маршал	-
-	-	Головний маршал	-
Рейхсфюрер	Фельдмаршал	Маршал Радянського Союзу	-

* Пономаренко Р. Бойова група «Байєрсдорф» / Роман Пономаренко. – Тернопіль: Мандрівець, 2016. – С. 97-98.

** До звання вояків дивізії Ваффен СС «Галичина» додавалася приставка *ваффен*, наприклад, ваффен-унтершарфюрер і так далі.

Додаток Г

Таблиця Г.1. Відповідність назв структурних підрозділів дивізії «Галичина»*

Назви, які вживаються дивізійниками	Німецькі відповідники	Сучасна термінологія української армії
Полк	Регімент (Regiment)	Полк
Курінь	Батальйон (Bataillon)	Батальйон
Сотня	Компанія (Kompanie)	Рота
Чота	Цуг (Zug)	Взвод
Рій	Група (Gruppe)	Відділення

* Укладено авторкою.

Додаток Д

Рис. Д. 1. Німецькі пропагандистські плакати
із закликами вступати до дивізії (1943-1944 рр.) *

Я-доброволець!

Я взяв до рук зброю для того, щоб пліч-о-пліч з німецькими воюками боротися проти спільного ворога — большевизму.

Бо большевики вороги мого народу.

Советська влада — це колгоспне кріпацтво для селян, примусова праця для робітників, тюрма і концтабір для всіх трудящих.

Обманом і терором большевики змусили народ до війни, щоб урятувати советську владу — владу ката народів Сталіна. Річкою лється людська кров, гинуть з голоду діти й жінки.

Війна не кінчиться, доки не буде знищена советська влада — влада жидів і Сталіна.

Ми, добровольці, понесемо на фронт правду нашим одуреним братам, що лежать в окопах, і повернемо їх багнети проти тих, кого вони тепер боронять.

Тоді буде знищена влада жидо-большевницької зграї, що впилася народною кров'ю.

Тоді настане мир і воля для нашого народу.

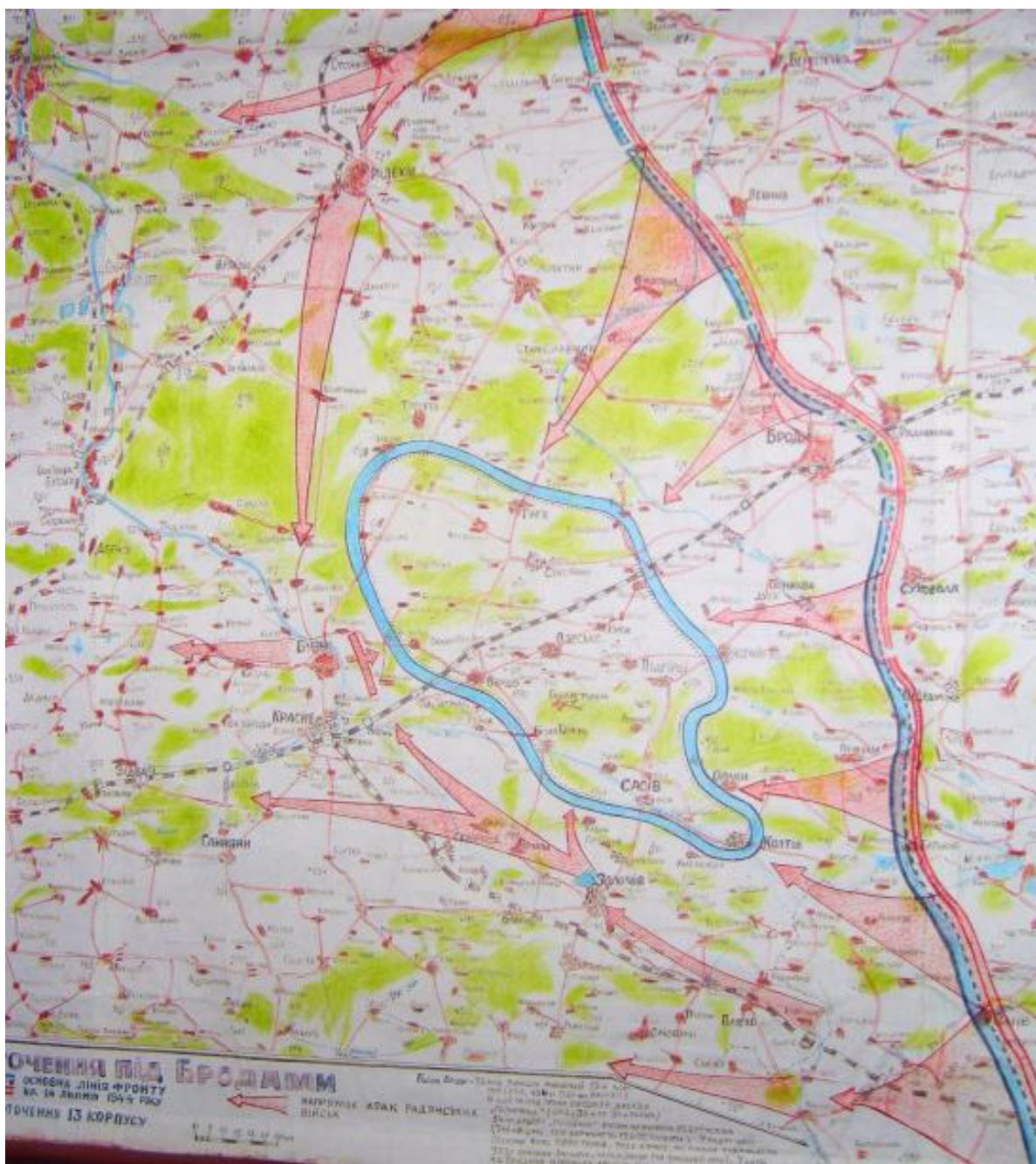
Боротьба за визволення і щастя народу — це наша національна справа. Кожен, хто хоче залишитися вірним своїй батьківщині, повинен бути в наших лавах.

СТАВАЙ І ТИ ДО ЛАВ УКРАЇНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ!

* <http://galiciadivision.org.ua/posters/>

Додаток Е

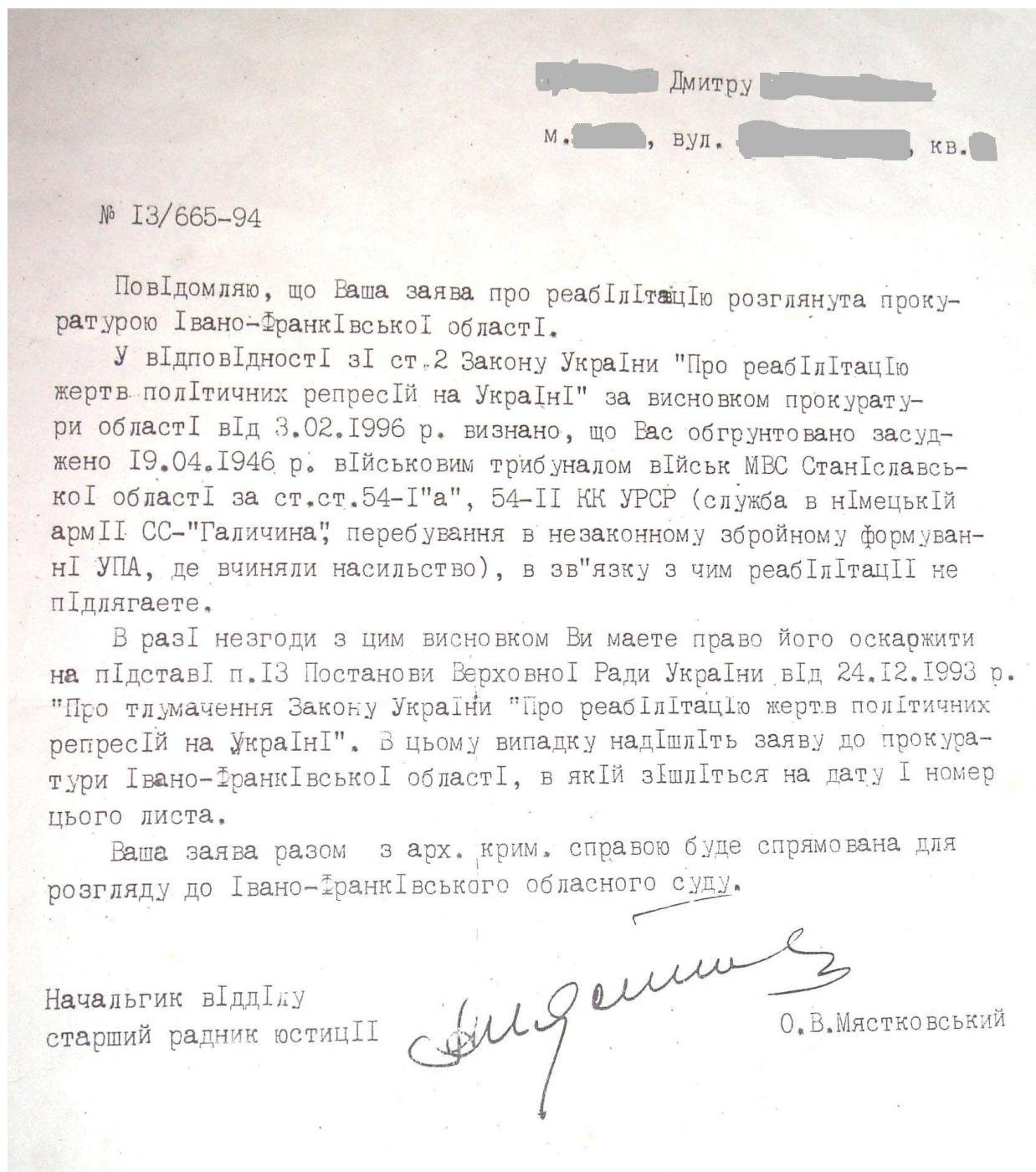
Рис. Е.1. Карта-схема «Оточення під Бродами» (олівець, автор невідомий)*

*Фото з приватного архіву авторки, зроблено в приймальні Івано-Франківської станиці Галицького братства.

Додаток Ж

Рис. Ж.1. Довідка про відмову у реабілітації Дмитра Г. згідно з висновком прокуратури Івано-Франківської області від 3 лютого 1996 р.*

*Приватний архів авторки.

Додаток З

Рис. 3.1. Листівка «Відзначення 60-ої річниці Битви під Бродами та 60-річчя утворення Українського Юнацтва Протилетунської Оборони»*

*Приватний архів авторки.

Додаток К

Рис. К.1. Пам'ятник загиблим жителям Гути Пеняцької, споруджений на місці знищеного села у 2005 р.*

*<http://wikimapia.org/24037167/pl/Huta-Pieniacka-pomnik#/photo/2427876>

Додаток Л

Таблиця Л.1. Зведений звіт ВУ щодо набору до дивізії від 30 жовтня 1943 р.*

№ п/п	Групи	Кількість
1	Добровольці/зареєстровані	80 000
2	Покликані до медичної комісії	53 000
3	З'явилися на медичний огляд	42 000
4	Прийнято	27 000
5	Подали заяви на звільнення	1 400
6	Отримали посвідку про прийняття	25 600
7	Покликані до служби	19 047
8	З'явилися до служби	13 245
9	Звільнені з вишколу як хворі	1 487
10	На вишколі	11 758
11	Мають бути покликані (листопад 1-13)	6 150

* ЦДАВО України. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 30.

Додаток М

Таблиця М.1. Структура Галицького Братства*.

Станиця	Кількість членів	З них: юнаки	З них: участь у Бродівській битві	З них: інший шлях (Австрія, Словаччина)
Дрогобич	95	16	78 (82 %)	1
Івано-Франківськ	324	27	239 (73 %)	58
Львів	348	23	296 (85 %)	29
Тернопіль	131	–	93 (71 %)	38
<u>ВСЬОГО</u>	898	66	706 (79 %)	126

*Пораховано на основі даних, вміщених у: Галицьке братство колишніх вояків І УД «Галичина» УНА. 1992-2002. – Львів, 2002. – С. 30-40.

ДОДАТОК Н.

Рис. Н.1. Цвинтар-меморіал у с. Червоне, Золочівський район, Львівська обл.*

*Фото з приватного архіву авторки.

ДОДАТОК О.

Рис. О.1. Меморіал воякам Української національної армії на Личаківському кладовищі*

*Фото з приватного архіву авторки.